

پنجابی

ادب دے اجوکے روپ

شاہدہ دلاور شاہ

پنجابی ادب دے اجوکے رُوپ

(کچھ تنقیدی، تحقیقی تے تجزیاتی مضامین جہڑے انٹرنیٹ تے

رسالیاں چہ چھاپے چڑھ چکے نیں)

شاہدہ دلاور شاہ

روزن پبلشرز
روزن بلڈنگ ریلوے روڈ گجرات
فون: +92-53-3531327, 3533808

”اُس پالنہار دے ناں
 جہے ایہہ کائنات بنائی
 تے ایہہ دے وِچ ساڈے لئی
 ون سونیاں نعمتاں پیدا کیتیاں“

ترتیب

- ☆ اپنی گل شاہدہ دلاور شاہ 5
- ☆ جدید پنجابی کافی دے موضوعات 6
- ☆ شریف کنجاہی دی جھاتیاں دا تنقیدی مطالعہ 36
- ☆ ترجمے دی ضرورت تے اہمیت 74
- ☆ چوہنویں پنجابی شاعراں دا تذکرہ کجھ حوالے تے حواشی 100
- ☆ جگر تے تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ 126
- ☆ اختر شمردی شاعری دا تجزیاتی تے تنقیدی مطالعہ 161

اپنی گل

عام طور تے پنجابی ادب بارے ایہ گل سُنی دی وی اے تے پڑھی دی وی اے
تے ایہدے اُتے تنقیدی تے تحقیقی کم نہیں ہويا۔ تحقیقی کم تے فیروی شاید تھوڑا ایہت پڑھن
نوں مل ای جاوے، تنقیدی کم دی تھوڑا ای تھوڑا اے۔ پنجابی زبان دے کئی ادیب اچھے نے
جہاں دا تحقیقی کم اپنی تھاں بڑا اہم ہے پر اوہناں اُتے تنقیدی کم ناہون دے برابر اے۔

ایس توں ای میرے دل وچ ایہہ خیال اُتریا کہ کجھ ہمت کیتی جاوے۔ اپنے دل
دے ایس خیال دا کہنا من کے میں ایہدھر کجھ دھیان دتا اے، کجھ تنقیدی تے تحقیقی مضمون
اُلکے نیں، ایس آس اُتے کہ جیہڑا دیو ابال کے رکھاں گی اوہدے نال ہور دیوے بلن
گے۔ مینوں تے ایہہ پتہ اے کہ ایس دیوے دی لو بڑی نمی اے پر ایس دی اُمید اے کہ
بوچتے علماں والے لوک ایس نمی لو نوں اک کھلا رواں چانن بنا دین گے۔

کم تے اے کجھ وی نہیں کیتا عمراں دے کنے کیڑے اگے لنگھ گے نیں تاں
سارے کہندے نیں کہ ویلا کسے دا مٹر نہیں ہوندا ایس لئی ہر کم ویلے اُتے کر لینا چاہیدا
اے۔ میں جیہڑے موضوعات چھوئے نیں تے جتاں سو جھواناں دے کم اُتے میرے قلم
دی نوک جھکی اے ایہہ میرے ولوں نکلی جہی کاوش اے۔

ایہہ کس سطح دی کاوش اے ایہدے فیصلہ میرے قاری تے آون والا سا کرن گے۔

مینوں سانجھی بھاویں سُٹیں

تیرے ہتھ اے چھج وے بچا!

شاہدہ دلاور شاہ

جدید پنجابی کافی دے موضوعات

کافی بارے سیانے چہاں توں وچار کردے آرہے نہیں کجھ سوچھواناں دا خیال اے کہ کافی عربی دے لفظ کفی توں نکلیا اے جیہدے معنی پورا ہوناتے کافی ہونا دے نہیں جیویں قرآن پاک وچ آیا اے۔ ”و کفی باللہ شہیداً“ (تے رب دی گواہی کافی اے) جدوں کافی دالفظ پنجابی شاعری دی صنف لئی ورتیا جان لگا تاں ایس توں مراد ایہ لیا گیا کہ کافی سننگروں من وچ کسے ہور شے دی لوڑ نہ رہوے کجھ سیانیاں دادھیان ایس پاسے ول وی گیا اے کہ کافی دا ”کن“ عربی لفظ کہف اے جیہدے معنی غار کھڈیاں کھوہ دے نہیں قرآن پاک وچ اصحاب کہف دا ذکر آؤندا اے تے حضور اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وی ربی عبادت کرن غار حرا وچ جاندے سن کہف وچ بیٹھن والے اللہ لوک ہوندے سن اس لئی لہنہاں دی شاعری نوں کافی آکھیا جان لگ پیا کافی بارے سوچھواناں اپنی اپنی فہم دے مطابق گل کیتی اے۔

کافی کیہ اے؟

محمد آصف خان آکھدے نیں:-

”کافی اک اجیہی صنف اے جیہدے بارے لکھیاراں دیاں راواں آپو وچ رل دیاں نہیں۔ کسے آکھیا کہ ایہہ راگنی داناں تاں دو جا ایس نوں سپورن راگ مندا ہے کوئی آکھدا ہے کہ ایہہ امیر خسرو دی کاڈھ ہے۔ تاں دو جا ایس دی ایجاد داسہرا شاہ عبداللطیف بھٹائی دے سر بندا ہے۔ کجھ اجیہے وی لکھیار ہن جہاں ایہہ دس پائی ہے کہ ایہہ عربی لفظ ”قوافی“ دا گڑیا ہو یا روپ ہے تاں دو جے ایس نوں کفایت توں پھٹیا مندے ہن انج ایہہ

صنف اک اجیہا مسئلہ لڑی آرہی ہے جس بارے اج تائیں کچے گل مکی نہیں کے سواہرا
نکھیرا نہیں کیتا۔ (1)

اگے جا کے فرماندے نیں پئی کہ اسیں ویکھدے ہاں کے پنجابی تے سندھی وچ سانوں
چوکھا سارا کلام اجیہا لہدا ہے جس نوں کافی آکھیا ویندا ہے ایہدے نال نال سانوں
موسیقی وچ وی اک راگ یاں راگنی لہدی ہے جس نوں کافی کہیا جاندا ہے تداں سانوں
کافی دیاں لہنہاں قسماں بارے وکھریاں رکھ کے گل کرنی چاہیدی ہے۔ پھیر چھیکو وچ
نکھیرا کرنا چاہیدا اے۔ کہ ساڈی جاچے کافی کیہ ہے۔ (2)

شگیت بارے کتاباں جیویں ”سارامرت“ تے ”لکشن شگیت“ وچ دسیا گیا ہے
کہ کافی اک ٹھاٹھ وچوں نکلی ہے جس نوں پنڈت سارنگ دیو نے سات سوورہ پہلاں
”رتنا کر“ وچ ”ہر پیا میل“ داناں دتا، مڑ امیر خسر و جیسے ذہین فنکار ایس توں سپورن راگ
ایجاد کیتا۔ (3)

سید منظور حسین نقوی (4) نے مولانا غلام محمد گرامی (5) وغیرہ وی امیر خسر و توں ای
موسیقی وچ کافی ایجاد کرن والا نیا اے۔

ڈاکٹر نبی بخش بلوچ (6) ہوری آکھدے ہن کہ ”سندھ دا کافی راگ ملتان تائیں
مشہور تھیا، جتھے بعد امیر خسر و گھٹو گھٹ پنج سال (478-483ھ) رہے اتے ایسے دوران
ای غالباً وہ کافی تے دو جے سندھی راگاں توں متاثر ہوئے۔“

مولانا بخش رحیم قمر (7) ہوراں لکھیا اے کہ درحقیقت کافی راگ دی اک قسم

اے۔

مولانا غلام محمد گرامی (8) ہوراں لکھیا اے کہ ”میرا ذاتی خیال ہے کہ کافی راگ

دی نسبت نال پہلاں گاؤن وچ آئی۔ پھر سارے سراں وچ گاؤن لگی تے غلط العام صحیح مطابق ہر سروچ گائی جاؤن والی چیزنوں کافی سدیا جاؤن لگا۔“

خواجہ غلام فرید نے کافی دی صنف نوں کمال تیکر اڑایا، اوہناں دی شاعری دے کئے کچھ نہیں پر ساڈی جاچے فلسفہ وحدت الوجود، عشق، محبوب دا وچھوڑا تے روہی دی عکاسی دے کچھ بہت اگھڑویں نہیں۔ خواجہ سائیں دی شاعری وچ عشق حقیقی تے عشق مجازی اک مک ہئے نہیں۔ فطرت دی عکاسی کردیاں اوہ خارجی تے باطنی کیفیات نوں ملا دیندے نہیں وگنی دیکھو:-

کیا حال سناواں دل دا
کوئی محرم راز نہ ملدا

انگریزی سے دے جدید علماں توں جانوں شاعراں نے اپنی ماں بولی نوں اظہار دا وسیلہ نہ بنایا تے دو جیاں زبانوں وچ کرتاں سرجدے رہے پاکستان بن مگروں جدوں پڑھے لکھے شاعراں نہیں پنجابی ول دھیان دتا تاں اوہناں نے انگریزی دیاں یہاں اوتے ٹر کے آزاد نظم، غزل، رباعی، بلینک (Blank) ورس تے ہائیکو لکھیاں پر پنجابی دے سچیت شاعراں نوں چھیتی ایہہ گل سمجھ آگئی کہ ایہناں صنفاں وچ جنے وی پڑ مار لئے پر باروں ماہ، وار، ڈھولا، ماہیے تے کافی والی چس نہیں آسکدی ایہو کارن سی کہ پنجابی دے ہیئت سارے شاعراں دھرتی دی صنف کافی نوں اظہار دا وسیلہ بنایا جیویں شہزاد قیصر نے شارب، غلام حسین ساجد، افضل احسن رندھاوا، توقیر چغتائی، نسرین انجم بھٹی، رفاقت حسین ممتاز، اقبال قیصر، خاقان حیدر غازی، حنیف حنفی، تنویر بخاری، اقبال صلاح الدین، ڈاکٹر اسلم رانا، قائم نقوی، بابلی جی، طرب احمد صدیقی، شریف انجم، مشتاق صدیقی، واصف علی واصف، لطیف

فتح پوری، عتیق اختر افغانی، منظور احمر وغیرہ نے کافیاں لکھیاں۔ اینہاں توں اڈ کجھ ہور کافی دے سر کڈھویں شاعر ساہمنے آرہے نیں جہاں دے کجھ مجموعے چھپ چکے نیں تے کفیاں دے پراگے چھاپے خانے ول سفر کرن دے۔ اخیرى مرحلیاں وچ نیں کجھ ناں دیکھو ارشد چہال، عبدالرحیم، اشرف پال، بابا عالم شاہ قادری، افضل ساحر تے ارشد شاہد ارشد جدید پنجابی کافی دے موضوعات دی جدوں وی گل کراں گے تے اپنیاں شاعراں نوں مکھ رکھاں گے جہاں داویر و اسیں اوپر لیاں لائناں وچ کر چکے آں۔ جدید کافی دے سر تاویاں دا پتہ وی سانوں اینہاں شاعراں دے کلام وچوں ای لگے گا۔

شہزاد قیصر۔ شہزاد قیصر دیاں کافیاں دے دو مجموعے ”میں ناہیں سبھ توں“ تے ”اسماناں دے بوہے کھول“ چھاپے چڑھ چکے نیں۔ انہاں دی کافی دا سبھ تے بتر کلاسیکی کافی والی ای اے کافی وچ ورتی جان والی لفظالی نہ تے سگوس کلاسیکی کافی والی اے تے نہ ای اوہ ایس توں بہتے دور نکلے نیں اوہناں دیاں کافیاں وچ انسان دے وجود دے مسئلے، بندے دے اندردی سنج، روح تے جتے دا سانگا، بندے دا فانی ہون تے مرشد دا لڑ پھڑنا وغیرہ نیں۔ اینہاں مضمونناں نوں انہاں نے سنج نال بیان کیتا پر جتھے بندے دے آل دوالے کھلری حیاتی تے اوہدے روگاں بارے دسیا اے او تھے شعر چکس پھکی پے گئی اے۔

کوئی کماوے، کوئی کھا جاوے۔ بھٹ نظام اے زردا
چار چوہیرے ہودا عالم۔ واہک وچارا مردا
مالک پچھے پوچھ ہلاوے۔ جیویں کتا در دا
باطن دا سر بھن دے میراں۔ حق کدے نہیں ڈردا

پروفیسر شارب نے اپنی کافی دیاں دوسطراں وچ علامتی ڈھنگ نال جاگیر دار نے پونجی دا
دے ظلموں نوں بیان کیتا اے ونگی ویکھو:-

نگے بال تے سکے کلڑے۔ اتوں کاگ مریندے کھتیاں

شہزاد قیصر ہوری پوری کافی وچ ایس ظلم نوں بیان نہیں کر سکے شارب دی کافی
وچ شعری سوادوی قائم رہیا اے تے مضمون وی نکھڑا کے سامنے آؤندا اے انج گدا اے
کہ شہزاد قیصر ہوراں نے پرانی کافی دیاں نیہاں اتے ٹرن دا ترلا ماریا اے انسان دے داخلی
مسکلیاں، انسان تے رب دے سانگے دے مضموناں نوں جس پدھرتے خواجہ فرید ہوراں
نے اڑیا اے ہن اوس سکھرتیکر پچنا اے دے شاعراں کان سکھالی گل دی نہیں۔ اے دے
کلاکار نوں اپنی کلانوں جیوندیاں رکھن لئی نویں زاویاں توں گل کرنی چاہیدی اے۔ پروفیسر
شارب ہوراں دی کافی دا مڈھلا گن انسانی وجود دے ازلی مسکلیاں دا اظہار لوک روایت
وچ کرنا اے۔ بجن نالوں وچھوڑے دا دکھ محنت مگروں حیاتی دیاں سچیاں خسیاں نہ مانن دا
ہرکھ بجن دے وچ کر لٹ تے چنگیاں دتاں دی یاد نوں انج پنجاب دے Land
Scape وچ گنھ کے لکھدے نیں کہ اونہاں دی کافی بہتر تے مضمون دے سچا
نمونہ بن جاندی اے۔ شارب ہوریں کوئی اجیہا جی لوڑ دے نیں، جیہدے نال اوہ اپنے
وجود دے داخلی امکان نوں پاسکیں اوہ زندگی دے کوڑھیان تے کوڑھییاں ہوندیاں وی حیاتی
دے سوپن نوں اکھوں اوہلے نہیں ہون دیندے۔ اوہناں دی شاعری وچ کافی ونڈ دا
وین، محرومی تے مایوسی دے احساس کافی ملدے نیں پر حیاتی نال اونہاں دا پیار تے ہانی دی
بھال دی چیس۔ نہاں کو جھاں نوں جمالیاتی تجربہ بنا دیندی اے۔

نی مائے جند پتھراں دے پڑ گئی۔ نی میں روون جوگی رہ گئی

سرتے ایڈ قہاری آئی، ساری سرت سجان ونبجائی

اوس کنگھرتوں جان چھڑائی، ایس کنگھرنال کھیہ گئی

دکھڑے پیندے کر کرہلے، صبر قرار دا ذرہ نہ پلے

ڈگدیاں نوں کائی تھاں نہ جھلے۔ قلم اپھی دیہہ گئی

نویں نظم کول صرف فکر نہیں کیوں جے نویں نظم دا سلسلہ نسب مغرب ول جاندا

اے شارب کول خدا دے نال ایہو جیہا قرب نظر آؤندا اے جیہا کافی دی روایت وچ موجود اے اوہ لکھدا اے:-

مڈھ قدیم دے آون جاون، دکھ سکھ بھاجی جانجی

ساڈی کندھ خدا نال سانجھی

وصل وصال وکھالے دے سب، روح وانجی دی وانجی

ساڈی کندھ خدا نال سانجھی (9)

ایہدے وچ شارب دی کافی دے دو روپ لہدے نیں، اک روپ رب کریم

نال بندے دا اوہ قدیم تعلق اے جیہا کہ ”قل الروح من امر ربی“ وچ دسدا اے۔ خدا،

کائنات تے انسان تن قدیمی ہیتاں نال بندے دا واہ پیندا اے۔ ملاں پنڈت خدا دا

نمائندہ بن کے ساہنے آندا اے تے اوس دے ساہنے بندے کے کیڑے مکوڑے بن

جاندے نیں۔ سائنس دان کائنات دا نمائندہ بن کے سامنے آؤندا اے تے اوس نوں وی

انسان اک نکا جیہا کیڑا چا پدا اے۔ ایسے لئی ملاں تے پنڈت بندے نوں مار مکاؤن دی گل

نہ وی کرن پر اوس نوں فقیر جاندے نیں۔ سائنس دان ایٹم تائیں ایجاد کر چھڈے نیں تے

بندے دابی مارن دے جتن وی کیجے نیں۔ صوفی انسان دا نمائندہ بن کے سامنے آؤندا اے
اوہ ستویں آسمان تے عرشِ معلیٰ من دی بجائے بندے دے دل نوں عرشِ معلیٰ من لیندا اے
۔ شارب کول وی ایہہ تصور ملدا اے۔ اوہ لکھدا اے:-

گرودوارے گر نہیں ملدا، نہ مسجد وچ اللہ
تیرا دل ہے عرشِ معلیٰ
جے توں منزل سوکھی لہھی، پکڑ فقیراں دا پلا
تیرا دل ہے عرشِ معلیٰ
پانی پیر مجھول ملانا، مفتی رج نکلا

تیرا دل ہے عرشِ معلیٰ (10)

کافی دا موضوع عشق اے تے عشق اندردی کھیڈا اے ایہ کئی تھائیں باہردی دنیا
دی تردید وی کردا اے۔ ایہہ لو کائی نال پیار کر کے باہردی دنیا دی تائید کردا اے۔ ایہہ مال
منال نال پیار دی تردید تے اپنے من دیاں لوڑاں دی تائید کردا اے۔ حقی گل ایہہ ہے کہ
کافی تن دیاں لوڑاں نالوں من دیاں لوڑاں نوں بہتا اگے رکھدی اے۔ ایس دے نال ای
کافی وچ عشق دا ایہو جیہا تجربہ ہندا اے جس توں ساڈی زندگی دے موجودہ پیمانے
(Parametre) ماپن توں عاجز نیں۔ ایہہ عشق ایہو جیہا سوالیہ ہو جاندا اے جس دا
جواب عاشق کول وی نہیں ہوندا۔ اوہ اپنی جھولی وچ سوالاں دی مٹھ لئی پھر دا اے تے آپ
نوں اپنے اگے کھولن توں عاجز ہو جاندا اے۔

نی مائے کوئی اندرون در کھڑکاوے
چنگی بھلی میں اوہدی واج پچھاناں

شرط ای کیوں نہ ہووے۔ اوہ جیون نوں اہمیت دیندا اے۔ اوہ اپنے عشق وچ کھیڑیاں دی
مداخلت پسند نہیں کردا۔

”شارب دیاں کافیاں کافی دی تہذیب دے اندر رہ کے اج دے انسان دا
روپ پیش کردیاں نیں، اوہ دے کول جگ بیتی وی اے تے ہڈ بیتی وی اے۔ بندہ اپنے ہڈ
گلا کے دنیا توں ٹر جاندا اے پر اوہدی بیتی جے کر ادب بن جاوے تے جیوندی رہندی
اے۔ شارب دیاں کافیاں ادب ہن تے ایہہ ای ایہناں دا جواز اے۔ ایس پاروں تاریخ
ادب وچ لہنہاں دے زندہ رہون دی آس کیتی جاسکدی اے۔ میں پورے خلوص نال
شارب دیاں کافیاں نوں جی آیاں نو کہناں واں۔“ (14)

جے کلاسیکی کافیاں نوں مکھ رکھیئے تے نجم حسین سید ہوراں دیاں کافیاں نوں
پڑھیئے تاں اسہ بہتر تے مضموناں دے سجا پاروں زریاں نظماں ای نیں پر سوال ایہہ پیدا
ہوند اے کہ اوہناں فر کتاب داناں ”کافیاں“ کیوں رکھیا؟ اصل وچ نجم حسین سید سمکالی
سو جھواناں دے چالو وچاراں تو ہٹ کے سوچدے نیں تے ایہہ سرناواں اوہناں
سو جھواناں نوں چوٹ اے جیہڑے کلاسیکی شاعری نوں روحانی وارداتاں دا اظہار ای
سمجھدے نیں اوہناں دی سوچہ موجب ساڈے شاعراں نے کافی راہیں سے دے سچ
(Contemporary Reality) نوں بیان کیتا اے۔ ایسے طرح اوہناں نے
دی اپنے سے دے سچ یعنی تھلویں میل دے پے ہوئے بندے نوں شاعری دا موضوع بنایا
اے۔

ڈاکٹر اسلم رانا، ہوراں دے بارے منیر نیازی فرماندے نیں ”ویکھن لگوتے
اسلم رانا دی شاعری دے رنگ کئی نیں۔ ایس شاعری نوں سمجھن دیاں کئی طرفاں نیں۔
سارے رنگ تے ساریاں سمحاں اک دو جے نال جڑیاں ہویاں نیں۔ اک پاسے دی
خبر مل جاوے تے باقی پاسیاں دا علم وی ہو جاندا اے۔۔۔۔۔ ایس کلام دا اک رخ ایہہ

وی اے پئی ایہہ اک خاص تے نامتفق وقت وچ نفی ذات دی شاعری اے تے اچھے تے
 متفق وقت وچ نفی ذات دی شاعری اے۔ کدی آسماناں دی بدلی نال اپنے آپ نوں
 جوڑنا، کدی محبوب دی ذات وچ اپنی ذات نوں گم کرنا کر دینا، اک آورش بنا لینا تے پھیر
 اوس نوں سدا خواہاں خیالاں وچ ویکھدے رہنا ایہہ سبھ اپنے آپ دے انکار دیاں
 علامتاں نیں۔ اوہ موجود معاشرہ جس دی گواہی اُتے بندے دی ہستی قائم اے۔ اوس اُتے
 معاشرے دی نفی اک طرح اپنی ذات دی نفی اے۔ پرائس انکار دے وچوں اک وڈے
 اقرار، اک بہتر ذات دے اثبات دیاں نشانیاں پھل دیاں نیں۔“ (15)

وگلی لئی ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی کافی ویکھو۔

سجھے آکھن مینوں جھلی جھلی

سیو! میں درگا ہوں جھلی

سمناں نوں من میت لہجھے

میں ازلاں تو کھلی

سیو! میں درگا ہوں جھلی (16)

اک ہو رو گئی ویکھو۔

آؤ سیو! رل کھلی پائیے۔ رٹھرا ماہی نچ منائیے

سوہنے دے رج ناز اٹھائیے۔ رس ریلے سولھے گائیے

آؤ سیو! رل کھلی پائیے

یار دے بے پرواہی لیکھے۔ مینوں ایویں پین بھلیکھے

خورے اوہ ویکھے نہ ویکھے۔ نچ نچ اپنا حال دنجائیے

آؤ سیو! رل کھلی پائیے (17)

دنیا سکھ دی نیندر مانے - میں ہجر تیرے وچ جاگاں
دور وسیندیا سوہنیا یارا - میں دل موڑیں واگاں

(18)

☆☆☆

اک ہور تھاں فرماندے نیں

بیلے بیلے پھراں کوکیندی - حال اوئے ملکھا
رانجھا ٹر گیا تخت ہزارے - میں تھکی ہاں کر کر ہاوے
سد وراگ دے کوئی نہ سندا - حال اوئے ملکھا
میرا کوئی نہ درد ونداوے - مینوں اپنے کول بلاوے

(19)

شریف انجم ہوری اجو کے کافی دے چنگے شاعر نیں۔ انہاں بارے ذوالفقار شاہد (20)
نے لکھیا اے کہ :-

”شریف انجم ہوری پہلی اکتوبر سن ۱۹۵۶ء وچ قصور شہر دے اک درمیانے تے
مذہبی نے پڑھے لکھے خاندان دے بزرگ علی محمد ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔“ (21)
فیر لکھدے نیں

”ایہو ویلا سی جدوں انہاں دی شاعری نے جس تے عشق دا چولالاہ کے حیاتی
دے دکھاں درداں نال کڈھی ہوئی تنگھی چا دردی بکل مار لئی کیوں جے او انہاں دا ایرانہ ویلے
دیاں ٹھنڈیاں سیت ہو اواں نال لگ گیا سی“

دنیاں دیاں پیڑاں نوں سینے نال لایا تے مذہبی گھرانے نال تعلق رکھدے سن۔
انج اللہ نال وی لولائی تے حیاتی دیاں سختیاں تے سفر کر رہے نیں۔ دو کتاباں ”قلم و کائے

اتھرو“ تے ”نظر نظر آئینہ“ لکھی۔

اونہاں دے بارے ذوالفقار شاہد (22) لکھدے نیں کہ

”شریف انجم ہوراں دی شاعری تے بھرویں جہات پائیے تے حیاتی دے سارے نکے وڈے مسکلیاں دی جھلک لفظاں راہیں اکھاں ساہنے آجاندی اے۔ انجم ہوراں اپنے جیسے ماڑے مجبور تے بے وس لوکاں دے دکھاں نوں اپنی تخلیقی سوچ داسرناواں متھ کے بھرویں ابلاغ والی شاعری کیتی اے۔“

”شریف انجم ہوراں بڑی سوکھی تے چٹے دن ورگی شاعری کیتی اے۔ جنہوں پڑھ کے معاشرے دا ہر دکھی بندہ ایہہ سوچن تے مجبور ہو جاندا اے پئی شاعر نے شعراں راہیں اپنا دل پرچایا اے ساڈے دکھاں درداں دیاں تصویریاں سانوں دکھایاں نیں۔“ انہاں دیاں کافیاں دا نمونہ انج اے

”سے دا پنچھی“ دے سرناویں پٹھ لکھدے نیں

رہ گئے نیں سوچاں دے باوے

سے دا پنچھی اڈا جاوے

میرے ورگے لکھاں

چارن دنیا مارن جھکھاں

اوڑک ٹرگئے میٹ کے اکھاں

اتجھے نہ کوئی پیر جماوے

سے دا پنچھی اڈا جاوے

ایس ویلے توں چارا کر لے

بدیوں اج کنارے کر لے

نیکاں سنگ ورتارا کر لے

ایہہ ویلا مُڑہتھ نہ آوے
سے دا پنچھی اڈ دا جاوے

(23)

عتیق اختر افغانی ہوری اج دے چنگے کافی دے لکھاری نیں انہاں نے اپنی کتاب ”دکھ روہی دے“ وچ کافیاں لکھیاں نیں اونہاں دی شاعری بارے امتیاز حسین (24) لکھدے نیں:-

”عتیق دی شاعری پڑھ کے محسوس ہندا اے جیویں ساڈے اندر ساڈیاں دکھاں سکھاں دی ترتیب بننا شروع ہو رہی اے کیوں جے عتیق گل اپنے وسیب تے آل دووالے دی ای کردا اے اپنی مٹی دے رنگاں نال اپنی جیوندی جاگدی شاعری دی تصویر کشی کردا اے لفظ اوہدے اگے ہتھ نہہ کے کھلوتے نیں اوہ لفظاں دا محتاج نہیں اوہدی شاعری حرفاں دا ہیر پھیر نہیں“

عتیق اختر آپ (25) آکھدے نیں کہ:-

”جدوں میری ذات دے صحراتے بدل وسدے نیں تے میں خوشی نال کھل اٹھنا واں پر ایہہ خوشی میرے لئی دائمی ایس لئی نہیں بن سکی جے کسے شے نوں ثبات نہیں۔ تمیاں لو واں میرے پنڈنوں ساڑن لکیاں ہوئیاں نیں تے میں دھپ چھاں دی بکل مار کے واوڑولیاں نال کھیڈ دا پیا واں۔ لگدا اے میرے پیراں نال چکر بچھے ہوئے نیں کسے پل وی قرار نہیں۔ مینوں ایہہ وی پتہ نہیں کہ مینوں کیہدی کھوج اے جیہڑی مینوں چین نہیں لین دیندی حالانکہ میرے مالک نے مینوں اپنی ہر نعمت نال نوازا ہویا اے کدے وی کسے شے دی کمی نہیں ہون دتی۔ مینوں ایہہ حیاتی گزارن دا وی کوئی حج نہیں کیوں جے

مینوں دنیا داری نہیں آؤندی۔“

محمد محمود شاہد ہوری (26) آکھدے نیں:-

”شعر و ادب، موسیقی، ریتاں، رواج، دین، مذہب تے اخلاق جیویں کے قوم قبیلے، ملک تے معاشرتی ڈھانچے دی بیہ ہوندے نیں۔ عتیق اختر نے اپنے شعراں وچ بھانویں پنجابی تے بھانویں اردو، اوہ سارے تقاضے بڑی خوبصورتی تے کامیابی نال پورے کرن دی کوشش کیتی اے۔“

فخر زمان (27) ہوری چیئر مین ”ورلڈ پنجابی کانگریس“ اونہاں بارے لکھدے نیں

کہ

”حمد ہووے، نعت ہووے گیت بولیاں یا غزل عتیق اختر داں لہجہ وکھراتے

نویکلا اے“

ونگی لئی اونہاں دی کافی ویکھو۔

اوبدی یاد دے بدل آکے میری روہی دے
نالے کھڑ کھڑ ہسے لوکو نالے کھڑ کھڑ ہسے
ہجراں دا مینہ اکھیاں راہیں ساون وانگوں دے
نالے کھڑ کھڑ ہسے لوکو نالے کھڑ کھڑ ہسے
پیار دیاں اوہ سھے گلاں جا غیراں نوں دے
نالے کھڑ کھڑ ہسے لوکو نالے کھڑ کھڑ ہسے
اختر مینوں بنھ کے کھچ دا اپنے پیار دے رے
نالے کھڑ کھڑ ہسے لوکو نالے کھڑ کھڑ ہسے

انہاں دیاں کافیاں دے موضوعات وی رب سچا ڈھوکن اے۔ ونگی لئی دیکھو

خواب ہجر دی تسبیح لے کے اکھیاں پیاں رولن

مونہوں کجھ نہ بولن مائے مونہوں کجھ نہ بولن

مائے میرے خواب نما نے لہدے اپنا ڈھولن

مونہوں کجھ نہ بولن مائے مونہوں کجھ نہ بولن

عتیق اختر چرنے دی کوک بن کے اپنے یار دا وچار کردے نیں۔ ایس کافی وچ

اسیں دیکھنے آں:-

توں راہٹ دا اک البیلا میں چرنے دی کوک

میں چرنے دی کوک وے ڈھولا میں چرنے دی کوک

درد وچھوڑے بخش میرے دل کملے نوں ہوک

میں چرنے دی کوک وے ڈھولا میں چرنے دی کوک

میں سرگی دا بجھدا دیوا مار نہ مینوں پھوک

میں چرنے دی کوک وے ڈھولا میں چرنے دی کوک

غیراں وانگوں نہ کراڑیا انج سلوک

میں چرنے دی کوک وے ڈھولا میں چرنے دی کوک

میں تے ہاڑ دا بلدا بالن اختر یار ملوک

میں چرنے دی کوک وے ڈھولا میں چرنے دی کوک

اوپجنگے صوفی شاعراں وانگ اپنے یار تے مرشد دے فراق وچ کافی آکھدے

نیں

کیہڑا کچھ حال اساڈا کس نوں حال سناواں
 کس نوں حال سناواں اڑیو کس نوں حال سناواں
 ویکھ کے تیرا سوہنا مکھڑا میں تتر مرجاواں
 کس نوں حال سناواں.....

کیوں نہ عشق دی سولی چڑھ کے گل وچ پھاہی پاواں
 کس نوں حال سناواں اڑیوں.....

نویں کافی دے شاعر تے کافی دے موضوعات دا ذکر جتھے ہووے او تھے واصف
 علی واصف داناں کسے تعارف دا محتاج نہیں۔ اونہاں دے اکھر مونہوں آپ بولدے نیں
 ”بکل دے وچ چور“ دے سرناویں پٹھ لکھدے نیں کہ

ریتاں دے وچ سڑ دی جانواں
 شوہ دریا وچ تردی جانواں
 پنوں پنوں کردی جانواں
 چکھوں ہور تے دساں ہور
 میرا وی ناں رکھو ہور
 میرے دل وچ پے گیا شور
 واصف نے ایہہ رمز پچھانی
 ایہہ حیاتی آنی جانی
 جس نے عشق دی رمز نہ مانی
 سبھو او زندہ درگور

میرا وی تاں رکھو ہور
 میرے دل وچ پے گیا شور
 ”سوچ سمجھ کے چکیں بھار“ دے سرناویں بیٹھ لکھدے نیں

اینویں نہ لا بیٹھیں پار
 پہلے کرلے سوچ وچار
 اتھے یوسف ورگے کردے
 مردے جیندے جیندے مردے
 یاردی خاطر کی کجھ کردے
 وکنا پیندا ایس بزار
 اینویں نہ بیٹھیں یار
 پہلے کرلے سوچ وچار
 اتھے دولت دا نہیں کم
 اتھے اگلے منگدے جم
 اتھے کوئی نہ کہندا ہم
 اتھے تم دی اے سرکار
 اینویں نہ لا بیٹھیں یار
 پہلے کرلے سوچ وچار

فیرا کھدے نیں

اتھے واصف شاہ نہ کوئی
 پل دی پل وساہ نہ کوئی

اتھے دے راہ نہ کوئی

اپنے آپ نوں واجاں مار

اینویں نہ لابیٹھیں یاد

پہلے کر لے سوچ وچار

کاشف پہلی کیشنز والے (28) واصف علی واصف بارے لکھدے نیں:-

”واصف دی پنجابی شاعری دارنگ صوفیانہ اے ایس رنگ وچ مسلماناں دی

مجموعی صوفیانہ روایت دے نال نال اپنے علاقے پنجاب دے خاص تے وکھرے صوفیانہ

جھلکارے وی ملائے نیں۔ انہاں دونوں روایتاں نیں واصف صاحب ورگے صوفی دے

اپنے روحانی تجربیاں نال مل کے اک نو یکلا پن پیدا کردتا اے، جنہوں پنجابی وی صوفیانہ

شاعری وچ نمل اضافہ قرار دتا جاسکدا اے“

لطیف فتح پوری (29) بارے محمد شریف انجم لکھدے نیں:-

”صوفیانہ شاعری دا ایہہ سلسلہ جیہڑا بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، خواجہ غلام

فرید تے علی حیدرتوں سفر کردا اج دے دور دے صوفی شاعراں تک اپڑیا اے لطیف فتح پوری

وی ایسے سلسلے دی اک کڑی نیں انہاں دی شاعری وی ایس صوفیانہ روایت دی پر تو اے

جیہڑی عشق مجازی توں رُ کے عشق حقیقی ول سفر کردی اے“

لطیف فتح پوری ہوراں نیں شاہ حسین، بلھے شاہ، بابا فرید تے سلطان باہو دے

فکرنوں ای اگے ودھایا اے۔ آکھدے نیں۔

ڈاہ چہ خا تند کوئی پا کڑیے۔ نہ ایویں وقت ونجا کڑیے

کچھ حشر دیہاڑے دی خاطر۔ اج کت کے دا ج بنا کڑیے

فیر آ کھدے نیں

جگ حرص توں پچھے ہٹ بندیا۔ کجھ روز حشر لئی کھٹ بندیا
ڈاروں ایہہ کونج وچھڑ جانی۔ جگ میلہ جھٹ دی جھٹ بندیا
محمد شریف انجم (30) لکھدے نیں:-

”لطیف فتح پوری اجو کے دور دے صوفی شاعری دی روایت نوں اگے ٹورن
والے لکھاری نیں اونہاں سوکھے تے آسان انداز بیان نال تصوف دے موضوع نوں چنگی
طرحاں نبھایا اے۔“

لطیف فتح پوری آ کھدے نیں:-

بندیا بندگی وچ کھلو۔ خورے تیری کل نہ ہو
ایہہ ویلا مڑ ہتھ نہیں آؤنا۔ بند کوٹھی وچ توں پچھتاؤنا
لگنی نہیں فیر کدھروں لو۔ بندیا بندگی وچ کھلو
اج آسمانی پینگاں پاویں۔ مٹی نوں ہتھ نہ لاویں
کل جاں سی تیرے اوپر ہو۔ بندیا بندگی وچ کھلو
دردر چھڈ کے اک دا ہو جا۔ اوہدی ذات صفات چ کھو جا
بھ لیسے تینوں آپے اوہ۔ بندیا بندگی وچ کھلو
خالد ارمان (31) سیکرٹری پنجابی ہسٹری بورڈ لہور والے لطیف فتح پوری بارے

لکھدے نیں:-

”لطیف فتح پوری ہوراں دے اندر دے صوفی دنیا نوں چھڈ کے جنگلاں دی مٹی
چھانن دی تھاں لوکاں وچ رہ کے اپنے من وچوں رب دی بھال کر دا اے۔ ایسے لئی ایہہ

دنیا نالوں وکھرے ہو کے یاں جگ دیاں رونقاں تیاگ کے اجاڑن وچ رب لمھن لئی جان
دے خلاف نیں“

خاقان حیدر غازی نیں وی کافیاں لکھیاں انہاں بارے ڈاکٹر اسلم رانا ہوری
آکھدے نیں:-

”ایس نو جوان نے پنجابی دی کلاسیکی تے صوفیانہ شعری روایت دا مطالعہ وی
کیتا تے نویں پنجابی شاعری دی نویاں رویاں تے رجحاناں نوں وی اپنی سوچ دا حصہ بنایا
اے“ (32)

انہاں دے کلام وچوں صوفیانہ روایت انج ٹپکدی اے کہ
بلھے شاہ ”ایس قلم پھڑی اتے لکھیا تیرا ناں
ایس جدوی اکھاں مچیاں تے تکیاں کل جہاں
اُتے رب دا آسرا تے تھلے اکو ماں
بلھے شاہ ایس قلم پھڑی اتے لکھیاں تیرا ناں

منظور احمر ہوری وی کافی دے نویں شاعراں وچوں نیں۔ سلطان محمود آشفتم
اونہاں بارے لکھدے نیں کہ

”منظور دیاں انہاں کافیاں تے گیتاں وچ اک عجیب ربط نظر آیتا تے جیہدا
اونہوں پتا نہیں سی“ (33)

فیر آکھدے نیں

”پڑھو تے عشق کو جان دیاں ایہہ ضرور کہواں گا ایہہ کتاب کافیاں دا اوہ مجموعہ اے
جیہدے ہمہ اوست وچ ہم از اوست وی اے تے لہنوں بڑے وثوق نال شاہ حسین، بلھے

شاہ تے خواجہ فرید دیاں کافیاں دی پال وچ رکھیا جاسکدا اے۔ ایہہ گل کرن والی تے منظور دے وصال توں بعد دی سی میں ایہہ فیصلہ سو سال پہلے سنا دتا اے“ (34)

پروگرام ”سانول“ دی اک کافی دے ایہہ شعر ملاحظہ فرماؤ تے اونہاں دے صوفیانہ انداز دا اندازہ فرماؤ کہ

جیکر سانول من لے گولی پہن عبادت الفی
 لف لک کر کمان بنے جیویں عشق رکوع دی عین
 پنج حرفاں دا پتلہ سانول پنچے فرض حواس
 پنچے پھر تے پنج نمازاں سانول ورداے چین

”لشکارے“ دے تحت جنے وی پروگرام پیش کئے گئے اوہ تمام تصوف تارخ تے اسلامی ثقافت دا بہترین نمونہ سن حتیٰ کہ ”مدھانی، چھلا“ تے ”رکھ“ جیسے رُکھے تے محدود موضوعات نوں منظور احمر ہوراں نیں قابلیت تے ذہانت نال تارخ تے تصوف دا علامتی سرمایہ بنا دتا اے، ایہہ انہاں دا ای حصہ اے کہ اونہاں دیاں اعلیٰ صلاحیتاں دا ٹھوس ثبوت اے“ (35)

ارشاد چہال اجو کے شاعر نیں اونہاں کافی لکھن دی جیہڑی کوشش کیتی اے ایہدے تے جہات پاؤ لکھدے نیں۔

مائے نی میں بھلی پے گئی کھل گئے میرے وال
 پانی بھرن نوں جاندی جاندی پے گئی ہور خیال
 پنھرنی آں بے حال (36)

۱۹۸۵ وچ عبدالرحیم دا گلہ ستہ عقیدت حصہ دوئم چھپیا عبدالرحیم مولا شاہ

ہوراں دامرید اے تے خاص کاتب وی اوہدی ونگی پیش اے

مدتاں ہوئیاں وچھڑ گیاں نوں

روون اکھیں کہ یاد تسانوں

اکواری آدرس وکھاؤ (37)

اشرف پال ہوراں نے وی تصوف نوں کافی دا موضوع بنایا اے ۱۹۸۶ء وچ پنجابی کلچر سنٹر نے اشرف پال ہوراں دی کافیاں دی کتاب ”تھیا تھیا“ چھاپی اوہدے وچوں ونگی دیکھو۔

نچے جند ملکنی تھیا تھیا تھیا

دیکھ سائیں دی رگنی تھیا تھیا تھیا (38)

قائم نقوی کول اجوکی زندگی اے، اجوکا عہد اے، اوس دا آشوب اُتے برا
مُڑا احتجاج نہیں تبدیلی اے، تجربہ اے۔ اوہنوں راہ تاں بنے بنائے لہھے پر روشنی اوہنے اپنے
ضمیر دی لٹی۔ اوس دے آل دوالے کھلے پنجاہی ادبی منظر نامے نوں دیکھئے تے ساہنوں
پنجابی شعری ادب وچ کئی مہارویلیے دے نال نال ٹردے جا پدے نیں۔ (39)

بابا عالم شاہ قادری (مرید شیر شاہ شیروکی) نے اپنی کتاب آزاد کافی خزینہ توحید

وچ چھاپی ایہدے وچوں نمونہ حاضر اے کہ

سیونی مینوں دیو مبارک سچیاں میرے گھر آیا کیہ کہیے ایہہ نور الہی وچ محمد ﷺ آیا

احد میم دا برقعہ پا کے اپنا بھیس وٹایا مل گیا فی مینوں مرشد کامل احمد ﷺ نام دہرایا

مرشد والی میم دے وچوں راز نیاں اپایا

تنویر بخاری ہوراں دی کافی دے موضوعات تصوف دے سفر و لٹری ہوئے

نیں ۱۹۸۷ء وچ تنویر بخاری ہوراں نے پنجابی کلچرل سنٹرولوں کافیاں دا مجموعہ ”دھونی“
چھپوایا، دنگی تگو:-

لڑ نہیں جھڈنا ماہی دا

اکو اوہدی نظر سولی

ہور نہیں کجھ چاہی دا

لڑ نہیں جھڈنا ماہی دا (41)

قائم نقوی دی کافی اندر سچائی اگھر کے ساہنے آ جاندی اے، دنگی ویکھو

گڈی جد آ سماں چھوئے ٹٹ جاندی اے ڈور

سچ دا شیشہ سدا نکور

بیلے کیہ اج شہراں دے وچ نچن لگ پئے مور

سچ دا شیشہ سدا نکور (42)

قائم نقوی اپنی کتاب ”بیلے رمزاں“ وچ لکھدے نیں کہ

”ٹھنڈی رات وچھوڑے دی اساں لئیاں برہادیاں لویاں

اکھیاں وانگ سمندر ہویاں

اکھیاں دے وچ دھوڑ غماں دی یاد تیرے نال دھویاں

اکھیاں وانگ سمندر ہویاں (43)

فیر فرماؤندے نیں کہ

اندروں ہورتے باہروں ہور

اک دو بے نوں ودھ ودھ ملے

کلیاں ہو کے رنج رنج ہیسے

ہردم دل وچ رکھیے چور

اندروں ہورتے باہروں ہور (44)

ڈاکٹر ستنام محمود نے ارشد چہال بارے فرمایا اے کہ ”جیہڑی سبھ تو دکھری گل مینوں ارشد چہال صاحب دی شاعری وچ لگی اے اوہ ایہناں دی شاعری وچ پنجاب دی دھرتی دادکھ ہے۔ میں ساری دنیا دے کچھ نوں دکھ وکھ ویکھیا اے پر ماں تے دھی دا جیہڑا گوہڑا ساک ساڈی دھرتی اُتے ہے ایہو جیہاں ہور کدھرے نہیں دسد ارشد صاحب نے ماں تے دھی دے لہنہاں دکھاں نوں بڑے سچ نال بیان کیتا ہے۔ فیر دھی دے دکھ نوں جتاں ماں سمجھ سکدی اے کوئی ہور نہیں سمجھ سکدا، ایسے وجہ نال دھی اپنے دکھ ماں نوں ای دسدیے“

میرے تے ہو گئے چاءنی مائے

مینوں برف دی ڈولی پاءنی مائے (45)

افضل ساحر ہوراں دیاں کافیاں وچ سانوں اک نويں کلا پن نظریں آؤندا اے انہاں نے اپنی کافی دا موضوع چیتھر رنگبنا کے ہندوستان تے پاکستان دے شاعراں وچ بہت ناں کمایاں اے

چیتھر رنگ نرؤے دے چناں

چیتھر رنگ نرؤے

بھوئیں تے نویں حیاتی کھڑپئی

اسیں موئے دے موئے

چیتھر رنگ نرؤے

پھلاں توں نہ اکھ چیکوے

چیت ملاپی رتے

باہر سلکھنا دن چڑھ آیا

اسیں آں ستم سُتے

ہٹھے ویکھ وپیرے ساڈے

ہاسے پٹ کھلوئے

چیت رنگ نروئے وے چتاں

چیت رنگ نروئے

کد سپیاں دے مو نہیں ڈگنا

ایہہ نہ پکھیں اڑنا

اس دن یقوتوں چائن ہونا

جس دن چائن لڑیا

جووی اپنی ہوند سیہانے

رنگ ہنڈھاوے سوئے

چیت رنگ نروئے وے چتاں

چیت رنگ نروئے

گل تاں ایہہ اے کہ کوئی صنف وی مقدس نہیں ہوندی، ہر سے دے وڈے

فنکار اوہدے وچ وادھے گھاٹے کر کے اپنی لوڑ موجب کم چلاندا رہندے نیں، شاہ

حسین نے کافی دی عینہہ لوک ادب اُتے رکھی تے اوہناں دی کافی وچ پانچ توں دس تیکر

مصرعے ہوندے نیں۔ بلھے شاہ دیاں کجھ کافیاں وچ تن مصرعیاں دے بندگروں استھائی

آؤندی اے۔ اج دے وڈے شاعر وی ایس صنف وچ وادھے گھائے کر کے نویاں
 راہواں بنا سکدے نہیں تے ہوسکد اے ایہہ ریت آؤن والے کل دے شاعران نوں پسند
 آجاوے ساڈے شاعر نے سوجھوان فیر ادبی ورثے نال جڑ رہے نہیں۔ کالونی گیراں دے
 پائے پاڑیاں نوں میل رہے نہیں تے ایہہ سیانے ویلے دی لوڑ موجب خالص پنجابی دیاں
 صنفاں نوں نوواں بانا پوا کے کمپیوٹرائزڈ سے وچ جیوندے رکھن دے ترلے مار رہے نہیں۔
 پنجابی ادب لئی ایہہ اک وڈی مبارک تے خشی دی گل اے۔ انج کم کردے ساڈے
 سوجھواں ماضی نال وی جڑے رہن گے تے ادب وچ نویاں نویاں راہواں وی کڈھن دی
 کوشش کرن گے۔

مکدی گل ایہہ کہ کافی دے نویں شاعران دی فکری سانجھ تقریباً ملدی جلدی
 اے۔ اونہاں دی کافیاں دے سرناویں یا موضوعات تصوف، عشق، مرشد دی ذات تے
 اہمیت، دنیاوی بے ثباتی، علم، وحدت الوجود، وحدت الشہود اپنے سے داشعور آخرت دی فکر
 عمل تے علامت نگاری اے۔

حوالے

- (1) محمد آصف خان، ”کافی کیا ہے؟“، کافیاں شاہ حسین
- (i) لاہور، سیکرٹری پاکستان پنجابی ادبی بورڈ (ii) لاہور ایڈیٹر تہا ہی ”پنجابی ادب“
1929ء، ص 34
- (2) اوہی، ص 34
- (3) اوہی، ص 34
- (4) ”تسین زندگی“، جون 1953ء
- (5) ونجارن والیو
- (6) سندھی موسیقی دی مختصر تاریخ۔ بھٹ شاہ ثقافتی مرکز، حیدرآباد، 1978ء،
ص 118
- (7) دیکھو مضمون: سندھی کافی۔ اسد جمال یوسفانی (مہران، اکتوبر، ستمبر 1934ء)
- (8) سوکھڑی (1963-1964ء) شعبہ سندھی، سندھ یونیورسٹی، حیدرآباد
- (9) شارب، ”کوئی اندروں در کھڑ کاوے“، لاہور، فیروز سنز پرائیویٹ
لیسٹیڈ، 1999ء، ص 11
- (10) اوہی، ص 12
- (11) اوہی، ص 14
- (12) اوہی، ص 15
- (13) اوہی، ص 17
- (14) اوہی، ص 31

(15) اسلم رانا، ڈاکٹر ”ثبات دی شاعری“ منیر نیازی، ”تپدی تریل“، لاہور، تلاش

پبلیکیشنز، پہلی وار: مارچ 1984ء، ص 13,14

(16) اسلم رانا، ڈاکٹر، ”تپدی تریل“، لاہور، تلاش پبلیکیشنز، پہلی وار: مارچ

1984ء، ص 39

(17) اوہی، ص 74

(18) اوہی، ص 78

(19) اوہی، ص 160

(20) محمد شریف انجم، ”قلم و گائے اُتھرو“، ”جان پچھان“، ذوالفقار شاہد، قصور،

خادم پبلیشرز، 1993ء، ص 13

(21) اوہی، ص 13

(22) اوہی، ص 14

(23) اوہی، ص 65

(24) عتیق اختر افغانی، ”دکھ روہی دے“، ”جیوندی جاگدی شاعر“، امتیاز حسین

امتیاز، مصنف (تاریخ ضلع خوشاب) جنوری 2003ء، ص 21

(25) اوہی، ص 13

(26) عتیق اختر افغانی، ”اک سوہنا سچا تے سچا شاعر“ محمد محمود شام، ”دکھ روہی

دے“، لاہور، سانجھ سچیت کتاب گھر، اشرف مینشن، 10 اکوئیز روڈ

2003ء، ص 27

(27) اوہی، ص 28

(28) واصف علی واصف، بھرے بھڑولے، ”پنجابی کلام“ واصف علی واصف، کاشف

پبلیکیشنز، اگست 1995ء، ص 3

(29) لطیف فتح پوری، ”پہلی گل“ محمد شریف انجم، ”دل بکل وچ لوء“، ضلع لیہ،

پبلیشرز: بزم لطیف فتح پوری 1977ء، ص 10

(30) اوہی، ص 20

(31) لطیف فتح پوری، ”دل بکل وچ لوء اُتے اک تر وہن جھات“، خالد ارمان، دل

بکل وچ لوء، لہور سیکرٹری پنجابی ہسٹری بورڈ، 16-05-1997ء، ص 119

(32) خاقان حیدر غازی، ”دیباچہ“، ڈاکٹر اسلم رانا، ”بندگی وچ شام“، لہور،

ایم۔ اے۔ چوہدری، 1989ء ص 14

(33) منظور احمر، ”میرے ادبی محلے دا لنگوٹیا“ سلطان محمود آشفتم، ”اکو الف تیرے

درکار“، ناشر محمد رفیق، محمد حفیظ، 1987ء، ص 15

(34) اوہی، ص 21

(35) منظور احمر، ”الفوں بے“، ناقد ملک پروڈیوسر پاکستان ٹیلیوژن، ”اکو الف

تیرے درکار“ پبلیشرز محمد رفیق، محمد حفیظ، 1987ء، ص 27

(36) ارشد چہال، ”سکے سنے لکھ“، اسلام آباد، سید ذاکر شاہ، ماڈرن بک ڈپو،

پہلی وار: 3 جون 1992ء، ص 100

(37) سائیں مولا شاہ، مرتب؛ میاں ظفر مقبول، ”لکلیں لکلیں آگیا“، گوجرانوالہ،

سائیں مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی، کڑیال کلاں، پہلی وار: 1988ء، ص 16

(38) سائیں مولا شاہ، مرتب؛ میاں ظفر مقبول، ”لکلیں لکلیں آگیا“، ص 17

- (39) قائم نقوی، ”بیلیے رمزوں دے“، لہور، گلریز پبلیشرز، 1988ء، ص 12
- (40) سائیں مولا شاہ، ”لنکلیں لنکلیں آگیا“، ص 18
- (41) اویسی، ص 18
- (42) قائم نقوی، ”بیلیے رمزوں دے“، لہور، گلریز پبلیشرز، 1988ء، ص 24
- (43) اویسی، ص 73
- (44) اویسی، ص 93
- (45) ارشد چہال، ”سکے نے لکھ“، اسلام آباد، سید ذاکر شاہ، ماڈرن بکڈپو،
پہلی وار: 3 جون 1992ء، ص 9

شریف کنجاہی دی جھاتیاں تنقیدی مطالعہ

شریف کنجاہی داناں کسے تعارف دا محتاج نہیں پنجابی زبان تے ادب دے نقاداں وچوں شریف کنجاہی ہوراں نوں ایہہ مقام تے مرتبہ حاصل اے کہ اوہناں نیں سب توں پہلاں ادبی تنقید دا اوہ معیار پیش کیتا جیہدے وچ جدید تنقیدی دبستاناں دے نقش واضح نظریں آؤندے نیں۔ ”جھاتیاں“ اُتے جھاتی پان توں پہلاں اسیں ویکھاں گے کہ تنقید کیہہ اے۔

تنقید زندگی لئی اپنی ای ضروری اے جی زندہ رہن لئی ہوا، پانی تے ٹکر دی لوڑ ہندی اے۔ تنقید بارے گل کردیاں ہو یاں آل احمد سرور آکھدے نیں:-

”تنقید ذہن وچ روشنی کردی اے تے ایہہ روشنی اپنی ضروری اے کہ بعض اوقات ایہدی موجودگی وچ تخلیقی جوہر وچ کسے شے دی کمی محسوس ہندی اے۔“ (1)

تنقید لئی مختلف لفظ استعمال کیتے جاندے نیں مثلاً **Assesment**،

Judgement، **Appreciation**، **Estimate**

Evaluation وغیرہ (2)

تنقید تے تخلیق دی سانجھ بارے آکھیا جاند اے کہ:-

”تخلیقی جوہر بغیر تنقیدی شعور گمراہ ہو جاند اے تے تنقیدی شعور بغیر تخلیقی استعداد

دے بے جان رہند اے۔“ (3)

صدیق بابر ہوری وچار لیکھ وچ آکھدے نیں کہ:-

”تنقید دا مقصد عیب لہنا نہیں اصل وچ تنقید دے لغوی معنی ”پرکھنا“ اے یعنی

بھیڑے چنگے تے کھوٹے کھرے دانٹارا کرنا“۔ (4)

مغربی سیانے تنقید بارے اپنی اپنی تھاں گویڑ لاندے نیں کہ تنقید کامل بصیرت و علم دے نال موزوں و مناسب طریقے نال کسے ادب بارے یاں فن پارے دے محاسن و

مصائب دی قدر شناسی یاں اوہدے بارے ”حکم لانا“ یاں فیصلہ صادر کرنا اے۔ (5)

آئن۔ اے رچر ڈز دا خیال اے کہ تنقید دا کم کسی مصنف دے کم دا تجزیہ اے۔

اوہدی مدلل تو ضیع تے بالآخر اوہدیاں جمالیاتی قدریں بارے فیصلہ صادر کرنا اے۔ (6)

ٹی ایس ایلیٹ دے نیڑے:-

”تنقید فکر دا اوہ شعبہ اے جیہڑا یاں تے ایہہ دریافت کردا اے کہ شاعری کیہ

اے؟ ایہدے فوائد و وظائف کیہہ نیں؟ ایہہ کیہڑیاں خواہشات دی تسکین کردی اے

شاعر شاعری کیوں کردا اے؟ تے لوک اوہنوں کیوں پڑھدے نیں؟“ (7)

اٹلی والیا دا خیال اے کہ:-

”تنقید دا مطلب کسے جمالیاتی چیز وچوں اجھے پہلوواں دا جائزہ لینا کہ خواہ جمالیاتی شے

ادب پارہ ہووے یاں آرٹ نال تعلق رکھدی ہووے“ (8)

تنقید دے لفظ نوں کئی معنیاں وچ استعمال کیتا جاندا اے مثلاً نقائص دی

نشاندہی۔ (9)

تنقید بارے ایہہ وی آکھیا جاندا اے کہ:-

”تنقید خاص طور تے ایہہ دیکھدی اے کہ کوئی تحریریاں ادب پارہ کس حد تک

جمال دے اوہناں قواعد و قوانین دے مطابق اے جیہڑے تصنیف دے زمانے وچ مسلم

سی۔“ (10)

کو لرج نے اک جگہ اک مرد تے عورت دا ذکر کیتا جیہڑے کسے آبشار دا نظارہ کر رہے سن۔ مرد نے آکھیا ”ایہہ کناں جلال رکھدا اے“ عورت نے جواب دتا ”ہاں بہت خوبصورت اے“ ایہہ نہیں سی کہ وچاری عورت نوں حسن دا احساس نہیں سی، ذوق یاں شعور نہیں سی اصل وچ اوہدا تنقیدی شعور نہیں سی اوہدے تنقیدی شعور دی بہترین نشوونما نہیں سی ہوئی۔ (11)

میٹھیو آرنلڈ دا آکھنا اے کہ ادب اُتے بحث مباحث دا ناں تنقید اے۔ (12)
ڈبلیوسکا میکر دے نزدیک:-

"Criticism is an intelligent discission of Literature". (13)

آل احمد سرور اک تھاں فرماندے نیں:-
”پہی تنقید وی چونکہ موا تے جذبہ زندگی کو لوں لیندی اے، ایس لئی اپنے رنگ وچ اوہ وی تخلیق اے“ (14)

سردار مسیح گل آکھدا اے:-
”تنقید ہماری زندگی کے لئے اتنی ہی ناگزیر ہے جتنی کہ سانس“۔ (15)
حافظ عبد الحمید صاحب فرماندے نیں:-

فن پارے دی تخلیق لئی زندگی تے تنقید کرنی وی ضروری اے۔ (16)
آل احمد سرور آکھدے نیں کہ ہر اچھے نقاد نوں نویں پن دی طرح اپنے پرانے پن دا احترام وی کرنا چاہیدا اے، اُہدی جانن دی خواہش کدی ختم نہیں ہونی چاہدی۔ (17)
اگے جا کے فرماندے نیں کہ:-

”اہم معاملات وچ نقادوں زبردستی نہیں کرنی چاہیدی۔ اوہنوں صرف وضاحت کرنی

چاہیدی اے تے پھیر پڑھن والا خود ای اک صحیح نتیجے تے پہنچ جائے گا۔“ (18)

سردار مسیح گل آکھدے نیں:-

”تنقیدی تعریف توں زیادہ مشکل نقاد وچ تنقید دی صحیح اسپرٹ پیدا کرنا

اے۔“ (19)

ایس توں پہلا اک تھاں فرماندے سن کہ تنقید اک صحیح تربیت پائے ہوئے

شائستہ تے مہذب دماغ دا عمومی جوہر تے وصف اے۔ (20)

غلام دستگیر ربانی نقاد بارے اپنے وچارد سدے نیں کہ:-

”نقاد اکم کے تخلیق دے گن یا اوگن ای دسنا نہیں ہوندا سگوں اوہ تخلیق دے بہت نیڑے

ہو کے آپوں تخلیق کار دے تجربے نوں محسوس کر کے قاری تے تخلیق کار دے وچکار اک جنگی

فضا قائم کر دالے۔“ (21)

اوہ آکھدے نیں:-

”اک تخلیق کار دی لکھت اندر لگیا ہو یا تنقیدی شعور اک بہت وڈی سوچ دا آگو

ہوندا اے۔ اوہ کے موضوع دی چون توں لے کے اوہدی ٹیکنیک تے بیان ڈھنگ تیکر

اک چنگے نقاد وانگوں کم کر دالے۔ ایسے طرح نقاد جس کتاب اُتے تنقید کرن دا ارادہ کر دالے

اے اصل وچ اوس نے اوہنوں ایس قابل سمجھیا ہوندا اے تدا ای پھلاں بھری چنگیر وچوں

اک پھل چکد اے۔ دو جے لفظاں وچ اوہ کتاب ادبی منظر نامے وچ اچھ تھاں حاصل کر

لیندی اے۔“ (22)

اک ہو رتھاں فرماندے نیں کہ:-

”کے کہانی کار اُتے مضمون لکھتا ہووے تے اوہدیاں کہانیاں اک شیشہ ہونداں نیں۔ پئی تخلیق ای اوہ وڈی شے ہوندی اے جیہڑی تنقید توں جم دی اے۔ ایسے طرح کسے ادب دے گل وقتی لکھاری تے سو جھوان اُتے لیکھ لکھدیاں ہوئیاں اوہدے ادبی کھلارنوں دیکھنا پیندا اے۔ جے اوہ اک توں ودھ صنفاں وچ آپوں وی رچناواں رچدار ہیا اے تے پھیر ایہہ گل اوس نقاد دی وڈی خوبی تے اوہدی تنقید دا اک وکھرا گن بن جاندی اے۔ (23)

دیکھیا جاوے تے دنیا دیاں دو جیاں زباناں وانگ پنجابی وچ وی ادب دا مڈھ شاعری توں بچھا۔ ایہہ تخلیقی عمل باقاعدہ بابا فرید گنج شکر (1175-1265) توں شروع ہويا۔

نازش کاشمیری آکھدے نیں کہ:-

”ایہہ گل ڈاڈھے دکھ تال کہنی پیندی اے پئی پنجابی زبان وچ تنقید دا خانہ بہت دیر تک خالی رہیا اے۔ کجھ کتاباں نوں چھڈ کے باقی جنیاں تنقیدی تصنیفاں ساڈے ساہنے آئیاں نیں اوہناں دی حیثیت ذاتی قسم دے سطحی تاثرات توں ودھ نیں۔ (24)

ظہیر احمد شفیق نے اپنے مقالے وچ عارف عبدالمتمین دی پرکھ پڑچول دا تنقیدی تے تحقیقی جائزہ پیش کر دیاں ہوياں لکھیا اے:

”پنجابی ادب وچ تنقید دے فن نوں باقاعدہ 20 ویں صدی وچ اختیار کیتا گیا۔ ایہہ مطلب ایہہ نہیں کہ ادب دی پرکھ دا پہلاں کوئی معیار نہیں سی۔ درحقیقت ہر شاعر تنقیدی شعور توں مالا مال سی۔ اوہ سمجھدا سی کہ شعر تے ادب دا انسانی حیاتی وچ کیہہ مقام تے مرتبہ اے۔ چنگے تے ماڑے شعر دا کیہہ فرق ہندا اے یاں معیاری شاعری لئی کیہڑے لوازمات ضروری ہوندے نیں۔“ (25)

جناب شریف کنجاہی ہوری پنجاب ضلع گجرات دے اک قصبے ”کنجاہ“ وچ

جئے۔

اوہناں دے اپنے دن موجب اوہناں دی تاریخ پیدائش 13 مئی 1914ء

اے۔

اُہناں دے ابا جی نے اوہناں داناں محمد شریف رکھیا سی۔ شریف دے ناں نال

”میاں“ دالفظ لکھیا ہویا اے۔ (26)

والد صاحب داناں غلام محی الدین سی تے اوہناں دے دادے ابا داناں محمد

امین سی۔ ابا جی تے دادا جی دونویں اپنے ویلے دے شاعر سن۔ وڈکیاں وچ اک مولوی

صالح وی سی اوہ فقیر تخلص کر کے شاعری کردے سن۔ فارسی وچ شعر آکھدے سن تے اوہ

ڈپٹی نذیر احمد دھلوی دے، معصرتے ہم نشین سن۔ (27)

اوہناں اپنی مڈھلی تعلیم کنجاہ توں ای لئی مڈل تے نویں جماعت دے امتحان جلال

پور جا کے پاس کیتے خیر دسویں جماعت 1930ء وچ کنجاہ دے سناتن دھرم ہائی سکول توں

پاس کیتی۔ (28)

ڈاکٹر غلام حسین اظہر اوہناں بارے دس پاندے نیں کہ شریف کنجاہی ہوراں

نے اوہناں نوں دسیا کہ:-

”کالج کے زمانے سے ہی میری شعر گوئی کا آغاز ہوا لیکن علی عباس جلاپوری صاحب کے

علاوہ جو میرے کلاس فیلو تھے وہ خود بھی شعر کہتے تھے۔ بہت کم لوگ جانتے تھے کہ میں شاعر

ہوں۔ میں نے اب تک اپنا کلام دوستوں کو سنا ہی سنایا تھا بے تابی اظہار مجھ میں کسی دور

میں بھی نہیں رہی۔ بعد میں جب میں بحیثیت شاعر متعارف ہوا تو میرے کئی دوستوں کو حیرت بھی ہوئی“ (29)

شریف کنجاہی نے پہلی پنجابی غزل 5 جون 1952ء نوں آکھی۔ (30)
اوہناں دسیا کہ:-

”اساتذہ میں سے والد صاحب نے میرے ذوق کو پرواں چڑھایا وہ خود بھی کبھی کبھی شعر کہتے تھے۔ میرے دادا جی علی شعر کہتے تھے صرف پنجابی زبان میں، گھریلو ماحول کے علاوہ میری اردو شاعری کو پرواں چڑھانے میں حفیظ جالندھری صاحب کا بھی کافی حصہ ہے۔“ (31)

ماہنامہ ”زجاج“ وچ اوہناں دسیا کہ:-

”میری والدہ نے بھی فارسی نظم و نثر کی مشہور کتابیں گلستان بوستان دادا جان سے پڑھیں تھیں۔ فارسی شعراء خصوصاً سعدی، حافظ اور جامی کے بہت سے اشعار زبانی یاد تھے، اردو کا رواج عام نہیں تھا۔ پنجابی کی چند ایک نظمیں کہیں تھیں۔ خاندانی حالات و واقعات سے متاثر ہو کر اس لحاظ سے کہا جاسکتا ہے کہ شعری ذوق مجھے ورثہ میں ملا تھا۔“ (32)

تقید بارے اوہناں دسیا کہ:-

”1944ء میں سجاد حیدر کی فرمائش پر میں نے میاں محمد صاحب پریڈیو کے

لئے تقریر لکھی یہ میرے تقیدی مضامین کا نقطہ آغاز تھا۔“ (33)

شریف کنجاہی نے آکھیا:-

”ہمارا گھر روایتی لحاظ سے اک علمی گھرانہ تھا۔ والد صاحب سکول ماسٹر تھے۔ دادا جان نے

عربی فارسی کی تحصیل دونوں کی کی تھی۔“ (34)

شریف کنجاہی نے ادب دے میدان وچ لکھن لکھان داکم صوفی شاعراں طرح شاعری توں شروع کیتا۔ اک انٹرویو وچ اوہناں دسیا کہ میری پہلی لکھت اک نظم سی جیہڑی ”پریت لڑی“ رسالے وچ چھپی سی۔ کجھ نظماں گورکھی تے کجھ فارسی رسم الخط تے کجھ اردو وچ چھپیاں۔ پہلی نظم اردو وچ سی تے اوہداسرناواں ”پسپائی“ سی۔ 1941ء وچ حلقہ ارباب ذوق ولوں اوس سال دیاں بہترین نظماں دی جیہڑی چون میراجی نے چھاپی اوہدے وچ ”پسپائی“ شامل سی تے بقول کنجاہی صاحب دے اپنے:- ”اوس نظم نے مینوں ادبی دائرے وچ روشناس ہون وچ کافی مدد دی“۔ (35)

شریف کنجاہی بارے اسیں اگے وی ذکر کراں گے کہ اوہ کارل مارکس، سگمنڈ فرائیڈ، ایڈلر، ڈنگ تے بریڈینڈرسل دے وچاراں توں متاثر اے۔ 1933ء وچ ترقی پسند لکھاریاں نے باقاعدہ طور تے ”انجمن ترقی پسند مصنفین (Association of Progressive Writers) قائم کیتی۔ جیہد منشور وی بنایا گیا تے دسیا گیا:-

”ہم چاہتے ہیں کہ ہندوستان کا نیا ادب ہماری زندگی کے بنیادی مسائل کو اپنا موضوع بنائے، یہ بھوک، افلاس، سماجی پستی اور غلامی کے مسائل ہیں“۔ (36)

شریف صاحب اپنے بارے دسیا:-

”میں ایک عام نوجوان کی طرح سب سے پہلے فرائیڈ کی طرف راغب ہوا۔ بی ٹی میں نفسیات کے پروفیسر آر۔ آر کم پانے مجھے ایڈلر سے متعارف کرایا میں نے اس زمانے میں ایڈلر کی تمام کتابیں پڑھیں۔ اس کے بعد ڈونگ کو پڑھا کیونکہ ڈونگ نے ادب کے حوالے سے زیادہ کام کیا“۔ (37)

صدیق صابر ہوری لکھدے نیں:-

”اوہناں دی کتاب ”جھاتیاں“ اجوکی پنجابی تنقید وچ میل پتھر دی تھاں رکھدی اے۔
 اوہناں نے صاف ستھری تے آسان زبان وچ تنقیدی نثر لکھن دا اک اچا معیار قائم کیتا
 اے۔“ (38)

غزالہ رفیق نے تحقیق کیتی تے دیا کہ:-

”شریف صاحب پنجابی شعر کہن توں پہلاں ای ادبی حلقیاں وچ اردو زبان
 دے شاعر دی حیثیت نال جانے پہچانے جان دے سن۔“ (39)

ترقی پسندی اپنی مقصدیت دی وجہ توں اک خاص حد توں اگے نہ ودھی۔ شریف
 صاحب وی اوس وقت ایس دبستان نال تعلق لکھدے سن جیویں کہ شفقت تنویر ہوراں نے
 آکھیا اے کہ شریف صاحب دی اک نظم میراجی نے تجزیے واسطے انتخاب کر کے ایس گل دا
 ثبوت دے دتا کہ اردو شاعری وچ شریف صاحب دا شعور تے فن اوس وقت پختگی دے
 نزدیک پہنچ گیا سی۔ (40)

شازیہ خورشید نے دیا کہ شریف صاحب دبستاناں دے قائل نہیں نہ اوہ دتی نہ
 لکھنوتے نہ ای کسی ہور دبستان نال تعلق رکھدے نیں۔ جیہڑے اوہناں دے دور وچ وجود
 وچ آئے۔ اوہ کہندے نیں کہ بنیادی گل ایہہ وے کہ انسان دی اپنی اک سوچ ہوندی
 اے میرا کسی دبستان نال کوئی تعلق نیں۔ (41)

”علم الاقتصاد“ تے ”خطبات اقبال“ دے ترجمے مجلس ترقی ادب نے اقبال دی
 صد سالہ تقریبات دے موقع تے شائع کیتے۔ (42)

شریف کنجاہی اک طویل عرصہ تک شاعری کرن توں بعد اٹھ دس سال توں

شاعری نالوں کنارہ کش ہو گئے نیں۔ اوہناں نے 1980ء وچ اپنی بیوی دے انتقال توں بعد شاعری کرنا بند کردتی پر اوہ کہندے نیں کہ شاعری چھڈن دی وجہ ایہہ نہیں بلکہ شاعری کرن دی اک خاص عمر ہندی اے۔ (43)

شریف کتجاہت دی ذات اردو، پنجابی تے فارسی دا اک مان جوگ سرمایہ اے۔ اوہناں نے خاص طور تے اپنی ماں بولی دی جیہڑی پر خلوص خدمت کیتی اے اوہدے پاروں ہن اوہناں داناں ہر حلقے وچ بڑے احترام تے عقیدت نال لیا جاندا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا دی اوہناں دے نیاز منداں وچوں نیں۔ (44)

شریف دی ذات ہن اک ناں نہیں رہیا ایہہ پنجابی زبان تے ادب دی اک تحریک تے ادارے دارو پ وٹا چکی اے۔ جیہدے ذریعے علم و ادب تے دانش دی ہر شاخ و دھدی پھلدی اے تے پنجابی زبان وچ ہون والا ہر عمل یعنی شاعری، ادب، تحقیق، لسانیات لغت تے ترجمے وغیرہ۔ ایس تحریک یاں ادارے دے حوالے نال جنم لیندے نیں۔ اوہ اک لچنڈ دارو پ وٹا کے پنجابی زبان تے ادب دے زندہ جاوید کلاسیک دادرجہ حاصل کر چکے نیں۔ پنجابی زبان تے شریف کتجاہی دونوں اک دوجے دی پچھان تے مان نیں۔ (45)

”اوہناں دیاں راواں دے کچھے لہاں تجربہ، گہرا مشاہدہ تے وسیع مطالعہ اے اوہناں دے وچاراں وچ اک اجتہادی شان پائی جاندی اے۔“ (46)

شریف نے کلاسیکی شاعری تے جدید شاعری وچ فرق انج دیا۔

”اوس شاعری تے ہن دی شاعری وچ انج ای فرق اے جیویں اوس دور دے سیاسی تے

سماجی حالات وچ فرق نظر آندا اے۔“ (47)

شریف صاحب نفسیاتی تجزیے تے زور دین دی وجہ ایہہ دسدے نیں:-
 ”ہر نقاد اپنی افتادِ طبع دے مطابق شاعر دی ذات اندر جھاتی پاندا اے۔ میری
 خواہش ایہہ ہوندی اے کہ اکھراں دے پردے وچ چھپی ہوئی شخصیت نوں تلاش کیتا
 جاوے۔“ (48)

اپنی نفسیاتی تنقیدی اپروچ بارے وضاحت دیندیاں ہویاں کنجاہی صاحب
 آکھدے نیں:-

”نفسیات نال ہر شاعر نوں فطری لگاؤ ہوندا اے۔ اگر شاعر وارداتی اے تے
 نفسیاتی یقیناً ہووے گا۔ انسانی نفسیات نوں جانے بغیر محاکات نوں جانتا جاسکدا اے نہ سمجھیا
 جاسکدا اے۔“ (49)

ترقی پسند تحریک نے اوس ویلے دے ماحول مطابق اردو ادب نوں اک نویں
 جہت دتی۔ نویں میں ایس اعتبار نال کہنا واں کہ برصغیر وچ ایس تحریک توں پہلاں صرف
 علامہ اقبال دے کول موجودی۔ (50)

نویں جہت توں کنجاہی دی مراد اقتصادی انصاف اے۔ (51)

علامت نگاری بارے شریف صاحب دسدے نیں:-

”علامتاں لاشعور دا حصہ ہوندیاں نیں۔ ایس لئی ایہہ ادب وچ ڈونکھیائی پیدا

کردیاں نیں۔ میں آپ ایس علامت نگاری دا ماہر نہیں پر علامت نگاری دے رجحان نوں

پسند کرنا۔“ (52)

ثقافتاں بارے انج چائن پاندے نیں:-

”علاقائی ثقافتاں دی حیثیت قومی زندگی وچ انج ای اے جیویں جتے وچ مختلف

اعضاء دی۔“ (53)

”شریف کنجاہی دے مضموناں دا مجموعہ ”جھاتیاں“ دے ناں تے چھپ چکیا

اے جیہدے وچ پندرہاں مضمون نیں۔ لوک گیتاں بارے اوہناں دے مضمون سوہنے

نیں۔ لوریاں تھال تے لوک گیت اوہناں دے نرے مضمون گیتاں دے متعلق

ہن۔“ (59)

”شریف کنجاہی عمرانی تے تاریخی پس منظر وچ رکھ کے کسے فنکاریاں فن پارے

نوں پرکھن دے من والیاں وچوں نیں اوہناں دا خیال اے کہ اک ادب پارہ معاشرے

دے مشاہدے وچوں جنم لیند اے“ (55)

شریف فن پاریاں نوں نفسیات، عمرانیات تے تاریخ دے حوالے نال وی

ویکھدے نیں تے تاثراتی رنگ نال لکھدے نیں شریف کنجاہی صاحب دے تنقیدی

مضموناں دا مجموعہ ”جھاتیاں“ 1960ء وچ پہلی وار منظر عام تے آیا۔ ترقی پسند ادارے

الجدید نے چھاپیا۔ ایس توں مگروں ایہہ کتاب 1984ء وچ دوجی وار عزیز پبلشرز لاہور

دلوں چھپی دوجے ایڈیشن وچ غلطیاں ڈھیر نیں، پروف پڑھن دی زحمت گوارا نہیں کیتی

گئی۔ نتیجہ ایہہ اے کہ لفظ تے الٹ پلٹ ہے ای نیں، بعض تھانواں تے مصرعے غائب

نیں تے جملے کجھ دا کجھ بن گئے نیں۔ بڑی سستی تے تنگمی جیہی کتاب اے۔ تیجی وار جنوری

1994ء وچ عزیز بک ڈپولاہور ولوای چھپی پر کجھ غلطیاں انج ای نیں اوہناں توں خلاصی

پان دی زحمت ای نہیں کیتی گئی تاں ای میں پہلے ایڈیشن نوں ساہنے رکھیا تے ویروا کیتا

اے۔

جھاتیاں دادیا چہ ”کر لئیے دو باتاں“ دے عنوان پٹھ لیا گیا اے۔ لکھاری نے دسیا کہ اوس نے تنقید لکھن دا مڈھ 1945ء وچ بنہیا۔ جدوں میاں محمد بخش دی مثنوی ”سیف الملوک“ بارے اک مضمون ریڈیو اُتے پڑھیا سی۔ ”جھاتیاں“ دے مضمون بڑے دلکش تے مختصر نئیں ایس دا جواز شریف نے ایہہ دتا اے کہ ایہہ کوئی ڈوہنگی پڑچول نہیں، نری جھاتیاں نئیں تے جھاتی ماریاں کسے دا انگ رنگ جتاں کو ویکھیا جاسکدا اے اوس نوں ودھ دادیوں میں نہیں کردا۔

علاقائی زبانان دے حقادی گل کردیاں ہو یاں شریف ہوراں آکھیا:۔

”اسیں ایس چیز دے حامی آں کہ ملک دیاں دو جیاں علاقائی زبانان وانگ پنجابی نوں وی اوس دا حق ملنا چاہی دا اے۔ اوس نوں ترقی دیناں تے اوس وچ دلچسپی لیاں لیک نہیں لگدی“۔ (56)

جیہڑے لوک پنجابی بولن توں شرمندے نئیں شریف اوہناں بارے آکھدے نئیں:۔

”بد قسمتی نال جے اوہناں دی کمی نہیں جیہڑے اپنی پھوکی وڈیائی لئی ایس وچ گل بات کرنا یاں ایس دے لٹریچر نوں پڑھنا اپنی شان دے خلاف سمجھدے نئیں۔ کاش اوہ سمجھن جے دنیا دی ہور کوئی وڈ نہیں جتھے مادری زبان نوں ننڈیا جاندا ہووے“۔ (57)

اوہ آکھدے نئیں:۔

”دنیا بھر دیاں زبانان وچوں کوئی اک زبان وی مادری زبان دی تھاں نہیں لے سکدی ایہہ ہو سکدا اے جے کسے ہور زبان دا علمی ذخیرہ چوکھا ہووے پر کیہ سانوں اپنی ماں نال صرف ایس کر کے پیار نہیں کرنا چاہیدا جے اوہ ساڈے گواہنڈی دی ماں ورگی پڑھی لکھی

(58)۔ "نہیں"

ہون میں جھاتیاں دے ہر مضمون دا مختصر جیہا ویرواں کراں گی۔

"اک سی بدوتے اک سی اونٹھ"

وچ پنجابی زبان اُتے ہون والے اعتراضاں دے جواب دتے نیں۔ ایہہ مضمون اک تمثیل توں شروع ہندا اے کہ کجج اک اونٹھ نے بدوتوں گردن اندر کرن دی اجازت لئی تے ہولی ہرلی بدو باہر تے اونٹھ اندر ہو گیا۔ فیر کجج ہی ہوری بڑے افسوس نال آکھدے نیں کہ جے سرحد وچ پشتوتے بنگال وچ بنگالی، سندھ وچ سندھی تے اعتراض نہیں تے پنجاب وچ پنجابی نوں ذریعہ تعلیم بنان اتے اعتراض کیا؟ صرف اتھے ای اردو نوں لاگو کرن دی گل کیوں کیتی جاندی اے۔

پنجابی نوں سکھاں دی بولی مراد دین بارے کجج ہی صاحب نے آکھیا کہ: "زبانوں دا تعلق علاقیاں نال ہوندا اے مذہباں نال نہیں۔ زبان کسے علاقے وچ اونی ای آپ مہاری پیدا ہندی اے جتنی کوئی ہور شے۔ جس طرح آب و ہوا دے فرق نال وکھ وکھ تھانواں تے وکھ وکھ چیزاں اگدیاں یاں اگایاں جاسکدیاں نیں ایسے طرح زبانوں وی کجھ کجھ حاصلے تے جا کے مہاندر اوٹاندیاں جاندیاں نیں"۔ (59)

انگریزاں بارے آکھدے نیں:-

"اوہناں مسلماناں دے خلاف سکھاں نوں تے سکھاں دے خلاف مسلماناں

نوں بھڑکایا"۔ تاں ای مسلمان پنجابی زبان نوں اپنی زبان کہن توں کتراندے نیں ایہہ اوہناں پھٹ پورن دی کوشش کیتی۔ پنجاب وچ سکھاں وی نیاں کہ پنجابی سکھاں دی نہیں سگوں بابا فرید دی زبان اے۔ پنجابی زبان نوں جانگی زبان قرار دین دے پیچھے ساڈا

طبقاتی نظام اے۔ حکمران طبقہ اپنی بولی نوں ہمیشہ وڈیا ندا اے۔

کچھ پنجابی شاعری بارے:

شرف کنجاہی موجب بابا فرید نوں پنجابی داماو ڈھی شاعر مندا درست نہیں۔ کیوں
جے لوک گیتاں دی ہنتر سدی اے کہ ایہہ شاعری مسلماناں دے آون توں پہلے وی اے۔
اوہ آکھدے نیں:

”ماہیا لفظ اسلام توں بہت پہلاں ایران وچ ورتیا جاندا سی“ (61)

اوہ آکھدے نیں کہ آریائی بولی ایران وچ جا کے ایرانی کہلائی تے پنجاب وچ
آ کے سنسکرت بن گئی ایہدے وچ ای ریگ وید لکھی گئی۔ ایہو زبان ترقی کردی کردی پنجابی
بن گئی۔ اُنج ویکھیا جاوے نظام قدرت اے کسی وی چیز داماہاندر اجوان ہو کے پچیاں والا
نہیں رہندا۔ جس طرح اگے جا کے اردو نے ملکی نے غیر ملکی زباناں دے ملاپ توں جنم لیا۔

لوریاں:

لوریاں نال بالاں نوں پرچاوی دا اے۔ لوریاں وچ اک تے اتاج دا ویروا
ہندا اے دو جمال ڈنگردا۔ دونواں چیزاں دی اہمیت دی گئی اے۔ (62)

لوریاں وچ انگاسا کاں دے ناں وی آندے نیں۔ ٹیراں دے ٹیرا کٹھ وچ ویلا

لنگھاندے سن۔ (63)

شرف کنجاہی دا خیال اے کہ لوریاں منڈیاں نوں دیتیاں جانڈیاں سن کیوں
جے عام خیال ایہو ای اے کہ رب پتریں دھتریں سندا اے اوہ وقت داماں تے کوکت دا
سہارا ہندے نیں۔ اوہدا خیال اے کہ لوریاں وچ لوکاں دیاں سدھراں تے تاہنگاں لکیاں

طبقاتی نظام اے۔ حکمران طبقہ اپنی بولی نوں ہمیشہ وڈیا ندا اے۔

کچھ پنجابی شاعری بارے:

شریف کنجاہی موجب بابا فرید نوں پنجابی داموڈھی شاعر مندا درست نہیں۔ کیوں
جے لوک گیتاں دی بئتر سدی اے کہ ایہہ شاعری مسلماناں دے آون توں پہلے وی اے۔
اوہ آ کھدے نیں:

”ماہیا لفظ اسلام توں بہت پہلاں ایران وچ ورتیا جاندا سی“ (61)

اوہ آ کھدے نیں کہ آریائی بولی ایران وچ جا کے ایرانی کہلائی تے پنجاب وچ
آ کے سنسکرت بن گئی ایہدے وچ ای رگ وید لکھی گئی۔ ایہو زبان ترقی کر دی کردی پنجابی
بن گئی۔ اُنج ویکھیا جاوے نظام قدرت اے کسی وی چیز دا مہاندرا جوان ہو کے پچیاں والا
نہیں رہندا۔ جس طرح اگے جا کے اردو نے ملکی نے غیر ملکی زباناں دے ملاپ توں جنم لیا۔

لوریاں:

لوریاں نال بالاں نوں پرچاوی دا اے۔ لوریاں وچ اک تے اناج دا ویروا
ہندا اے دو جمال ڈنگردا۔ دونواں چیزاں دی اہمیت دسی گئی اے۔ (62)

لوریاں وچ انگاسا کاں دے ناں وی آندے نیں۔ ٹبراں دے ٹبرا کٹھ وچ ویلا

لنگھاندے سن۔ (63)

شریف کنجاہی دا خیال اے کہ لوریاں منڈیاں نوں دتیاں جان دیاں سن کیوں
جے عام خیال ایہو ای اے کہ رب پتریں دھتریں سندا اے اوہ وقت داماں تے کو وقت دا
سہارا ہندے نیں۔ اوہدا خیال اے کہ لوریاں وچ لوکاں دیاں سدھراں تے تاہنگاں لکیاں

ہندیاں نہیں۔

اللہ توں والی توں

دتا ای تے پالی توں

اوہناں لوریاں وچ معاشرتی رویے تے سوچاں دا ویروا کیتا اے۔

لوریاں تے تھال:

اوہناں دے موجب لوریاں تے تھال انسان دے کھتار کس دا ذریعہ ہندیاں نہیں۔ تھالاں وچ بھجیاں سکاں، اڈیکاں، سدھراں، نفرتاں تے پیار جھاتیاں ماردا اے۔ لوری اوس عورت دے بول نہیں جیہڑی ماں ہندی اے تے تھال دھی دے بول ہندے نہیں۔ جدوں اوہ بھین ہندی اے، ننان ہندی اے تے نوہنہ ہندی اے۔ ایسے کر کے لوریاں وچ کڑتن نہیں کجائی دے موجب جیویں دستھالاں کچھے پورا ناں مراد ہنداں اے انج ای تھالاں تے لوریاں توں پہلے لوکاں دیاں سدھراں دا گویڑا لایا جاسکدا اے۔

ایس مضمون وچ شریف نے فرائنڈ دے نفسیاتی نظریے دے حوالے نال لوک گیتاں دا فکری تجزیہ کیتا اے۔ عمرانی رشتیاں نال نفرت تے محبت دے جذبے نوں وی اقتصادی لوڑاں دی نظر وچ دیکھیا اے۔

لوک گیت:

لوک گیتاں راہیں پرانے لوکاں دی رھتل بھتل تے وسیب دا پتہ لگدا اے۔ بول معاشرے دے نچلے تے پٹھلے درجے نال تعلق رکھن والیاں سوانیاں دے نہیں۔ اوہناں دیاں خواہشاں پوریاں نہیں ہوندیاں تے اوہ اپنیاں حسرتاں ایہناں بولاں وچ نکالیندیاں نہیں۔ کیوں جے سپاہی دی گھر والی ای دھویں دے جج روندی اے۔

”اگ بال کے دھویں دے پچ رو نوں

تے ڈکھ مینوں بجاں دا“

ایہہ بول اوہناں لوکائی دے آکھے نیں جہاں نوں ”سکے بند“ شاعر او دوں شمار

وچ وی نہیں لیاندے ہون گے۔

صوفیاں دی شاعری:

صوفیاں دی شاعری جیویں کہ اپنے ناں توں ظاہر اے بڑا انقلابی فکر والا مضمون

اے۔ اوہناں صوفیاں دے فکراں بارے بڑیاں دکھو دکھ گلاں کیتیاں نیں۔ شریف دا خیال

اے کہ بادشاہواں تے امیرزادیاں اپنیاں من مرضیاں کیتیاں تے لوکائی نوں سکھ دی تھاں

ڈکھ وٹڈے تاں ای بابا گرو ناک نوں آکھنا پیا۔ ”ناک دکھیا سبھ سنسار“۔ کیوں جے لوک

خارجی حالات نوں تہدیاں نہیں سن کر سکدے ایس لئی اندرونی تے داخلیت دا شکار ہو گئے۔

داخلیت وچ اوہ اپنے پیدا کرن والے نال محبت دیاں پینگھاں بڑھاسکدے سن۔ صوفیاں

نے رب دا پیار تے قربت پان لئی اپنی ”میں“ نوں مار مکایا۔ صوفیاں دے دو حلقے دے

نیں۔ اک اوہ حلقہ جیہڑا شریعت نال گنڈھیا ہویا اے تے دو جا صوفیاں دا جھتا بھنگ نشہ

کرن والا جیہدے پردھان شاہ حسین ہوریں نیں۔ صوفیاں دا اک ٹولہ وجودیت تے یقین

رکھدا اے مثلاً شاہ عنایت، بکھاتے سلطان جیسے لوک۔ اوس ویلے پنجاب تے مذہبی تے

نسلی ڈکھ پئے دی سختی آئی ہوئی سی تاں لوکائی لئی ایہہ خیال تسکین دیندا سی۔ آخرت بارے

سارے صوفی اک سانجھ رکھدے نیں۔ کجباہی دے خیال موجب کہ حجرے وچ بہہ کے

رب رب کرن دی تھاں معاشرتی ذمہ داریاں پوریاں کرنیاں چاہیدیاں نیں۔ کجباہی

صاحب بڑی جرأت نال تارک الدنیادی مخالفت کردے نیں۔

مقبل دی ہیر:

شریف کججی ہوراں تے مقبل دی ہیر وچ وارث شاہ تے مقبل دی ہیر دا تقابلی جائزہ لیا اے۔ اوہناں وارث شاہ تے مقبل دیاں کمزوریاں دیاں نیں۔ شریف کججی نے آکھیا کہ وارث شاہ تے مقبل دی ہیر نوں ساہنے رکھیا اے کجیاں تھانواں وچ لفظاں دا ہیر پھیر کیتا اے تے کئی وچار اپنے اکھراں وچ دے نیں۔ مقبل دی ہیر وچ وی کجھ شعر منگوویں نیں۔ مثالاں راہیں مقبل دی ہیر تے وارث شاہ دی ہیر دا تقابل کیتا اے۔ مقبل نے چونہ مصروعی طرز اپنائی اے ایہہ ہیئت اختیار کرنا موزوں نہیں بندی ایس طرح کردیاں کردیاں شاعر کئی واری منگوویں مصرعے آسانی نال مڈھ سکد اے۔ تاں ای مقبل دی ہیر وچ بے جوڑ تے ادھر ادھر دیاں گلاں لہدیاں نیں۔ شریف کججی نے دو وڈے شاعر دا تقابل کوزے وچ دریا بند کیتا اے۔ دوہاں دے فکراں تے کججی دی ڈونگی اکھ اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں پہلی وار کسے فنکار تے شاعر تے تنقید کردیاں ہویاں اوہناں دیاں خامیاں تے کمزوریاں توں چادر ہٹائی اے۔

وارث شاہ تے اوس دی ہیر:

وارث دی ہیر پنجاب دی جان قصیاں وچوں اے۔ ایس مضمون وچ وارث دی ہیر دیاں کجھ فنی فکری اچھائیاں تے روشنی پائی گئی اے۔ ایہدی مشہوری دی وجہ ایہدے اوہ بول نیں جہاں وچ ساڈا اوسیب تے گھراں دیاں کہانیاں لکیاں نیں۔ ساڈی معاشرتی تے عمرانی زندگی وچ اوہ سرعداں تے محرومیاں باقی رہ جانداں نیں جیہڑیاں ہیر وچ نیں ایس موقع تے شریف دی تنقید تخلیق دار وپ وٹالیندی اے۔ وارث نے جیہڑی زبان ورتی اے اوہ نے ہیر نوں جیوندی جاگدی رکھیا ہو یا اے۔ شریف نے کرداراں دا نفسیاتی

جائزہ لیا اے۔ اوہناں اوس ویلے دی جوگی دی اہمیت وی دی اے۔ پئی اوہناں کول ویلے دے مسکلیاں دے حل ہندے ہن، دُعا وچ اثر سی، اوہ دنیا دی تھاں آخرت نوں اہمیت دیندے سن۔

رانجھا۔ اک وگڑیا بال:

رانجھے دا جائزہ شریف کجبا ہی نفسیاتی تے عمرانی حوالے نال لیندے نیں۔ رانجھا ایویں ای اک کڑی کچھے نہیں لگ گیا سگوں اوہدے وگاڑن دے کچھے گھریلو وسیب تے ماحول اے۔ ماں پیو نے بہتالا ڈپار دتا۔ جنی دیر پیو زندہ سی رانجھے دا کوئی وال وینگا نہیں سی کرسکدا اپو مرن مگروں بھرا بھرا جائیاں نے اوہ ماحول نہ دتا تے اوہ رُس کے گھر چھڈ گیا اوہ ضد دا پکاتے مطلبی سی۔ اوس ہیر تیک اپڑن لئی جوگی بناوی پسند کر لیا، بہتا چر اوہنے بہن لئی سہتی نال پنگا پائی رکھا۔ آجڑی اگے دل دی گل سُنا دتی۔ عاشق لوکاں نوں دل تے زبان تے قابو نہیں ہندا۔

ہیر۔ اک ضدی کڑی:

ہیر خود سری ضرور اے پر عاشقی وچ دل بندے دے وس وچ نہیں رہندا۔ شریف آکھدے نیں کہ جتھے اوہ ضدی اے اوتھے اوہ سیانی وی اے۔ پہلاں رانجھے توں ذات پات بارے جانکاری کر دی اے۔ جٹ ہون پاروں اوس نوں خیالاں خیالاں وچ دل دے دیندی اے۔ گھر وچ منی جاندی اے تاں ای کا مار کھواندی اے۔ کیدونوں سبق سکھاندی اے۔ ماں نوں نس جان دی دھمکی دیندی اے بھرانواں تے قاضی نال آڈھالا لیندی اے۔ اوہدا اُن جھک ہونا قصے دی جان اے پیو اگے نیویں پالیندی اے پر سہتی نال گھروں پیندی اے۔ مطلب لئی اوہدیاں متاں وی کر لیندی اے وارث نوں اپنے

کرداراں نال کوئی خاص دلچسپی نہیں بس اوہدے قلم وچ طاقت اے۔

وارث شاہ دا پنجاب:

وارث شاہ دے پنجاب اندر ہیر دا سماجی تے نفسیاتی حوالے نال تجزیہ کیجا گیا اے۔ وارث نے ہیر نوٹکے ڈھنگ نال بیان کیتی۔ اوس ویلے دا وسیب، رھتل بہتل منڈیاں دا بننا سنورنا، ز میں مال ڈنگردی اہمیت، واہی نیجی، نکمیاں لوکائی دی بے عزتی، محنت دی عظمت، پچھ پر تیت توں نکمے لوکائی دا خوف جس طرح رانجھے نے رات مسیت وچ لنگھان نوں ترجیح دتی۔ ڈنگر مال ماندا سی جو چک نوں تاں ای چاک دی لوڑ پئی، انسان اپنی غرضیاں لئی مجبور ہندا اے تاں ای ملکی دی گل من کے رانجھے نوں رکھیاتے رانجھاوی غرضیاں لئی چاک تے مگروں جوگی بنیا، سادھواں دے تن روپ شریف کنجاہی نے دے سے نہیں کہ یاں ربی پیار، یاں کوئی عورت دا اغوا، یاں اپنا کاروبار چلانا ہندا اے کہ واہو سوکھا کم اے۔ ہر کردار اپنا مطلب کڈھن لئی رنگ وٹاندا اے۔ کس طرح سہتی اپنے مطلب لئی رانجھے تے ہیر دا میل کراندی اے۔ وارث ہیر دا ہر کردار جاگیر داری سماج دا کردار اے۔

سیف الملوک ول اک جھات:

ایس توں پہناں کہ سیف الملوک دے کرداراں تے گل کرے شریف ہوراں پہلاں ایہدے لکھاری دی حیاتی تے جھات پائی اے۔ اوہناں دی داخلیت پسندی دی وجہ دا ایہہ گوڑ لایا اے کہ اوہناں ساری حیاتی اللہ اللہ کر کے لنگھائی تے زندگی دیاں ذمہ داریاں پوریاں نہ کیتیاں۔ اوہناں نوں خورے ماں پیودی توجہ نہ ملی ٹھوڈی پٹھا گلہڑی تے توجہ نہ ملی ہوسی انج دے لوک اپنا کھتار سس شعراں راہیں کر دے نیں۔ انج دے لوک احساس کمتری دا شکار ہو جان دے نیں۔ میاں نے سی حرفیاں پہلوں پہل لکھیاں جہاں وچ

معشوق دی بے توجہی وغیرہ اے۔ شاعری دے نقاب وچ اوہناں دل دی بھڑاس کڈھی اے۔ ایہہ اوہو پیار دی سک اے جیہڑا نکلیاں ہونڈیاں میاں صاحب نو نہ ملیا۔ شریف ہوری آکھدے نیں کہ ایہہ قصہ سدھرتے ہونی دی دھر وگھسیٹ اے۔ سیف الملوک ایس معاشرے وچ بنیاں ہوئیاں کندھاں دے خلاف اک بڑی وڈی بغاوت نظر آؤندی اے۔

ترنجن ول اک جھات:

شریف صاحب دا ایہہ اک تاثراتی مضمون اے۔ اوہناں ترنجن داسماج وچ مقام دیا اے۔ راتنی نے اپنے گیتاں وچ حیاتی نوں جان بخشی اے۔ ترنجن وچ معاشرے دے ظلماں ول دھیان دوا یا گیا اے۔ شریف کنجاہی زندگی وچ پیار و ٹنڈن دے چاہواں نیں تے دکھ تکلیفاں تے ظلم دا ٹڈھ پٹن دی تاہنگھ رکھدے نیں۔

دل دریا ول اک جھات:

زندگی وچ گیتاں دی کنی تاہنگھ تے اہمیت ہندی اے شریف اوہدے دل اشارہ کردے نیں گیت ساڈے اپنے دکھاں سکاں دا ویرا ہندے نیں عبدالمجید بھٹی دے گیتاں وچ پنجاب دا وسیب ڈھلکاں ماردا اے۔ جوان کڑیاں، مانواں دھیاں دے جذبے تے سدھراں نیں۔ واسن نیچی ویلے ایہہ گیت بلہاں تے آجاندے نیں۔ پردیس جان والے گھبرواں دیاں سوانیاں دیاں سدھراں وی ایہناں گیتاں وچ لگیاں ہندیاں نیں۔ شریف نے عورت دے مسئلایاں نوں اجاگر کیتا۔ اوہدا قلم ذرا بہتا جذباتی ہو گیا اے۔

سہیوڑے:

کنجاہی ہوری دس پاؤندے نیں کہ امرتا پریم دے ایس شعری مجموعے وچ

محبت وچ ناکامی دا پیغام اے۔ اک پاسے تے معاشرہ ناکامیاں دی وجہ بند اے تے دوجے بنے تقدیر۔ امرتا پریم مایوس ہو کے اوس نوں مہا تما بدھ تے بھگت کبیر ول پلٹا ندی اے جہاں دے خیال موجب ایہہ دنیا ڈکھاں دا ڈھیر اے۔ شریف آکھدے نیں ایس ویلے بندہ یاں تے بھگت کبیر طرح اداس ہو جائے یاں حالات تبدیل کرن دا آہر کرے۔ امرتا جتھے اداس ہے او تھے ظلم دے خلاف آواز دی اٹھاندی اے۔ اوہ انقلابی ذہن رکھدی اے۔ امرتا دا موازنہ فیض احمد فیض نال کردے نیں دونواں وچ بہت سارے کھیتراں وچ سانجھ اے۔ اوہدی شاعری وچ مٹھاس اے۔ امرتا دا ڈکھ ذاتی نہیں سگوں لوکائی دے ڈکھ نوں اپنا ڈکھ سمجھدی اے۔

جھاتیاں اُتے تنقید:

شریف کججائی ہوری بغیر کے طمع توں علم دی خدمت کر رہے نیں اوہناں دی ہستی کئی حوالیاں نال جانی پچھانی جاندی اے علمیت اوہناں دا سونا تے جاگنا اے۔ اوہناں عربی تے فارسی دی واشنا وچ اکھ کھولی پنجابی کلاسیک تے اردو ادب دی آل دوالے جلیاں پارہے سن۔ اوہناں اردو، فارسی تے پنجابی توں لابھ چکی۔ اوہناں دا تنقیدی، تحقیقی تے ترجمے دا کم عربی تے انگریزی نال وی تعلق رکھدا اے۔ جدید پنجابی نظماں دا مجموعہ ”جگراتے تن واری چھپ چکیا اے۔ انج ای جھاتیاں وی جن چار واری چھپ چکیا اے۔ اقبال دی اردو نثر دی کتاب ”علم الاقتصاد“ دا تے ”خطبات“ (انگریزی) دا منشور پنجابی ترجمہ کیتا ”جاوید نامہ“ نوں منظوم اردو وچ منتقل کیتا۔ گجرات دے مشہور صوفی بزرگ حضرت شاہ دولہ دریائی دی حیاتی تے روحانی خدمات اُتے اک سوانحی کتاب لکھی اے۔ قرآن پاک دا پنجابی ترجمہ کیتا اوہ اک پکاتے سچا سکالر اے۔ کججائی دا تخلیقی سفر نظم توں

شروع ہويا۔ کنجاہی نے جیس ویلے ادب وچ پیر پایا اوس ویلے برصغیر وچ آزادی دی تحریک چل رہی سی۔ جلیانوالے باغ دے واقعے نے سارے بنے اگاں لایاں ہوياں سن۔ آل انڈیا کانگریس اشتراکیت دا پرچار کر رہی سی۔ کنجاہی جو اہر لال نہر و دیاں تحریراں توں وی متاثر ہوئے نہر ونوں اوس دور وچ آئیڈیل سیاسی راہنما دی بنیا۔ کامل مارکس و اینجلز تے لینن دا مطالعہ لیج تے اثر وی قبولیا۔ اپنے آپ نوں ترقی پسند تحریک ول پر پریا۔ ترقی پسند تحریک نال سانجھ پاروں سی آئی ڈی دے کارندے 1967ء تیک اوہناں دا چچا کر دے رہے۔

جھاتیاں شریف کنجاہی دی تنقیدی مضموناں دی کتاب اے۔ ایہدے اندر اونہاں دے مختلف فکری تے فنی رویے ملدے نیں دیباچے توں ایہو سنگھ لگدی اے پئی ایہہ کوئی ڈوہنگی پرکھ نہیں سگوں صرف جھاتیاں ای اے۔ جھاتیاں اک تاریخی approach اے۔ عابد علی عابد تنقید دے ایس دبستان بارے آکھدے نیں:-

”ایہدا آغاز ستارہویں صدی وچ ہوندا اے۔ 1675ء وچ نیپلز دے فلسفی ویکو دارسالہ ”علم جدید“ شائع ہويا۔ ایہہ رسالہ فلسفہ تاریخ دے متعلق بحث کردا اے۔ ایسے رسالے وچ اوہنے غالباً تاریخ وچ پہلی واری ادب دی سماجی تعبیر پیش کرن دی کوشش کیتی اے۔“ (64)

تاریخی تنقید بارے ڈاکٹر شارب ردولوی دا کہنا اے:-

”تاریخ دراصل زمان تے مکان دے اک خاص طرح دے ربط داناں اے جیہڑی ساہنوں واقعات تے حقیقتاں دے رشتیاں دا پتہ دیندی اے۔ ایہدے ذریعے اسیں انسان دی ذہنی کیفیات تے جذبات دا پتہ لانے آں۔“ (65)

کنجاہی ایس تنقیدی دبستان توں اوتھے مستفید ہوندے نظر آندے نیں جتھے اوہ پنجابی زبان نوں خود پنجاب وچ ای اجنبی بن جان دے پس منظر اُتے روشنی پاندے نیں۔ تاریخی نقطہ نظر نال زبان تے ادب دا مطالعہ کرن دی اک ہووڑا مثال شریف صاحب دادو جا مضمون ”کج پنجابی شاعری دے بارے“ اے۔ لوک گیتاں وچ صنف ”نپہ“ وچ قافیے دی ڈھلیاں ہون بارے کہندے نیں:-

”قافیے دی ایہہ ڈھل ادب وچ یاں تے بہت پرانی اے تے یاں بالکل بحری اے مسلمان جس ویلے ایس ملک وچ آئے سن اوس ویلے دی فارسی شاعری وچ قافیے چوکھے نہیں سن تے قیاس اے جے قافیے دا چوکھا خیال رکھن کر کے ای استھے وی ہولی ہولی اس دار وراج ہو گیا۔ ایس توں اندازہ لگایا جاسکد اے جے ڈھلے قافیے والے بول اپنے ڈھلیاں دے لحاظ نال مسلماناں دے استھے آون توں پہلاں دی چیز نیں“۔ (66)

شریف کنجاہی آکھدے نیں جنی پرانی پنجابی اے اوئی پرانی ای ایرانی شاعری

اے۔ (67)

ساجی حوالے نال وی شریف کنجاہی نے پنجابی زبان تے ادب تے اپنے وچار پیش کیے نیں۔ عمرانی تنقید دا سب توں وڈا فائدہ ایہہ اے کہ ایہدی مدد نال با آسانی ایہہ اندازہ لایا جاسکد اے کہ اک خاص عہد، خاص نوع دے ادب دی تخلیق دا کیوں موجب بن دا اے تے اک عہد دا ادیب دو جے عہد دے ادیب توں کیوں ممتاز ہو جاندا اے۔ ایس سوال دا جواب ہڈن نے انج دتا اے:- ”کسے عہد دی توانائی اپنے اظہار تے اخراج لئی جہاں وسیلیاں نوں کم وچ لیاؤندی اے ادب وی اوہناں وچوں اک ایہہ اے ایس لئی کہ سیاسی تحریکاں، مذہبی تصورات، فلسفیانہ افکار تے فنون لطیفہ سبھاں وچ اوہی توانائی رقص

کردی اے۔“ (68)

برصغیر پاک و ہند وچ جدوں کنجاہی نے اپنا ادبی دنیا وچ تخلیقی قدم پایا اودوں سماجی، تعلیمی، مذہبی تے تہذیبی اصلاح دیاں تحریکاں چل رہیاں سن۔ ترقی پسند لکھاریاں دی تحریک رواں صدی دے تیجے دھا کے وچ منظم ہوئی۔ ایس توں پہلاں سماج نوں موضوع بنایا جا رہیا سی۔ پر اشتراکی نظریات دے تحت فیر باقاعدہ اک تنظیم دا سلسلہ شروع ہويا۔ ترقی پسند تحریک شروع وچ صرف ادب برائے زندگی دے نقطہ نظر نوں لے کے چلن والی تحریک سی پر ہولی ہولی اہدے وچ سیاسی تے معاش پرور پیگنڈہ ودھ ہو گیا اہدے مقصد فرنگی دشمنی سمجھیا گیا فیر ایس تحریک نے سیکولر ازم دا فلسفہ اختیار کیتا۔ پاکستان بن جانا ترقی پسند تحریک لئی اک شکست سی۔ ایس لئی پاکستان بن مگروں ایس تحریک اتے ابتلاء دادور شروع ہو گیا۔ شریف دے مضمون صوفیاں دی شاعری، وارث شاہ دا پنجاب، وارث شاہ تے اوس دی ہیر ترنجن ول اک جھات، سنہیوڑے، لوک گیت، لوریاں، لوریاں تے تھال تے کج پنجابی شاعری بارے“ اوہناں دی ترقی پسند فکر دے ترجمان سن۔ ایہناں مضموناں وچ اوہناں نے ادب دا طبقاتی حوالے نال وی تجزیہ کیتا اے تے مادی حالات دیاں تبدیلیاں دے پس منظر وچ وی دیکھیا اے۔ اوہناں دناں وچ زراعت دا انحصار مال ڈنگر تے سی ایس لئی اہدی بڑی قدر سی۔ لوریاں دے علاوہ گاؤناں وچ وی انج دیاں دعاواں ہوندیاں سن ”جیون یاراں دے ڈھکے، کالا کتا دے دعائیں، تیریا جیون بھی گائیں“۔ (69)

منڈے مستقبل دا سہارا اس تے کڑیاں پرایا دھن سمجھیا جاندا سی۔ (70)

لوک ہونی دے علاج دا کوئی دارو نہیں سن رکھدے تاں لوریاں راہیں مانواں

پتراں لئی حیاتی منگدیاں سن۔ (71)

بولوں وچ نچلے طبقے دی نمائندگی ہندی اے۔

دھوئی سپا پے دی

چلھے کچھے دھوئیں دے ہنجر وے

ایہہ بول آپ پیا دسدا اے جے اس وچ کیہڑے طبقے دی زندگی دارنگ

اے۔ (72)

”صوفیاں دی شاعری“ کنجاہی دی ترقی پسندانہ سوچ اُتے اک بھرنواں مضمون

اے۔ اوہناں دے علم نوں خالص نقطہ نظر نال ویکھیا گیا اے۔ ایہناں دا خیال اے کہ صوفی

تن طرح دے ہندے نیں اک جہاں نوں ربی پیار ہندا اے۔ دو جے جیہڑے معاشرتی

ذمے داریاں توں فرار چاہندے نیں۔ تیجے دنیاں توں ست کے کھڈے لین لگ جاندے

نیں۔ سیف الملوک وچ میاں صاحب بارے آکھدے نیں:-

”میاں صاحب ویاہ نہ کیتا تے ساری عمر اللہ اللہ کر دیاں مزاراں تے بھوندیاں

تے اللہ والیاں نوں ملدیاں گزار دتی، یاں ایہہ کہہ لوو جے ذمہ داریاں نال اکھلان تے

زندگی دے شوہ وچ ٹھلاں نال لڑکے پار جان دی تھاں اوہناں وچ دا گھسائی آگئی

سی۔ (73)

وحدت الوجود دی مادی توجیہہ انج کردے نیں کہ دنیاوی مخلوق دکھ دکھ ہوندیاں

ہویاں وی اصل وچ اک اے۔ شریف کنجاہی نڈر ہو کے آکھدے نیں کہ صوفی ایس لئی

ترک دنیا کردے سن کیونکہ اوہناں کولوں دنیاوی ذمہ داریاں نبھان نہیں سی ہوندیاں۔ رب

جیہڈے نال پیار پاندا اے ایہہ پسند نہیں کردا کہ اپنے بھار کسے ہو ر اُتے پادیو۔ شریف

آکھدے نیں کہ صوفیاں دے کلام پچھے اک روگ ملدا اے۔ ایہہ کہ دنیا نوں مفاد پرست لوکاں نے دکھاں دا گھر بنا دتا۔ ہن جے داخ اپنی نیویں کردتی جائے جے اس نوں تمہوہ کوڑی آکھن دی لوڑ ای نہ پوے“ (74)

کنجاہی نے وارث شاہ دی ہیروچ زمینداری تے جاگیرداری دور دے تہذیبی ماحول دی تصویر دے طور تے پیش کیجا اے۔ میرا خیال اے کہ سماجی تے مارکسی تنقید دا بہترین نمونہ ”وارث شاہ دا پنجاب“ وچ لکھدا اے۔ او دوں معاشرتی زندگی دا انحصار بھونئیں تے سی۔ رانجھالا ڈیپاروچ وگڑ گیا، مسیحاں دے مولویاں نوں ٹوکا ٹوکی توں دکھ کوئی کم نہیں سی تے جوگی و پہلے روٹیاں توڑ دے عیس اپنے مطلب لئی سہتی گھر دی عزت دا تے لا دیندی اے۔ ”ترنجن ول اک جہات“ راہیں دسنا چاہندے نیں کہ معاشرے وچ عورت دی حیثیت کیہہ اے۔ ترنجن دلاں دیاں سرھداں دے اُبھاسرن دا تھاں اے۔ مادہ تے تصور دا باہمی رشتہ وی مارکسی فکر دے اثرات تھلے دسدے نیں۔ عورت بارے آکھیا کہ اوہدے پیریں بیڑی ہندی اے تے مرد و چار او بخارا ہندا اے اوہدے ٹھکانے بدلدے رہندے نیں۔ (75)

کنجاہی نے آخری مضمون ”سنہیوڑے“ وچ وی مرد دے دکھاں درداں تے محرومیاں دا سبب سماج دا غلط رولادیا اے۔ اوہ آکھدے نیں:-

”مڑ ضروری ہو جاندا اے جے اوس سماج دا وی فکر کیجا جائے جیہڑا اوسناں ناکامیاں تے وچھوڑیاں نوں جنم دیندا اے تے پالدا اے تے نال نال اوس چیز دا وی جس نوں نقدیروں کیہا جاسکدا اے تے سماج وی تے ”سنہیوڑے“ وچ سانوں ایہناں دوہاں

دے بارے گلہ گزاریاں ملدیاں نیں۔“ (76)

امرتا دے اداس تے پرورد لہجے اُتے گل کردیاں آکھدے نیں:-

”اوس ویلے مایوسی اوس نوں بدھ تے کبیرور گیاں دے نیڑے لے جاندی اے

جہاں دے خیال وچہ اس دنیا وچ سدا دکھاں داراج رہیا اے۔“ (77)

شریف ترقی پسندی توں متاثر نیں پر نقاد نہیں پر اوہناں اشتراکیت دیاں

استعمال پرولتاریہ، ٹپی بورژوا، جدلتا، انقلاب تے جدوجہد جہیاں چلاوایاں اصطلاحواں

استعمال نہیں کیتیاں۔ حالانکہ جس دور وچ اوہ ایہہ تنقید لکھ رہے سن اوس ویلے ایس لفاظی

توں ترقی پسند تنقید خالی نہیں سی سمجھی جاندی۔ کنجاہی نے مغربی فکراں تے ادبیاں دے لے

لے حوالے نہیں دتے سگوں ہر فن پارے نوں خالصتاً اپنے سماج دی اونچ نیچ دے حوالے

نال ای پرکھیا۔ طبقات دی گل انج کیتی اے کہ اکھاں ڈھٹی اے۔ کتے اپنے علم تے فہم دی

برتری دکھان دا آہر نہیں کر دے کدی وی اپنی ترقی پسندی دا ڈھنڈورا نہیں پٹیا۔ جدید

نفسیات ارسطو دے نظریہ کتھار س نال متفق اے کہ شعر تے ادب دراصل دل دی بھڑاس

کڈھن دا ذریعہ ہوندا اے:-

”انج دکھاں دا ذکر جتھے وی آندا اے میاں صاحب دا بیان زور والا ہو جاندا

اے تے سدا دل وچ اتر جان والا کیوں جے اوہناں دے وی دل دی بھڑاس ہوندی

اے۔ (78)

شریف کول سیف الملوک دا قصہ دراصل انسان دے جذبات دا ڈرامہ اے۔

ایس دے بیتے دناں تے آؤن والے سماں دی نمائش اے۔ سدھرتے ہونی دی دھرو

گھسیٹ اے“ (79)

شریف نے دسیا کہ مشرق وچ داخلیت دی روایت کنج پنگری، اوہناں دسیا کہ سیف الملوک کیوں آفاقی رنگ اپنے اندر رکھدی اے ایہدے پچھے انسانی خواہشاں کیوں محرک بنیاں نیں۔ شریف اپنے تاثرات لکھدیاں ہویاں تمثیلی انداز اختیار کر دے نیں۔ شریف نے کئی تھانواں تے تقابلی تنقید کولوں وی کم لیا اے۔ جس طرح اوہناں مقبل دی ہیر تے وارث دی ہیر دا تقابلی زبان تے بیان مختلف پیرایاں دے حوالے نال کیتا تے مقبل تے وارث دیاں کجھ کمزوریاں دی دس پائی۔ سنہوڑے وچ فیض تے امر تادا اک تھان تقابل کیتا کہ دونویں رمزیاں تے کنایاں دا سہارا لیندے نیں، مزاجی تے ذہنی طور تے وی دونویں عوامی نیں۔

شریف نوں کلاسیک تے عبور اے اوہناں دی نرم ملوک رواں دواں تے ٹھیٹھ نثر داراز وی ایہو ای اے۔ اوہ سطحی مطالعہ کر کے تنقید نہیں لکھدے سگوں تحقیقی تجربے نوں اپنے اُتے وار کر لیندے نیں۔ تاں ای تھان تھان تے شاعراں دے مصرعیاں نوں نثری جملیاں وچ پروندے لگے جاندے نیں کئی تھانواں تے اکھان تے محاورے نال نثر نوں سولہ سنگھار کر لیندے نیں۔ شریف دے خیالات انقلابی نیں۔ اخیر عمر وچ اوہناں سافٹ انداز اختیار کیتا۔ اوہناں دی تنقید نے پنجابی ادب نوں سماجی تے تاریخی حوالے نال تے جدید تحقیقی اصولاں دے مطابق پڑھن دی عینہہ رکھی۔

حوالے

- (1) احتشام حسین، سید، تنقیدی نظریات، لاہور: اکیڈمی، جنوری 1998ء، ص 213-205
- (2) سید عبداللہ، ڈاکٹر، اشارات تنقید، لاہور: مکتبہ خیابان ادب، 1976ء، ص 3-1
- (3) احتشام حسین، سید، تنقیدی نظریات، اُتلا حوالہ نمبر 1، ص 205
- (4) صدیق بابر، محمد، وچار لیکھ، چیئر پبلی کیشنز، چھپن ورہا 1986ء، ص 50
- (5) Webster, New International 2nd end.
- (6) سید عبداللہ، ڈاکٹر، اشارات تنقید، اُتلا حوالہ نمبر 2، ص 4
- (7) ادہی، ص 5
- (8) Encichlopaedia of Italion.
- (9) Literary Criticism Mumtaz Ahmad.
- (10) Der. Grmss Brochus 15th end.
- (11) آل احمد سرور، تنقید کیا ہے، کراچی: سندھ اردو اکیڈمی، ص 191
- (12) History & Principles of Literary Criticism
Dr.Raghulaltialak.P.2
- (13) W.Schamaker Elements of Critical Theory.
- (14) آل احمد سرور، تنقید کیا ہے، اُتلا حوالہ نمبر 11، ص 199

حوالے

- (1) احتشام حسین، سید، تنقیدی نظریات، لاہور: اکیڈمی، جنوری 1998ء، ص 213-205
- (2) سید عبداللہ، ڈاکٹر، اشارات تنقید، لاہور: مکتبہ خیابان ادب، 1976ء، ص 3-1
- (3) احتشام حسین، سید، تنقیدی نظریات، اُتلا حوالہ نمبر 1، ص 205
- (4) صدیق بابر، محمد، وچار لیکھ، چیئر پبلی کیشنز، چھپن ورہا 1986ء، ص 50
- (5) Webster, New International 2nd end.
- (6) سید عبداللہ، ڈاکٹر، اشارات تنقید، اُتلا حوالہ نمبر 2، ص 4
- (7) ادہی، ص 5
- (8) Encichlopaedia of Italion.
- (9) Literary Criticism Mumtaz Ahmad.
- (10) Der. Grmss Brochus 15th end.
- (11) آل احمد سرور، تنقید کیا ہے، کراچی: سندھ اردو اکیڈمی، ص 191
- (12) History & Principles of Literary Criticism
Dr.Raghulaltialak.P.2
- (13) W.Schamaker Elements of Critical Theory.
- (14) آل احمد سرور، تنقید کیا ہے، اُتلا حوالہ نمبر 11، ص 199

- (15) مسیح گل، سردار، اردو تنقید نگاری، لاہور: اردو لٹریچر کمپنی، چھپن ورہا 1966،
ص 9
- (16) عبدالحمید سرشار، حافظ، ادبی رشتاں، لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار،
ص 33-34
- (17) آل احمد سرور، تنقید کیا ہے، اُتلا حوالہ نمبر 11، ص 203-207
- (18) اوہی، ص 210 - 214
- (19) مسیح گل سردار، اردو تنقید نگاری، اُتلا حوالہ نمبر 15، ص 73
- (20) اوہی، ص 12 - 16
- (21) غلام دستگیر ربانی، ”جدید پنجابی ادب دی بو طیقارنگ“ (مضمون) اقبال صلاح
الدین، (مرتب) ”لعلال دی پنڈ“ لاہور: عزیز بک ڈپو، تہی وار 1997ء،
ص 565
- (22) اوہی، ص 566
- (23) اوہی، ص 565
- (24) نازش کاشمیری، ”پنجابی زبان دا پہلا میل پتھر“ عارف عبدالمتمین، پرکھ بڑچول،
لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز اردو بازار، چوٹی وار، 1993ء ص: 7
- (25) ظہیر احمد شفیق، پرکھ بڑچول، تنقیدی تے تحقیقی جائزہ، (تحقیقی مقالہ برائے ایم
اے پنجابی) مملو کہ پنجاب سیمینار لائبریری اوری اینٹل کالج لاہور: 1990ء،
ص 28
- (26) محمد حسین قلعداری، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، ایڈیشن دوجی وار، ص 418

- (27) انتظار حسین، ملاقاتیں، لاہور: مکتبہ عالیہ، چھپن ورہا 1988ء ص 210
- (28) غزالہ رفیق، جھاتیاں دا تنقیدی تے تحقیقی جائزہ، (تحقیقی مقالہ برائے ایم اے پنجابی) مملو کہ پنجاب سیمینار لائبریری اوری اینٹل کالج لاہور: 1990ء، ص 71
- (29) غلام حسین اظہر ڈاکٹر، ”روبرو“ میرپور، ویری ناگ پبلشرز فروری 1991ء، ص 145-14C
- (30) شریف کنجاہی، اوڑک ہوندی لو، لاہور: پولیمر پبلی کیشنز، چھپن ورہا 1995ء، ص 164
- (31) غلام حسین اظہر، ڈاکٹر، ”روبرو“ اُتلا حوالہ نمبر 29، ص 146
- (32) ماہنامہ ”زجاج“ گجرات، فروری، مارچ، چھپن ورہا 1991ء، ص 26
- (33) غلام حسین اظہر، ڈاکٹر، ”روبرو“ اُتلا حوالہ نمبر 29، ص 146
- (34) ماہنامہ ”زجاج“ گجرات، فروری، مارچ، حوالہ اُتلا نمبر 32، ص 26
- (35) خالد ہمایوں (مرتب) ویرتوں کنجاہ دا اس، (شریف کنجاہی نال انٹرویو)، لاہور: سنگت پبلی کیشنز، چھپن ورہا 1998ء
- (36) سلیم اختر، ڈاکٹر، اردو ادب کی مختصر ترین تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، چھپن ورہا 2002ء، ص 445
- (37) غلام حسین اظہر، ڈاکٹر، ”روبرو“، اُتلا حوالہ نمبر 29، ص 146
- (38) محمد صدیق صابر، وچار لیکھ، چھپن ورہا اکتوبر 1986ء۔
- (39) غزالہ رفیق، جھاتیاں دا تنقیدی تے تحقیقی جائزہ، اُتلا حوالہ نمبر 28، ص 87

- (40) اسلم رانا، ڈاکٹر، رنگ سنگ، (مقالہ نویں شاعری داموڈھی) ص 37-38
- (41) شازیہ خورشیدہ شریف کنجاہی کی ادبی خدمات، (تحقیقی مقالہ برائے ایم اے اردو)
- مملو کہ پنجاب سیمینار لائبریری اور اینٹل کالج لاہور: 1990ء، ص 12
- (42) ادبی، ص 12
- (43) غزالہ رفیق، جھاتیاں دا تنقیدی تے تحقیقی جائزہ، اُتلا حوالہ نمبر 28، ص 93
- (44) ادبی، ص 93
- (45) اسلم رانا، ڈاکٹر، حرف حقیقت، ص 67
- (46) غزالہ رفیق، جھاتیاں دا تنقیدی تے تحقیقی جائزہ، اُتلا حوالہ نمبر 28، ص 96
- (47) ادبی، ص 102-103
- (48) ادبی، ص 142
- (49) غلام حسین اظہر، ڈاکٹر، ”روبرو“ اُتلا حوالہ نمبر 29، ص 146 - 147
- (50) ادبی، ص 141 - 142
- (51) ادبی، ص 142
- (52) ادبی، ص 148
- (53) ادبی، ص 148
- (54) سرفراز حسین، قاضی، تنقیدی اصول تے نظریے، (پنجابی زبان وچ نظریاتی تنقید)

ناشر، چوہدری احمد نجیب، چھپن ورہا 1992ء ص 329

- (55) اوہی ، ص 330
- (56) شریف کنجاہی، جھاتیاں، الجدید، پبلیشرز، چھپن ورہا پہلی وار: 1960ء، ص 7
- (57) اوہی ، ص 7
- (58) اوہی ، ص 7-8
- (59) اوہی ، ص 12
- (60) اوہی ، ص 13
- (61) اوہی ، ص 20
- (62) اوہی ، ص 28 - 29
- (63) اوہی ، ص 30
- (64) عابد علی عابد، اصول انتقاد ادبیات، لاہور: مجلس ترقی ادب، چھپن ورہا، 1967ء
- (65) شارب ردولوی، ڈاکٹر، جدید اردو تنقید اصول و نظریات، لکھنؤ:
اُتر پردیش اردو اکادمی، 1990ء، ص 326
- (66) شریف کنجاہی: جھاتیاں، اُتلا حوالہ نمبر 56، ص 19-20
- (67) اوہی ، ص 21
- (68) سلیم اختر، ڈاکٹر، تنقیدی دبستان، لاہور: مکتبہ عالیہ، 1985ء ص 46
- (69) شریف کنجاہی، جھاتیاں، اُتلا حوالہ نمبر 56، ص 28
- (70) اوہی ، ص 30
- (71) اوہی ، ص 31
- (72) اوہی ، ص 42

-
- (73) اوہی ، ص 108
- (74) اوہی ، ص 60,59
- (75) اوہی ، ص 128
- (76) اوہی ، ص 148
- (77) اوہی ، ص 149
- (78) اوہی ، ص 114
- (79) اوہی ، ص 117
- (80) اوہی ، ص 153 - 154

کتاباں

- (1) آل احمد سرور تنقید کیا ہے؟ اردو کیڈمی سندھ، کراچی
- (2) احتشام حسین تنقیدی نظریات لاہور کیڈمی جنوری 1968ء
- (3) اقبال صلاح الدین، لعلال دی پنڈ
- (4) احمد حسین احمد قریشی، پنجابی ادب کی تاریخ،
قلعداری۔
- (5) انتظار حسین، ملاقاتیں، مکتبہ عالیہ لاہور 1988ء
- (6) سلیم اختر، ڈاکٹر، تنقیدی دبستان، لاہور، مکتبہ عالیہ، 1985ء
- (7) سرفراز حسین قاضی، تنقیدی اصول تے نظریے، ناشر چوہدری احمد نجیب،
1992ء
- (8) سید عبداللہ ڈاکٹر، اشارات تنقید، مکتبہ خیابان ادب 1972ء
- (9) سلیم اختر، ڈاکٹر، اردو ادب کی مختصر تاریخ، لاہور سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء
- (10) شارب ردولوی، ڈاکٹر، جدید اردو تنقید اصول
اتر پردیش اردو اکادمی لکھنؤ، 1990ء
- (11) شریف کنجاہی، اوڑک ہندی لو، لاہور، پولیمر پبلی کیشنز، 1995ء
- (12) شریف کنجاہی، جگراتے، پبلشر: محمد یوسف ادارہ اشاعت ادب گجرات
فروری 1965ء
- (13) شریف کنجاہی، جھاتیاں، لاہور، 1960ء

- (14) شریف کنجاہی، جھاتیاں، عزیز پبلشرز، لاہور، 1986ء (درجا ایڈیشن)
- (15) شریف کنجاہی، جھاتیاں، لاہور، عزیز پبلشرز، نیچی وار، جنوری 1994ء
- (16) ”علم الاقتصاد پنجابی روپ“ بزم اقبال لاہور جولائی 1978ء
- (17) ترجمہ ”خطبات اقبال“، مجلس ترقی ادب نومبر 1977ء
- (18) سردار مسیح گل، اردو تنقید نگاری، اردو لٹریچر کمپنی 1966ء
- (19) عابد علی عابد، صول انتقاد ادبیات، لاہور، مجلس ترقی ادب، 1967ء
- (20) عارف عبدالمتمین، پرکھ پڑچول، لاہور ٹیکنیکل پبلشرز، 1993ء
- (21) عبدالمجید سرشار، حافظ، ادبی رشتاں، لاہور، عزیز بک ڈپو اردو بازار۔
- (22) علی سردار جعفری، ترقی پسند ادب، انجمن ترقی اردو، طبعی گڑھ 1957ء
- (23) غلام حسین اظہر ڈاکٹر ”روبرو“ ویری ناگ پبلشرز میرپور، فروری 1991ء
- (24) محمد حسین قلعداری، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، 19ء
- (25) محمد صدیق بابر، وچار لیکھ، چیئر پبلی کیشنز، 1986ء

رسالے

- (1) ماہنامہ ”زجاج“ گجرات شماره فروری مارچ، 1991ء
- (2) ماہنامہ ”رزم نو“ گجرات جلد نمبر 2 شماره 8-9

مقالے

- (1) ظہیر احمد شفیق، پرکھ پڑچول، تحقیقی تے تنقیدی جائزہ، (تحقیقی مقالہ برائے ایم اے پنجابی) مملو کہ سیمینار لائبریری اوری اینٹل کالج لاہور، 1990ء

- (2) غزالہ رفیق، جھاتیاں دا تنقیدی تے تحقیقی جائزہ، (تحقیقی مقالہ برائے ایم اے پنجابی) مملوکہ سیمینار لائبریری اوری اینٹل کالج لاہور: 1990ء
- (3) شازیہ خورشید، شریف کتجاہی کی ادبی خدمات (تحقیقی مقالہ برائے ایم اے اردو) مملوکہ پنجاب سیمینار لائبریری اوری اینٹل کالج لاہور: 1990ء

ترجمے دی ضرورت تے اہمیت

ترجمے دی ضرورت تے اہمیت توں پہلاں اسیں ایہہ گویڑا لاناں گے کہ ترجمے دا لفظ کتھوں ٹریا تے ایہدے معنی کیہ نیں۔ عربی والے نقل کلام نوں ترجمہ کہندے نیں (1) ترجمے دی حتمی تعریف ممکن نہیں۔ کجھ لوک خیال دی منتقلی نوں ای کافی سمجھدے نیں۔ کجھ ہیئت تے اسلوب تے زور دیندے نیں۔ Translation دا لفظ لاطینی توں آیا جیہدے لغوی معنی ”پارلے جانا“ اے۔ ایہہ مفہوم نقل مکانی توں نقل معنی تیک اے۔ ساڈے کول ایہہ لفظ عربی توں آیا اے (2) جیہدے چار معنی نیں یعنی اہل لغت ایہو چار معنی ورتدے نیں یعنی کلام دا اک چوں دوجی زبان وچ منتقل کرنا، تفسیر و تعبیر، دیباچہ تے کسے شخص دا بیان احوال تے شخصی تذکرہ، اگر لفظ ”ترجمہ“ ہووے تے معنی التباس کرنا یاں غلط ملط کرنا ہووے گا، جے لفظ ترجمہ ہووے تے معنی مشکوک اے۔

وارث سرہندی نے ترجمے دے لغوی معنی ایس طرح دے ہن کہ:-

” (1) ایک زبان سے دوسری زبان میں بیان کی ہوئی عبارت، (2) کسی کی زندگی

کا مرقع یا خاکہ“ (3)

کئیاں جگہاں تے ترجمے دا اصطلاحی مفہوم انج اے:-

”کسی مصنف کے خیالات کو لیا جائے، ان کو اپنی زبان کا لباس پہنایا جائے، ان کو

اپنے الفاظ و محاورات کے سانچے میں ڈھالا جائے اور اپنی قوم کے سامنے اس

انداز سے پیش کیا جائے کہ ترجمے اور تالیف میں کچھ فرق معلوم نہ ہو“ (4)

گوئے دا قول اے:

”جملہ امور عالم میں جو سرگرمیاں سب سے زیادہ اہمیت اور قدر و قیمت رکھتی ہیں

ان میں ترجمہ بھی شامل ہے۔“ (5)

منظر علی سید آکھدے نیں:-

”ترجمے کا تعلق اصل تصنیف سے تقریباً وہی ہے جو شہاب ثاقب کا

نجوم کو اکب سے ہوتا ہے۔“ (6)

فرانسیسی زبان وچ ترجمیاں بارے انج آکھیا گیا اے (انگریزی وچ ملاحظہ

ہوے)۔

"Translations are like women: when they are faithful, they are not beautiful, when they are beautiful they are not faithful" (7)

پروفیسر رشید امجد فرماندے نیں:-

”ترجمہ وہ دریچہ ہے جس سے دوسری قوموں کے احوال ہم پر کھلتے ہیں لیکن جدید

عہد میں یہ ایک ضرورت بھی ہے جس کے بغیر ہم عالمی سطح کی علمی ادبی سرگرمیوں

میں شریک نہیں ہو سکتے۔“ (8)

ترجمے اُتے گل کر دیاں ہو یاں فرماندے نیں:-

”اس کے ذریعے صرف زبان کی سطح پر ہی انسانی علوم میں اضافہ نہیں ہوتا بلکہ ذہنی

کشادگی کے ذریعے بعض اوقات معاشرے کے بنیادی مزاج اور رہن سہن میں

بھی ایک تغیر پیدا ہوتا ہے۔“ (9)

ترجمہ کسے معاشرے دی روشن خیالی دا مظہر ہندا اے۔ (10)

ترجمے دے ذریعے اسیں اصل تیک پہنچ جانے آں پر کدی کدی

ترجمہ اصل توں وی اگے نکل جاندا اے۔ (11)

جے دیکھیا جاوے تے پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ اپنی ای پرانی اے جی

ایس علاقے وچ آپ پنجاب دا خطہ (12) تے پنجاب وچ آپ انسان دا وجود پرانا

اے۔ (13)

ایس ضمن وچ تحقیقی کماں دا مڈھ انیسویں صدی دے ادھ اخیر تے 20 عویں

صدی دے شروع وچ بھجا۔ پاکستان بن مگروں تے پنجاب یونیورسٹی وچ ایم اے پنجابی

دے شروع ہون توں مگروں تحقیق دے نال نال تنقید دے کم وچ وی واہا ہويا۔ (14)

ڈاکٹر مرزا حامد بیگ ترجمے دی تاریخ بارے چانن پاندے ہوئے لکھدے

نیں:-

”دنیا کا قدیم ترین ادبی ترجمہ ہومر کی ”اوڈیسی“ کا یونانی سے لاطینی زبان میں

ترجمہ تھا۔ یہ 250 قبل مسیح کا قصہ ہے۔ جب لیویوس اینڈرونیکس (Livius

Andronicus) نے ہومر کے رزمیہ کو لاطینی زبان میں منتقل کیا۔ لیویوس

کے سامنے ترجمہ نگاری کا کوئی اصول نہیں تھا۔ شاید اسی لیے اس نے ترجمے کو از سر نو

تخلیق کرنے کا درجہ دیا“۔ (15)

اگے جا کے فرماندے نیں:-

”یوں کہا جاسکتا ہے کہ 250 قبل مسیح سے 46 قبل مسیح تک ”ترجمہ“ ایک حد تک

تخلیق کے درجے پر فائز تھا۔ 15 ویں صدی عیسویں تک آتے آتے تخلیق اور

ترجمے میں درجہ بندی تو ہو گئی لیکن ترجمے کی اہمیت کسی طرح کم نہ ہوئی، اس کے باوجود کہ 15 ویں صدی عیسویں تک تخلیق کاروں نے مترجمین کی خاصی مٹی پلیدی کی اور انہیں نمک حرام اور غدار تک کہا دلچسپ بات یہ ہے کہ اسی زمانے میں گوئے نے کھل کر ترجمے کے حق میں بات کی۔ (16)

کلاسیکی دور وچ زیادہ شعری ترجمے فارسی زبان توں پنجابی وچ کیچے گئے۔ اوہ ایس لئی کہ اوس ویلے اوس علاقے وچ فارسی زبان دا عمل دخل بہت زیادہ سی۔ برطانوی دور وچ نثری ترجمے دی ترویج ہوئی تے انگریزی دے بعد ایہہ اُرُخ اردو تے دو جیاں زبانوں ول پھر گیا۔ اخیرى دور وچ پنجابی ادب دے ترجمے دو جیاں زبانوں وچ وی ہون لگے۔ اِج دے سائنسی دور وچ ترجمے دی اہمیت ہو روی ودھ گئی اے۔ ہاں شروع شروع وچ ترجمے دی ضرورت دینی ابلاغ دے تقاضیاں نوں پورا کرن لئی سی پر ہولی ہولی سائنس تے ادب وی ایس کھیت وچ آؤندے گئے تے اِج ترجمہ باقاعدہ اک فن بن گیا اے۔ (17)

تاریخی گویڈ لاندیاں ہو یاں مرزا حامد بیگ آکھدے نیں:-

”رومن زوال اور نشاۃ الثانیہ کی درمیانی صدیاں مورخین کے نزدیک ازمنہ تاریک قرار پائیں لیکن دراصل یہی وہ زمانہ ہے جب مسلمانوں نے قدامت کے علمی اور ادبی سرمائے کو برباد ہونے سے بچالیا۔“ (18)

12 ویں تے 13 ویں صدی عیسوی وچ ابن رشد تے بوعلی سینا دی تالیفات

لاطینی زبان وچ ترجمہ ہو کے مغربی ممالک وچ شائع ہوئیاں۔ (19)

عہد وسطی وچ مسلمانوں نے دنیا بھر دا علمی سرمایہ اپنی زبان وچ منتقل کر لیا سی

بیروت دے عیسائی مورخ نوفل آفندی نے کتاب ”صناجۃ الطرب“ وچ ایس دور تے تفصیل نال لکھیا اے۔ (20)

اگے جا کے لکھدے نیں:-

”امیر معاویہ کے زمانے میں حدیث، فقہ اور تفسیر کا علم اپنی انتہاؤں پر تھا۔ امیر معاویہ کے پوتے خالد نے عیسائی اور اہل یہود سے علم طب پڑھا تھا۔ خالد نے غیر زبانوں سے تراجم پر خصوصی توجہ دی اور یونانی فلسفے کو مصر کی درس گاہوں سے منتقل کیا۔ واضح رہے کہ اس وقت مصر کی زبان قبطی تھی۔“ (21)

اوہ اگے جا کے فیر آکھدے نیں:-

”دولت عباسیہ کے خلیفہ ابو جعفر منصور نے جن عجیبوں کو اپنے دربار میں جگہ دی انہوں نے فارسی سے طب اور فلسفے کی کتابیں ترجمہ کیں۔“ (22)

خلیفہ ہارون الرشید نے بیت الحکمت دی بنیاد رکھی تے ایس دے اندر دارالترجمہ وی قائم کیتا۔ مامون الرشید دا زمانہ عربی وچ ترجمے دی تاریخ دانسہری دور سی۔ (23)

ایسے لئی شبلی نعمانی نے آکھیا سی۔

”ہر ہر بات میں وہ شاہان عجم کی تقلید کرتا تھا اور ارد شیر آئین سلطنت اُس کا

دستور العمل تھا۔“ (24)

موسیٰ بن شاگردا خاندان ترجمے وچ اہم مقام حاصل کر گیا ایسے خاندان دے

ثابت بن قرہ نوں اپنے زمانے دا ”رئیس المترجمین“ بنیا گیا۔ (25)

مصر دے نابینا وزیر تعلیم ڈاکٹر طہ حسین یونانی ادبیات دے ماہر سن تے اوہ

چاہندے سن کہ ترجمے دا اک ہور دور چلے۔ ایس توں پہلاں جنگ عظیم دی بدولت ادبیات عالم وچ جیہڑے انقلاب برپا ہوئے سن اوہناں دے ثبوت عربی ادب وچ وی ملدے نیں۔ (26)

خلیل جبران داناں ساری دنیا وچ ترجمے دی تحریک دا نمایاں ترناں اے۔ خلیل جبران دی بازگشت شام تے لبنان دے ادبی حلقیاں وچ وی سنی گئی۔ (27)

عراق وچ فکشن دی ابتداء ”الف لیلہ“ تے قدیم حکایتاں تے قصیاں دے ترجمے دے زیر اثر ہوئی۔ (28)

جیمز لگی (James Legge) نے چینی شاعری دے اولین مترجم دے طور تے شہرت پائی پر اک خاتون مترجم Helen Waddell نوں وی ترجمے توں ناں روشن کرن دا موقع ملیا۔ (29)

1717ء وچ مغربی علوم خاص کر کے طب، طبیعیات تے جغرافیہ دے ترجمے وڈی تعداد وچ ہوئے۔ (30)

ایوری مین انسائیکلو پیڈیا وچ اے کہ یونان دے قدیم ترین نثری قصے Milesian Tales ارسطو دے اک گمنام شاگرد دے لکھے ہوئے نیں۔ ایہہ یونان وچ پہلاں پہل رومانی معنیاں دی ابتدا سی۔ (31)

جس طرح نویں صدی عیسویں سریانی، یونانی، لاطینی تے سنسکرت توں عربی زبان وچ ترجمیاں دی صدی شمار ہندی اے بالکل انجے ای بارہویں تے تیرھویں صدی دا زمانہ عربی توں لاطینی زبان وچ ترجمے دا زمانہ اے۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں اسپین وچ عربی

- (11) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਔੜੁਕ ਹੁੰਦੀ ਲੋ, ਲਹੌਰ, ਪੌਲੀਮਰ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, 1995
- (12) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਜਗਰਾਤੇ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ: ਮੁਹੰਮਦ ਯੁਸੁਫ਼ ਇਦਾਰਾ ਅਸ਼ਾਤ ਅਦਬ ਗੁਜਰਾਤ ਫ਼ਰਵਰੀ 1965
- (13) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਝਾਤੀਆਂ, ਲਹੌਰ, 1960
- (14) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ,, ਝਾਤੀਆਂ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,ਲਹੌਰ, 1986 (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ)
- (15) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ,, ਝਾਤੀਆਂ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,ਲਹੌਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਜਨਵਰੀ 1994
- (16) “ਇਲਮ-ਅਲ-ਇਕਤਸਾਦ ਪੰਜਬੀ ਰੂਪ” ਬਜ਼ਮ ਇਕਬਾਲ ਲਹੌਰ ਜੁਲਾਈ 1978
- (17) ਤਰਜਮਾ “ਖ਼ੁਤਬਾਤੇ ਇਕਬਾਲ” ਮਜਲਿਸ ਤਰੱਕੀ ਅਦਬ ਨਵੰਮਬਰ 1977
- (18) ਸਰਦਾਰ ਮੱਸੀਹ ਗਿਲ, ਉਰਦੂ ਆਲੋਚਨਾ ਨਗਾਰੀ, ਉਰਦੂ ਲਿਟਰੇਚਰ ਕੰਮਪਨੀ 1966
- (19) ਆਬਿਦ ਅਲੀ ਆਬਿਦ, ਅਸੂਲ ਇਨਤਕਾਦ ਅਦਬੀਆਤ, ਲਹੌਰ, ਮਜਲਿਸ ਤਰੱਕੀ ਅਦਬ, 1967
- (20) ਆਰਫ਼ ਅਬਦਲ ਮਤੀਨ, ਪ੍ਰਖ ਪੜਚੋਲ, ਲਹੌਰ ਤਕਨੀਕਲ ਪਬਲਿਸਰਜ਼, 1933
- (21) ਅਬਦਲ ਮਜੀਦ ਸਰਸ਼ਾਰ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼, ਅਦਬੀ ਰਿਸ਼ਮਾਂ, ਲਹੌਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕਡਿਪੂ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ
- (22) ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ, ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਅਦਬ, ਅਨਜੁਮਨ ਤਰੱਕੀ ਉਰਦੂ, ਤੀਜੀ ਗੜ੍ਹ 1957
- (23) ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਅਜ਼ਹਰ ਡਾਕਟਰ “ਰੂ-ਬਰੂ” ਵੇਰੀਨਾਗ ਪਬਲਿਸਰਜ਼ ਮੀਰ ਪੂਰ, ਫ਼ਰਵਰੀ 1991

(24) ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕਿਲਾਦਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ,

(25) ਮੁਹੰਮਦ ਸਦੀਕ ਬਾਬਰ, ਵਿਚਾਰ ਲੇਖ, ਚਿਤਰ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨਜ਼, 1986

ਰਸਾਲੇ

- (1) ਮਾਹਨਾਮਾ “ਜੁਜਾਜ” ਗੁਜਰਾਤ ਸੁਮਾਰਾ ਫਰਵਰੀ ਮਾਰਚ 1991
- (2) ਮਾਹਨਾਮਾ “ਰਜ਼ਮ ਨੋ” ਗੁਜਰਾਤ ਜਿਲਦ ਨਵੰਬਰ 2 ਸੁਮਾਰਾ 8-9

ਮਕਾਲੇ

- (1) ਜ਼ਹੀਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ੱਫੀਕ, ਪ੍ਰਥ ਪੜਚੋਲ, ਤਹਿਕੀਕੀ ਤੇ ਤਨਕੀਦੀ ਜਾਇਜ਼ਾ, (ਤਹਿਕੀਕੀ ਮਕਾਲਾ ਬਰਾਏ ਐਮ-ਏ ਪੰਜਾਬੀ) ਮਮਲੂਕਾ ਸਿਮੀਨਾਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਔਰਇਨਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਹੌਰ 1990
- (2) ਗਜ਼ਾਲਾ ਰਫੀਕ, ਝਾਤੀਆਂ ਦੀ ਤਨਕੀਦੀ ਜਾਇਜ਼ਾ, (ਤਹਿਕੀਕੀ ਮਕਾਲਾ ਬਰਾਏ ਐਮ-ਏ ਪੰਜਾਬੀ) ਮਮਲੂਕਾ ਸਿਮੀਨਾਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਔਰਇਨਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਹੌਰ 1990
- (3) ਸ਼ਾਜ਼ੀਆ ਖੁਰਸ਼ੀਦ, “ਸ਼ਰੀਫ ਕੁਮਜਾਹੀ ਕੀ ਅਦਬੀ ਖਿਦਮਾਤ” (ਤਹਿਕੀਕੀ ਮਕਾਲਾ ਬਰਾਏ ਐਮ-ਏ ਉਰਦੂ) ਮਮਲੂਕਾ ਸਿਮੀਨਾਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਔਰਇਨਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਹੌਰ 1990

ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ

ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਸੀਂ ਇਹ ਗਵੇੜ ਲਾਵਾਂ ਗੇ ਕਿ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਕਿਥੋਂ ਟੁਰਿਆ ਤੇ ਇਹਦੇ ਅਰਥ ਕੀ ਨੇ। ਅਰਬੀ ਵਾਲੇ ਨਕਲ-ਏ-ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਤਰਜਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ (1) ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਹਤਮੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਖਿਆਲ ਦੀ ਮੁਨਤਕਲੀ (ਬਦਲੀ) ਨੂੰ ਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਕੁਝ ਅਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। Transalation ਦਾ ਲਫਜ਼ ਲਾਤੀਨੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਜਿਹਦੇ ਲੁਗਵੀ ਸ਼ਬਦਿਕ ਅਰਥਿਕ ਨੇ “ਪਾਰ ਲੈ ਜਾਣਾ” ਏ। ਇਹ ਮਫਹੂਮ ਨਕਲ ਮਕਾਨੀ ਤੋਂ ਨਕਲ ਏ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਏ। (2) ਜਿਹਦੇ ਚਾਰ ਅਰਥ ਨੇ ਅਰਥਿਕ ਅਹਿਲੇ ਲੁਗਤ (ਸ਼ਬਦ ਗੁਣਵਾਨ) (ਇਹੋ ਚਾਰ ਅਰਥ ਵਰਤਦੇ ਨੇ ਅਰਥਿਕ ਕਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਚੌਂ ਦੂਜੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਕਰਨਾ, ਤਫਸੀਰ ਵਾ ਤਾਬੀਰ, ਮੁੱਖ-ਬੰਦ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਹਵਾਲ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਅਗਰ ਲਫਜ਼ “ਤੁਰਜਿਮ” ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸਗੋਂ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਗਲਤ ਮਲਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਲਫਜ਼ ਤਰਜਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਰਥ ਮਸ਼ਕੂਕ ਏ।

ਵਾਰਸ ਸਰਹਿੰਦੀ ਨੇ ਤਰਜਮੇ ਦੇ ਲੁਗਵੀ (ਸ਼ਬਦਿਕ) ਅਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸੇ ਨੇ ਕਿ:-

“(1) ਏਕ ਜ਼ਬਾਨ ਸੇ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਬਿਆਨ ਕੀ ਹੋਈ ਸਤਰ (2) ਕਿਸੀ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾ ਮੁੱਰਕਾ ਜਾਂ ਖ਼ਾਕਾ” (3)

ਅਨੇਕ ਜਗਾਂ ਅਤੇ ਤਰਜਮੇਂ ਦਾ ਇਸਤਲਾਹੀ ਮਫਹੂਮ (ਉਕਤੀ ਅਰਥ) ਇੰਜ ਏ:-

“ਕਿਸੀ ਲੇਖਕ ਕੇ ਖਿਆਲਾਤ ਕੋ ਲੀਆ ਜਾਏ, ਉਨ ਕੋ ਅਪਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਲਬਾਸ (ਪਹਿਰਾਵਾ) ਪਹਨਾਇਆ ਜਾਏ, ਉਨ ਕੋ ਅਪਨੇ ਅਲਫਾਜ਼ ਵਾ ਮੁਹਾਵਰਾਤ ਕੇ ਸਾਂਚੇ ਮੇਂ ਢਾਲਾ ਜਾਏ ਔਰ ਅਪਨੀ ਕੌਮ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੇ ਪੇਸ਼ ਕਿਆ ਜਾਏ ਕੇ ਤਰਜਮੇਂ ਔਰ ਤਾਲੀਫ਼ (ਲਿੱਖਤ) ਮੇਂ ਕੁਛ ਫਰਕ ਨਾ ਮਾਲੂਮ ਹੋ” (4)

ਗੋਈਟੇ ਦਾ ਕੌਲ ਏ:

“ਜੁਮਲਾ ਅਮੂਰ ਆਲਮ ਮੇਂ ਜੋ ਸਰ ਗਰਮੀਆਂ ਸਬ ਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਔਰ ਕਦਰ-ਓ-ਕੀਮਤ ਰੱਖਤੀ ਹੈ ਇਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮਾ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ”। (5)

ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਅਲੀ ਸੱਯਦ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਤਰਜਮੇ ਕਾ ਤੁਅੱਲਕ ਅਸਲ ਮੇਂ ਤਸਨੀਫ਼ (ਲਿਖਤ) ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਵੋਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਹਾਬ ਸਾਕਿਬ ਕਾ ਨਜੂਮੇ ਕਵਾਕਿਬ ਸੇਂ ਹੋਤਾ ਹੈ”। (6)

ਫ਼ਰਾਨਸੀਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਤਰਜਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇੰਜ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਏ (ਇੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵਿਖੋ)

“Translations are like women: when they are faithful, they are not beautiful, when they are beautiful they are not faithful” (7)

ਪਰੋਫੈਸਰ ਰਸ਼ੀਦ ਅਮਜਦ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਨੇ:-

“ਤਰਜਮਾ ਵੋਹ ਦਰੀਚਾ (ਰਸਤਾ) ਹੈ ਜਿਸ ਸੋਂ ਦੂਸਰੀ ਕੌਮੋਂ ਕੇ ਆਹਵਾਲ ਹੰਮ ਪਰ ਖੁਲ੍ਹਤੇ ਹੈਂ ਲੇਕਿਨ ਜਦੀਦ ਅਹਿਦ ਮੇਂ ਇਹ ਏਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਭੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੰਮ ਆਲਮੀ (ਵਿਸ਼ਵ) ਸਤਹ ਕੀ ਇਲਮੀ ਅਦਬੀ ਸਰਗਰਮੀਓਂ ਮੇਂ ਸ਼ਰੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤੇ”।(8)

ਤਰਜਮੇ ਉਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਨੇ:-

ਇਸ ਕੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਬਾਨ ਕੀ ਸਤਹ ਪਰ ਹੀ ਇਨਸਾਨੀ ਅਲੂਮ ਮੇਂ ਅਜ਼ਾਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ ਬਲਕਿ ਜ਼ਿਹਨੀ ਕੁਸ਼ਾਦਗੀ ਕੇ ਜ਼ਰੀਏ ਬਾਜ਼ ਅੱਕਾਤ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਕੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਜ਼ਾਜ਼ ਔਰ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਮੇਂ ਭੀ ਐਕ ਬਦਲੀ ਪੈਦਾ ਹੋਤੀ ਹੈ”।(9)

ਤਰਜਮਾ ਕਿਸੇ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨ ਖਿਆਲੀ ਦਾ ਮਜ਼ਹਰ ਹੁੰਦਾ ਏ।(10)

ਤਰਜਮੇ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਆਂ ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਰਜਮਾ ਅਸਲ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਏ। (11)

ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਅਦਬ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਇੰਨੀ ਈ ਪੁਰਾਣਨੀ ਏ ਜਿੰਨੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (12) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਵਜੂਦ ਪੁਰਾਣਾ ਏ।(13)

ਇਸ ਜ਼ਿਮਨ ਵਿਚ ਤਹਿਕੀਕੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਉਨੀਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਅੱਧ ਅਖੀਰ ਤੇ 20ਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ

ਭੱਜਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਐਮ-ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਤਹਿਕੀਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਨਕੀਦ (ਪਰਖ) ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। (14)

ਡਾਕਟਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣ ਪਾਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿੱਖਦੇ ਨੇ:-

“ਦੁਨੀਆ ਕਾ ਕਦੀਮ ਤਰੀਨ ਅਦਬੀ ਤਰਜਮਾ ਹੂਮਰ ਕੀ “ਓਡੋਸੀ” ਕਾ ਯੂਨਾਨੀ ਸੇ ਲਾਤੀਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮਾ ਥਾ। ਇਹ 250 ਕਬਲ ਮਸੀਹ ਕਾ ਕਿਸਾ ਹੈ। ਜਬ ਲਿਵੀਅਸ ਐਂਡਰੋਨੀਕਸ (Livius Andronicus) ਨੇ ਹੂਮਰ ਕੇ ਰਜ਼ਮੀਆ (ਸੰਗਰਾਮਿਕ) ਕੋ ਲਾਤੀਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਬਦਲਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਉਸ ਨੇ ਤਰਜਮੇ ਕੋ ਅਜ਼ਸਰਨੋ (ਨਵੇਂ ਤੌਰ ਤੇ) ਤਖਲੀਕ ਕਰਨੇ ਕਾ ਦਰਜਾ ਦੀਆ”। (15)

ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਫਰਮਾਂਦੇ ਨੇ:-

“ਯੂਂ ਕਹਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ ਕਿ 250 ਕਬਲ ਮਸੀਹ ਸੇ 46 ਕਬਲ ਮਸੀਹ ਤੱਕ “ਤਰਜਮਾ” ਏਕ ਹੱਦ ਤਕ ਤਖਲੀਕ ਕੇ ਦਰਜੇ ਪਰ ਫਾਇਜ਼ ਥਾ। 15 ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਆਤੇ ਆਤੇ ਤਖਲੀਕ ਔਰ ਤਰਜਮੇਂ ਮੇਂ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਹੋ ਗਈ ਲੇਕਿਨ ਤਰਜਮੇਂ ਕੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕਿਸੀ ਤਰਹ ਕੱਮ ਨਾ ਹੂਈ, ਇਸ ਕੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਤਖਲੀਕ ਕਾਰੋਂ ਨੇ ਮੁਤਰਜਮੀਨ ਕੀ ਖਾਸੀ ਮਿੱਟੀ ਪਲੀਦ ਕੀ ਔਰ ਇਨਹੇਂ ਨਮਕ-ਹਰਾਮ ਔਰ ਗ਼ਦਾਰ ਤੱਕ ਕਹਾ ਦਿਲਚਸਪ ਬਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕੇ ਉਸੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੇਂ ਗੋਈਟੇ ਨੇ ਖੁਲੂ ਕਰ ਤਰਜਮੇ ਕੇ ਹੱਕ ਮੇਂ ਬਾਤ ਕੀ”। (16)

ਕਲਾਸਿਕੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਿਅਰੀ ਤਰਜਮੇ ਫਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ

ਕਿ ਓਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਮਲ ਦਖਲ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਸਰੀ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਤਰਵੀਜ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹਦਾ ਰੁੱਖ ਉਰਦੂ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਲ ਫਿਰ ਗਿਆ। ਅਖੀਰੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਇੰਸੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ ਏ। ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀਨੀ ਅਬਲਾਗ (ਸੰਚਾਰ) ਦੇ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਇੰਸ ਤੇ ਅਦਬ ਦੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਗਏ ਤੇ ਅੱਜ ਤਰਜਮਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇੱਕ ਫਨ ਬਣ ਗਿਆ ਏ। (17)

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵੇੜ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਰੂਮਣ ਜ਼ਵਾਲ (ਰੂਲ ਆਉਂਨਤੀ) ਔਰ ਨਿਸ਼ਾਤ-ਏ-ਸਾਣੀਆ (renascence) ਕੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਇਹਿਤਾਸ ਕਾਰੋਂ ਕੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਿਆਹ ਦੌਰ ਕਰਾਰ ਪਾਈਂ ਲੇਕਿਨ ਦਰ- ਅਸਲ ਇਹੀ ਵੌਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ ਜੱਬ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਨੇ ਕਦਮਾ ਕੇ ਇਲਮੀ ਔਰ ਅਦਬੀ ਸਰਮਾਏ ਕੋ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣੇ ਸੇ ਬਚਾ ਲੀਆ”। (18)

12ਵੀਂ ਤੇ 13ਵੀਂ ਸੈਂਕੜੇ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਬਣੇ ਰੁਸ਼ਦ ਤੇ ਬੂ-ਅਲੀ ਸੀਨਾ ਦੀ ਤਾਲੀਫਆਤ ਲਾਤੀਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਹੋ ਕੇ ਲਹਿੰਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਆ ਹੋਇਆ”। (19)

ਅਹਿਦੇ ਵੁਸਤਾ (ਵਿਚਲਾ ਜ਼ਮਾਨਾ) ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦਾ ਇਲਮੀ ਮਰਮਾਇਆ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ

ਬਦਲੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਬੈਰੂਤ ਦੇ ਇਸਾਈ ਇਹਿਤਾਸ ਕਾਰ ਨੌਫਲ ਆਫਨਦੀ ਨੇ ਕਿਤਾਬ “ਸਨਾਜਤੁਲ ਤਰਬ” ਵਿਚ ਇਸ ਦੌਰ ਤੇ ਤਫਸੀਲ ਨਾਲ ਲਿੱਖਿਆ ਏ”। (20)

ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਲਿੱਖਦੇ ਨੇ:-

“ਅਮੀਰ ਮਾਵੀਆ ਕੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੇਂ ਹਦੀਸ, ਫਿਕਾ (ਸੰਪਰਾ) ਔਰ ਤਫਸੀਰ ਕਾ ਇਲਮ ਆਪਣੀ ਇਨਤਹਿਓਂ (ਬੁਲੰਦੀ) ਪਰ ਥਾ। ਅਮੀਰ ਮਾਵੀਅ ਕੇ ਪੌਤੇ ਖਾਲਦ ਤੇ ਇਸਾਈ ਔਰ ਅਹਿਲ-ਏ-ਯਾਹੂਦ (ਯਾਹੂਦੀ) ਸੇ ਇਲਮ-ਏ-ਤਿਬ (ਹਿਕਮਤ ਵਿਗਿਆਨ) ਪੜ੍ਹਾ ਥਾ। ਖਾਲਿਦ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਸੇ ਤਰਜਮ ਪਰ ਖਸੂਸੀ ਤਵਜੂ ਦੀ ਔਰ ਯੂਨਾਨੀ ਫਲਸਫੇ ਕੋ ਮਿਸਰ ਕੀ ਦਰਸਗਾਹੋਂ ਸੇ ਮੁੰਨਤਕਲ ਕੀਆ। ਪ੍ਰਗਟ ਰਹੇ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਮਿਸਰ ਕੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਬਤੀ ਥੀ”। (21)

ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਫੇਰ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਦੌਲਤ-ਏ-ਅਬਾਸੀਆ ਕੇ ਖਲੀਫਾ ਅਬੂ ਜਾਫਰ ਮਨਸੂਰ ਨੇ ਅਜਮੀਓਂ (ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਅਰਬ ਲੋਕਈ) ਕੋ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਮੇਂ ਜਗਾ ਦੀ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਸੇ ਤਿਬ (ਹਿਕਮਤ) ਔਰ ਫਲਸਫਾ ਕੀ ਕਿਤਾਬੇਂ ਤਰਜਮਾ ਕੀ”। (22)

ਖਲੀਫਾ ਹਾਰੂਨ ਰਸ਼ੀਦ ਨੇ ਬੈਤੂਲ ਹਿਕਮਤ (ਹਿਕਮਤ ਅਸਰਮ) ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਤੇ ਏਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਰੂਲ ਤਰਜਮਾ (ਤਰਜਮਾ ਅਸਥਾਨ) ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਮਾਮੂਣ ਰਸ਼ੀਦ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੌਰ ਸੀ। (23)

ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿਬਲੀ ਨਾਮਅਨੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ।

“ਹਰ ਹਰ ਬਾਤ ਮੇਂ ਵੌਹ ਸ਼ਾਹਾਨੇ ਅਜਮ ਕੀ ਤਕਲੀਦ ਕਰਤਾ ਥਾ ਔਰ ਇਰਦ ਸ਼ੀਰ ਆਈਨੇ (ਸੰਵਿਧਾਨ) ਸਲਤਨੱਤ ਕਾ ਦਸਤੂਰਲ ਅਮਲ ਥਾ”।(24)

ਮੂਸਾ ਬਿਣ ਸ਼ਾਕਰ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਤਰਜਮੇ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਮਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਿਆ ਇਸੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਾਬਤ ਬਿਣ ਕਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ “ਰਾਈਸੁਲ ਮੁਤਰਜਮੀਨ” ਮਣਿਆ ਗਿਆ।(25)

ਮਿਸਰ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਜ਼ੀਰੇ ਤਾਲੀਮ ਡਾਕਟਰ ਤਾਹਾ ਹੁਸੈਨ ਯੂਨਾਨੀ ਅਦਬੀਆਤ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕੇ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੌਰ ਚਲੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗੇ ਅਜ਼ੀਮ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਅਦਬੀਆਤ ਆਲਮ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਇਨਕਲਾਬ ਬਰਪਾ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਅਰਬੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਨੇ।(26)

ਖ਼ਲੀਲ ਜਬਰਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਉਘਰਵਾਂ ਨਾਂ ਏ। ਖ਼ਲੀਲ ਜਬਰਾਨ ਦੀ ਬਾਅਜ਼ ਗਸ਼ਤ ਸ਼ਾਮ ਤੇ ਲਬਨਾਨ ਦੇ ਅਦਬੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣੀ ਗਈ”।(27)

ਇਰਾਕ ਵਿਚ ਫਿਕਸ਼ਣ ਦੀ ਇਬਤਦਾ “ ਅਲਫ ਲੈਲਾ” ਤੇ ਕਦੀਮ ਹਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਕਿਸਿਆਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇਂ ਦੇ ਹੇਠ ਅਸਰ ਹੋਈ”।(28)

ਜੇਮਜ਼ ਲੈਗੀ (James Legge) ਨੇ ਚੀਨੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਅਵਲੀਨ ਮੁਤਰਜਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਪਾਈ ਪਰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਤੂਨ ਮੁਤਰਜਮ Hellen Waddell ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਜਮੇ ਤੋਂ ਨਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਕਾ ਮਿੱਲਿਆ।(29)

1717 ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੇ ਅਲੂਮ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਤਿਬ (ਹਿਕਮਤ), ਤਬੀਆਤ (ਵਿਗਿਆਨ ਪਰਾਦਬ) ਤੇ ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਵੱਡੀ ਤਹਿਦਾਦ ਵਿਚ ਹੋਏ। (30)

ਐਵਰੀ ਮੈਨ ਇਨਸਾਇਕਲੋਪੀਡੀਆ ਵਿਚ ਏ ਕਿ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਕਦੀਮ ਨਸਰੀ ਕਿਸੇ Milesian Tales ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਇੱਕ ਗੁਮਨਾਮ ਸ਼ਾਗ੍ਰਿਦ ਦੇ ਲਿੱਖੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਰੂਮਨੀ ਅਰਥ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ (31)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਇਸਵੀ ਸਰਯਾਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਲਾਤੀਨੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੀ ਸਦੀ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਏ ਬਿਲਕੁਲ ਇੰਜੇ ਈ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੇ ਤੈਰੂਵੀਂ ਸੈਂਕੜੇ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਲਾਤੀਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਏ। ਇਹ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸਪੇਨ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਲਾਤੀਨੀ ਤੇ ਫਰਾਨਸੀਸੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਖੂਬ ਫੱਲ ਫੁੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਤਾਲਵੀ ਆਲਮ ਤੇ ਸੂਝ ਜਰਾਰਡ ਆਫ ਕਰੀਮੋਨੀਆ ਨੇ 80 ਵੱਡੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਲਾਤੀਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਵਾਰਜ਼ਮੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ “ ਅਲਜਬਰ ਵਲ ਮਕਾਲਾ” ਬਤਲੀਮੂਸ ਦੀ “ ਅਲਜਮਸਤੀ” ਅਬੂ ਬਕਰ ਰਾਜ਼ੀ ਦੀ “ ਸਰਲ ਅਸਰਾਰ” ਵਗੈਰਾ ਨੇ। (32)

ਲਹਿੰਦੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਰੁਮਾਨਿਕ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾ ਗੋਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਈ ਏਸ ਯੂਨਾਨੀ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਹੇਠ ਹੋਈ। ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਕਦੀਮ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਏ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਵਹਦਤ ਅਲ ਵਜੂਦ (ਇਕ ਦਾ ਵਾਜੂਦ) ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿਰ ਚਸ਼ਮਾ ਹਿਨਦੋਸਤਾਨ ਏ। ਬਕੌਲ ਅਬੂ ਕਲਾਮ ਆਜ਼ਾਦ:-

“ਗਾਲਬਣ ਯੂਨਾਨ ਔਰ ਇਸਕੰਦਰੀਆ ਮੇਂ ਭੀ ਇਹੀਂ ਸੇ ਇਹ ਅਕੀਦਾ ਪਹੁੰਚਾ ਔਰ ਮਜ਼ਹਬ ਅਫਲਾਤੂਣ ਜਦੀਦ (Neoplatonism) ਨੇ (ਜਿਸੇ ਗਲਤੀ ਸੇ ਅਰਬੋਂ ਨੇ ਅਫਲਾਤੂਣ ਕਾ ਮਜ਼ਹਬ ਖਿਆਲ ਕਿਆ ਥਾ) ਉਸ ਪਰ ਅਸਰਆਕੀ ਅਮਾਰਤੇਂ ਉਸਤਵਾਰ ਕੀਂ” (33)

ਅਤਾਲਵੀ ਸੂਝੁ ਜਰਾਰਡ ਦੇ ਤਰਜਮਿਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੇ-ਏ-ਵਕਤ ਚਾਰਲਸ ਆਫ ਆਂਜੂ ਦੇ ਖਾਸ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਤੇਰਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯੂਰਪੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ (Rhaze) ਦਾ ਨਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ ਕੇ ਜਰਮਨ ਮੁਫਕਰ ਹਮਬੋਲਟ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ:-

“ਅਰਬੋਂ ਕੇ ਤਬੀਆਤੀ (ਵਿਗਿਆਨ ਪਰਦਾਬ) ਸਾਇੰਸੋ ਕਾ ਹਕੀਕੀ ਬਾਨੀ ਸਮਝਨਾ ਚਾਹੀਏ”।(34)

ਇਹ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਅਸਰ ਈ ਸੀ ਕਿ ਆਇਰ ਲੈਂਡ ਦੇ ਡੀਨ ਜੈਨੇ (ਲਾਰਡ) ਦੇ ਡਰਾਮੇਂ ਦੀ ਖ਼ਾਬਨਾਕੀ ਤੇ ਰੁਮਾਨੀਅਤ, ਰੂਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਫਰਾਨਸ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਆਪ ਸਾਡੀ ਤਵਜੂ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਰਹੀ ਏ।

16ਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਟਨਡੇਲ ਤੇ ਕੋਵਰਡੇਲ (Tyndale and Coverdale) ਨੇ ਪਵਿਤਰ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫਰਾਨਸ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਮਸਹਬੀ ਤੇ ਕੌਮੀ ਵਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਅਦਬ ਵਿਚ ਜਗਾ ਬਣਾਈ ਤੇ ਹਰ ਦੋ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਾਈ ਮਜ਼ਹਬ ਤੋਂ ਮੁਤਅੱਲੁਕ ਅਹਿਮ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤਹਿਦਾਦ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 18ਵੇਂ ਇਸਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਦਾ ਫਰਾਨਸ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਸਬਬ ਮੁਖਤਲਿਫ ਅਸਨਾਫ ਅਦਬ

ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਨਿਤ ਨਈ ਮੂਸ਼ਗਾਫੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ
 ਯਾਦਗਾਰ ਏ। ਇਸੇ ਈ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਚ ਰੂਸੋ, ਵੈਦਰੋ,
 ਵਾਲਟੀਅਰ, ਮੌਂਸਕੀਓ ਅਤੇ ਬੈਵਫੁੰ ਤੇ ਆਲਮੀ ਸੁਹਰਤ
 ਪਾਈ। 19 ਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਦਾ ਫਰਾਨਸੀਸੀ ਅਦਬ ਆਪਣੀ
 ਨਵੇਕਲੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਅਦਬ ਨੂੰ ਮੁਤਾਸਰ
 ਕਰ ਗਿਆ। (35)

ਪਰਲ ਐਸ ਬੱਕ ਦੀ “Good Earth” ਅਤੇ
 ਵਿਲੀਅਮ ਸੈਰੋਯਾਨ (Saroyan) ਦੀ “The Human
 Comedy” ਜੈਸੀ ਲਾਜ਼ਵਾਲ ਤਖਲੀਕਾਤ ਦੇ ਤਰਜਮੇਂ ਦੀ
 ਮਾਰਫਤ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਜੰਜੀਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿੱਤਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ
 ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲਿਆ ਏ। (36)

ਬਰੇਸਗੀਰ ਪਾਕ-ਤੇ-ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਤ ਦੀ
 ਪਰਚਾਰ ਹੋਈ ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਹਿਦਾਦ ਵਿਚ
 ਤਰਜਮੇਂ ਹੋਏ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕੁਰਆਣ ਕਰੀਮ,
 ਆਹਾਦੀਸ ਮੁਨਾਰਕਾ, ਆਸਾਰ ਸਹਾਬਾ, ਅਕਵਾਲ ਅਤੇ
 ਸੰਪਰਦਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇਂ ਹੋਏ। (37)

20ਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ
 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਗਮਗਆ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਸਾਡਾ ਅਦੀਬ
 ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਤਜਸੁੱਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਤੇ
 ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਹ ਇੱਕ
 ਵੱਖ ਕਿਸਾ ਏ ਕਿ ਅਸਾਂ ਕੀ ਖੋਇਆ ਤੇ ਕੀ ਪਾਇਆ। (38)

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੰਨੂਨਦਾਨ
 ਚੋਧਰੀ ਸਰ ਸ਼ਹਾਬ ਦੀਨ ਮਰਹੂਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ
 ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਜਿਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਹਾਸਿਲ
 ਹੋਈ। ਹਾਲੀ ਤੇ ਗ਼ਾਲਬ ਮਗਰੋਂ ਜਿਸ ਕੌਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ
 ਸ਼ਾਇਰੀ ਬਹੁਤ ਤਰਜਮਾ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਇਕਬਾਲ ਸੀ (39)

ਤਰਜਮੇ ਦੇ ਫ਼ਨ ਤੋਂ ਨਾ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਤੇ ਘਾਉਲੀ ਨੇ ਤਰਜਮੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਤਰਜ਼ੇ ਤਹਿਰੀਰ ਵੀ ਘੜਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਇੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ “Journalese” ਦੀ ਉਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਏ ਅਰਥ ਏ ਹੋਏ ਇੱਕ ਐਸੀ ਨਾਕਸ ਜ਼ਬਾਨ ਲਿੱਖੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੇ ਕਾਦਰ ਏ ਤੇ ਨਾ ਅਰਥ ਦੀ ਤਰਸੀਲ ਲਈ ਠੀਕ ਏ। ਇਹ ਐਸ ਲਈ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ “ਲਫ਼ਜ਼” ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਜਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਿਅਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਕ ਏ। (40)

ਸਾਨੂੰ ਤਰਕ ਬਰਕ ਲਹਿੰਦੇ ਦੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਦਬੀਆਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਮਖ਼ਸੂਸ ਸਮਾਜੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਵਾਲਿਆਂ, ਜ਼ਿਹਨੀ ਰਵਿਆਂ, ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦੇ ਮਖ਼ਸੂਸ ਪਿੱਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ (41)

ਭਾਵੇਂ ਰਤਨ ਨਾਥ ਸਰਸ਼ਾਰ ਦਾ “ਸਰੋ ਅੰਤਸ” ਤੋਂ ਤਰਜਮਾ “ਖ਼ੁਦਾਈ ਫੌਜਦਾਰੀ” ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੈਸੀ ਰਾਮਪੂਰੀ ਦਾ ਰੀਨਾਲਡਜ਼ ਤੋਂ ਤਰਜਮਾ “ਫ਼ਸਾਨਾ ਲੰਨਦਨ” (42) ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਜ਼ਾਦ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਫੁੱਲ ਖਿੱਲਾਏ ਨੇ ਤੇ ਤਰਜਮੇ ਦੇ ਜ਼ੋਕ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਤਰਜਮਿਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਏ। (43)

ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਈ ਨਾਸ ਹੋ ਗਈਆਂ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਪਬਲਿਕ ਲਾਈਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਲਿੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਤਰਜਮੇ ਮਿਹਫੂਜ਼ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ ਇੰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹਾਲੀ ਆਮ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਔਲੇ ਏ। (44)

ਤਰਜਮਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਲਮ ਦੀ ਤਲਬ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸਿੱਥਣ ਲਈ ਤਰਜਮੇ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਫ਼ਾਰਤੀ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਏ। (45)

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿਜਰੀ ਤੋਂ ਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਲਮਾ, ਹੁਕਮਾ ਤੇ ਫੁਜ਼ਲਾ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਇਲਮ ਦੀ ਬੱਤੀ ਵੇਖਦੇ ਸੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਵੀ ਚਾਨਣ ਖਿਚਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਰਖਦੇ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕੌਮ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਮੁਲਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਤਕਈਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ” (46)

ਤਰਜਮੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਰਗੋਡੀਅਰ (ਰਿਟਾਇਰਡ) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਆਖਿਆ:-

“ਬਿਲਾਸ਼ੁਬਾ ਤਰਜਮਾ ਐਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਫਨ ਹੈ ਮੁਤਰੱਜਮ ਕੇ ਲਏ ਇਹ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵੱਹ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੇ ਮਫਹੂਮ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੈਂ ਬਦਲੀ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਮੱਤਰਜਮ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਦੋ ਤਹਿਜੀਬੇਂ ਖੜੀ ਹੋਤੀ ਹੈਂ। ਤਰਜਮਾ ਲਫਜ਼ੀ ਭੀ ਹੋਤਾ ਹੈ ਔਰ ਇਸ ਪੂਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਿੱਛੋਕੜ ਕਾ ਭੀ, ਜਿਸ ਮੈਂ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਤਖਲੀਕ ਪਾਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਅਪਨਾ ਜੁਗਰਾਫਿਆਈ, ਸਭਿਆਤਾ ਔਰ ਮਸਾਜੀ ਸੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਲੀਏ ਮੁਤਰਜਮ ਜਬ ਮਫਹੂਮ ਕੇ ਅਪਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੈਂ

ਅਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਪਿੱਛੋਕੜ ਔਰ ਸੰਗ ਔਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੀ ਮੁਬਾਦੀਆਤ ਔਰ ਮਾਂਗਾਂ ਕੇ ਭੀ ਸਾਮਨੇ ਰਖਣੇ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਇਹ ਹਦਫ ਭੀ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਹ ਐਸਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰੇ, ਜੋ ਆਮ

ਆਦਮੀ ਤੱਕ ਤਫਹੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਸੇ ਮੁਤਰਜਮ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਪਨੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾ ਵੌਹ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਰਹਾ ਹੈ ਕਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਏ ਬਲਕਿ ਦੋਨੋਂ ਜ਼ਬਾਨੋ ਪਰ ਕਾਬਲ ਲਹਿਾਜ਼ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਭੀ ਰੱਖਤਾ ਹੋ। ਵੌਹ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਮੈਂ ਕਹੀ ਬਾਤ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਔਰ ਅਪਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੈਂ ਸਮਝਾ ਸਕੇ”। (47)

ਬੇਗਮ ਸਾਕਿਬਾ ਰਾਹੀਮ ਨੇ ਟੈਕਨਾਲੌਜੀ ਤੇ ਸਾਇੰਨਸ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਿਆ:-

“ਹਮ ਨੇ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਮੈਂ ਅਭੀ ਖ਼ਾਤਰ ਖ਼ਾਹ ਪੇਸ਼ਰਫ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀ। ਲਹਾਜ਼ਾ ਉਨ ਅਲੂਮ ਕੋ ਤਰਜਮਾ ਕੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਅਪਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੈਂ ਬਦਲੀ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਫ਼ੈਜ਼ ਕੋ ਆਮ ਆਦਮੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਤੇ ਹੈਂ। ਇਸ ਲਹਾਜ਼ ਸੇ ਅਗਰ ਹਮ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੇਂ ਤੋ ਅਭੀ ਹਮੇਂ ਬਹੁਤ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ”। (48)

ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ (ਰਿਟਾਇਰਡ) ਜਮਾਲ ਸੱਧਦ ਮੀਆਂ ਨੇ ਆਖਿਆ:-

“ਕਿਸੀ ਭੀ ਕੌਮ ਕੇ ਲੀਏ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਰਹਾ ਕਿ ਵੌਹ ਜਦੀਦ ਫ਼ਨੀ ਔਰ ਸਾਇੰਸੀ ਅਲੂਮ ਔਰ ਟੈਕਨਾਲੌਜੀ ਕੋ ਹਾਸਿਲ ਕੀਏ ਬਿਨਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕੀ ਮਨਜ਼ਲੇਂ ਤੈ ਕਰ ਸਕੇ, ਕੇਵਲ ਇਨ ਅਲੂਮ ਤੇ ਫ਼ਨੂਨ ਕਾ ਭੀ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਬਦਲੀ ਹੋਣਾ ਨਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਔਰ ਕੌਮੀ ਤਰੱਕੀ ਕੇ ਲੀਏ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਤਾ ਹੈ ਇਹ ਐਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਜਿਸ ਕਦਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਆਸਾਨੀ ਸੇ ਬਾਤ ਸਮਝ ਔਰ ਸਮਝਾ ਸਕਤਾ ਹੈ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਉਸੇ ਇਹ ਸਹੂਲਤ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁਈ”। (49)

ਉਹ ਆਖਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਯੂਰਪ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਲੈ ਲਵੋ ਆਧੁਨਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਤੇ ਸਾਇੰਸੀ ਅਲੂਮ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਾਬਲ ਲਹਾਜ਼ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਏ। ਪਰ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਤੋਂ ਅਖ਼ਜ਼ (ਨਿਕਾਲਾ) ਤੇ ਇਕਤਸਾਬ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਛਿੱਡਿਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਤਰੱਕੀ ਯਾਫ਼ਤਾ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਾਰੁਲ ਤਰਾਜਮ (ਤਰਜਮਾ ਅਸਥਾਨ) ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਲਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਢਾਲਣ ਦਾ ਅਮਲ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। (50)

ਉਹ ਆਖਦੀਆਂ ਨੇ:-

“ਤਰਜਮਾ ਇੱਕ ਔਖਧ ਫ਼ਨ ਹੈ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨੋਂ ਸੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਕਾ ਤਰਜਮਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਜਾਤਾ ਬਲਕਿਹ ਉਸ ਕੀ ਰੂਹ ਕੋ ਭੀ ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਹੋਤਾ ਹੈ”। (51)

ਆਧੁਨਿਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਨਵੇਂ ਕਦਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਂਦੀ ਏ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਨ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਜਿਸ ਕਦਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਅਫ਼ਹਾਮ ਉ ਤਫ਼ੀਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏ। ਦੂਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਇਲਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੇ ਆਮ ਸਤਹ ਦੀ ਜ਼ਿਹਾਨਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਸਮਝ ਸਕੇ ਤੇ ਕੌਮੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਹਿਸਾ ਲੈ ਸਕੇ। (52)

ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਉਹ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਤਅੱਲੁਕ ਰੱਖਣੇ ਆਂ ਜਿਹਦੇ ਉਤੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਇਕਤਦਾਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਬਜ਼ੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਉਥੇ ਸਾਡੀ ਤਹਿਜੀਬ

ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵੀ ਬਦਲੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ 'ਚ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਰੀਆ ਤਾਲੀਮ ਤੇ ਜ਼ਰੀਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਬਣੀ ਰਹੀ। (53)

ਦੁਨੀਆ ਦਿਆਂ ਮੁਖਤਲਿਫ਼ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਈ ਮਿਆਰੀ ਤੇ ਤਖਲੀਕੀ ਅਦਬ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਆਰੀ ਤੇ ਤਖਲੀਕੀ ਅਦਬ ਦੇ ਤਖਲੀਕ ਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਏ ਪਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਤ ਗਹਿਰੀ ਹੋਵੇ। ਫਨ ਤੇ ਤਖਲੀਕ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣ ਖਲੂਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਜੋ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਿੱਖ ਦੇਣ, ਸੱਚ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣ, ਆਪਣੇ ਦੋਰ ਦੇ ਅਕਾਸ ਹੋਣ, ਜ਼ਿਮੇਦਾਰ ਅਤੇ ਹਲਾਲ ਖੋ ਹੋਣ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਅਦਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਤਖਲੀਕੀ ਅਦਬ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਏ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਅਦੀਬਾਂ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿ ਪਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਏ। (54)

ਉਹ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤਰਜਮਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਲਮੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿੱਖੀ ਹੋਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਦਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਜਾਂ ਤੇ ਸਾਡਾ ਅਦਬ ਤੇ ਅਦਬ ਦੇ ਸ਼ੋਕੀਣ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੈਆਂ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਣ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਪਈ ਅਸੀਂ ਵੀ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਤਰਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਆਰੀ ਤੇ ਅਹਿਮ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਲੀਏ ਇੰਜ ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਅਦਬ ਤੇ ਤਖਲੀਕੀ ਸ਼ਹਿ ਪਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਨਹੀਂ ਰਵੇਗੀ। (55)

ਤਹਿਕੀਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਏ ਕਿ ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਨਸਰੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਤਖਲੀਕੀ ਤੇ ਸ਼ਿਅਰੀ ਅਦਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਰਜਮੇ ਦਾ ਅਮਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਏ। ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਿਚ ਇੰਜ ਈ ਹੋਇਆ ਏ। (56)

ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਸਾਇੰਸ, ਟੈਕਨਾਲੌਜੀ ਤੇ ਕਮਪੀਊਟਰ ਦਾ ਦੌਰ ਏ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਰਜਮੇ ਵੀ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਕਮਪੀਊਟਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਤੀ ਪਰੋਗਰਾਮ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫੇਰ ਵੀ ਬੋਲੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਏ ਵਕਤ ਤੇ ਨਾਲੇ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਬਚਤ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਈਆਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿਕੀਕ ਜਾਰੀ ਏ ਤੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਿ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਖ਼ੁਦਕਾਰ ਨਾ ਸਹੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਰਜਮਾ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਸਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। (57)

ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਹੜੇ ਡਾਕਟਰ ਜਮੀਲ ਜਾਲਬੀ ਨੇ ਦੱਸੀ:-

“ਤਰਜਮੇ ਵਿਚ ਉਹ ਰਵਾਨੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਲਿੱਖਣ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਏ”
(58)

ਕਈ ਲੋਕ ਇਸ ਹੱਕ'ਚ ਨੇ ਕਿ ਮੱਖੀ ਤੇ ਮੱਖੀ ਨਹੀਂ ਮਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਜ-ਅਨਸਾਰੀ ਹੋਰੀ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਜਿਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੱਖੀ ਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਈਮਾਨ ਦਾਰੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਏ ਉਹ ਕੀ ਮਿਸਾਲ ਏ

ਇਕ ਰੁੱਖੇ ਸਖਤਗੀਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਿਹਨੇ ਬਿਹਤਰ ਕਰਦਾਰ ਬਣਾਉਨ ਲਈ ਕਈ ਅਸੂਲ ਮਿੱਥੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਪਾਬੰਦ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਆਮ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰਦਾ ਹੋਏ। ਇੰਜ ਦੀ ਅਸੂਲ ਪਰਸਤੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਲਾਇਕ ਏ। (59)

“ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਤਰਜਮੇਂ ਦਾ ਅਸਲ ਅਸੂਲ ਓਹੀ ਬਦਨਾਮ ਤੇ ਮਕਰੂਹ ਸ਼ੈ ਹੇ ਜਿਹਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਪਰਫੈਸਰ ਹਮੀਦ ਉਲੂ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ'ਚ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਤਰਜਮੇਂ;ਚ ਕਦੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਏ ਨਾ ਆਇੰਦਾ ਚਲਣੇ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਇਸ ਬਾਤ'ਚ ਜਿਨ੍ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਗਾ ਤਰਜਮਾ ਉਹਨਾਂ ਈ ਲਿੱਖਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇਗਾ”। (60)

“ਤਰਜਮੇ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਨਸ਼ਵੋਨੁੱਮਾ ਕੇ ਲਿਏ ਭੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਐਕ ਅਰਸੇ ਕੇ ਬਾਦ ਅਪਨੇ ਸਰ ਚਸ਼ਮੋ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਕਰ ਦੇਤੀ ਹੈਂ ਔਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੇਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਨਈ ਸ਼ੈ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੋਹ ਜ਼ਿਹਨੀ ਅਲੈਹਦਗੀ ਔਰ ਯਕ ਤਰਫ਼ਾ ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਤਸਵੁਰ ਕਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਤੀ ਹੈਂ। ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਕੋ ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਅਮਲ ਦੂਰ ਕਰਤਾ ਹੈ ਔਰ ਕੌਮੇਂ ਔਰ ਤਹਿਜ਼ੀਬੇਂ ਮਸਾਫ਼ਤ ਔਰ ਜੁਗਰਾਫ਼ੀਏ ਕੀ ਦਿਕਤੋ ਕੇ ਬਾਵਜੂਦ ਐਕ ਦੂਸਰੇ ਸੇ ਆਸ਼ਨਾ ਹੋਤੀ ਹੈਂ”। (61)

“ਤਰਜਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤਹਿਦੀਬੀ ਪਰਫੁਲਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਇਕ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈ

ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇੰਹ ਓਹ ਜ਼ਿਹਨੀ ਇਲਮ ਤਰਜਮੇਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਮੁਖਤਿਲਫ ਦੂਜੇ ਜਥਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲਗਦੇ ਨੇ ਬਕੌਲ ਡਾਕਟਰ ਅਨੀਸ ਨਾਗੀ ਦੇ:-

“ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ’ਚ ਤਰਜਮੇ ਕਰਨੇ ਦਾ ਅਮਲ ਦੂਜੀ ਤਹਿਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਨ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ ਤਰਜਮੇਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਤਹਿਜ਼ੀਬਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਏ(62)

ਸੁਆਲ ਇਹ ਜਮਦਾ ਏ ਕਿ ਤਰਜਮਾ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ੈ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਡਾਕਟਰ ਸੁਹੇਲ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਇਹ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਅੰਦਰਲੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਏ ਤਾਂ ਤੁਸੀ ਉਸਦੇ ਤਰਜਮੇ ਵਲ ਪਰਤਦੇ ਓ।(63)

ਅਦਬ’ਚ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਇਹ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿ ਤਰਜਮੇ ਕਿੰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸਪਾਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸਿਰ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਮਸਨੂਈ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਸ਼ਿਅਰ ਤੇ ਨਸਰ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਨਾਇਤ ਉਲੂ ਮਰਹੂਮ ਦੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਡਰਾਮੇਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇਂ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਹੁਸੈਨ ਲਿੱਖਦੇ ਨੇ:-

“ਇਨਾਇਤ ਉਲੂ ਸਵਰਗ ਬਾਸੀ ਨੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਕਈ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਗੌਹ

ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਨਾਟਕ ਕਵਿਤਵਾਂ'ਚ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਰੂਹ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਵੱਡੇ ਮੱਥੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ'ਚ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। (64)

ਤਰਜਮਾ ਵਿਚ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜ਼- ਅਨਸਰੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਨੇ:-

“ਨਵੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ ਚਲਨਾ ਸਿੱਖਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਜਿਹਦੀ ਬਦੌਲਤ ਇਹ ਅਮਲ ਅੱਜ ਤਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਏ ਚਰਾਗ਼ ਨਾ ਚਰਾਗ਼ ਜਲਦਾ ਏ ਅਤੇ ਕੜੀ ਨਾਲ ਕੜੀ ਮਿਲਦੀ ਜਾਂਦੀ ਏ”। (65)

ਤਰਜਮਾ ਬਹੁਤ ਅਹਿਤਿਆਤ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਏ। ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਕਾਲਬ ਵਿਚ ਮਨਜ਼ੂਮ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਮਿਹਨਤ ਤਲਬ ਕੰਮ ਏ। (66)

ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਪਈ ਤਰਜਮਾ ਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਵੀ ਅਬੂਰ ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਖਿਲਾਰ ਨਾਲ ਖੁਰਦਰਾ ਪਨ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਏ। ਬਕੌਲ ਡਾਕਟਰ ਸਜਾਦ ਬਾਕਿਰ ਰਿਜ਼ਵੀ ਦੇ:-

“(ਤਰਜਮੇਂ) ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਮਸਨੂਈ ਤੇ ਬਿਆਨੀ ਹੈਸੀਅਤਾਂ'ਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਇਹਨਾਂ'ਚ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ

ਅਜਨਾਬੀਅਤ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੁਝ ਲੋਕ ਤਖਲੀਕੀ ਤਰਜਮੇਂ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਇਹ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤੀ ਲਿੱਖਤ ਤਰਜਮਾ ਨਾ ਲਗੇ ਇਹ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਨਾਬੀ ਜਾਂ ਖੁਰਦਰਾ ਨਾ ਜਾਪੇ। (67)

ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੂਰਤਾਂ 'ਚ ਤਰਜਮਾ ਕਾਰ ਪਰਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਇੱਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਈ ਕਰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਤਾਕਤਵਰ (ਅਸਲੂਬ) ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਜਿਹਦਾ ਅਸਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਅਸਕਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਤਖਲੀਕੀ ਅਦਬ ਲਈ ਤਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਕਿਉਂ ਜੇ ਇੰਜ ਦੇ ਤਰਜਮਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਾਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਂਚਾ ਬਣਾਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ ਇਸੇ ਲਈ ਕੁਝ ਪਰਖੂ ਇਸ ਲਈ “ਤੌਜੀਹੀ ਤਰਜਮੇਂ” ਦੀ ਉਕਤੀ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਨੇ ਅਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਨਜ਼ਮ “ਹਕੀਕਤ ਹੁਸਨ” ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਖਰਤ ਮਿਸਾਲ ਏ ਤੇ ਨਾਦਰ ਕਾਕਵਰਵੀ ਤੇ ਮੀਰਾਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਤਰਜਮੇਂ ਵੀ ਇਸੇ ਖੇਤਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਮਿਸਾਲ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਦਰ ਕਰਕਵਰਵੀ ਤੇ ਟਾਮਸ ਮੂਰ ਦੀ ਨਜ਼ਮ “The Light of Other days” ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕੀਤਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਇੰਜ ਏ:-

ਗੁਜ਼ਰੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੀ ਯਾਦ

“ਅਕਸਰ ਸ਼ਬੇ ਤਨਹਾਈ ਮੇਂ
ਕੁਛ ਦੇਰ ਪਹਿਲੇ ਨੀਂਦ ਮੇਂ
ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ
ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਦਿਨ ਐਸ ਕੇ

ਬਣੇ ਹੈਂ ਸਮਾਅ ਏ ਜਿੰਨਦਗੀ
 ਅਕਸਰ ਡਾਲਤੇ ਹੈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ
 ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਸਦਚਾਕ ਪਰ
 ਵੌਹ ਬੱਚਪਣ ਔਰ ਸਾਦਗੀ
 ਵੌਹ ਰੋਣਾ ਵੌਹ ਹਣਸਨਾ ਕਭੀ ਕਭੀ
 ਫਿਰ ਵੌਹ ਜਵਾਨੀ ਕੇ ਮਜ਼ੇ
 ਵੌਹ ਦਿਲ ਲਗੀ ਵੌਹ ਕਹਿਕਹਏ
 ਵੌਹ ਇਸ਼ਕ ਵੌਹ ਅਹਿਦੇ ਵਫ਼ਾ
 ਵੌ ਵਾਇਦਾ ਔਰ ਵੌਹ ਸ਼ੁਕਰੀਆ
 ਵੌਹ ਲਜ਼ਤ-ਏ-ਬਜ਼ਮ ਤਰਬ ਕੀ
 ਯਾਦ ਆਤੇ ਹੈਂ ਏਕ ਏਕ ਸਬ
 ਦਿਲ ਕਾ ਕੰਵਲ ਜੋ ਰੋਜੋ ਸ਼ਬ
 ਰਹਿਤਾ ਸ਼ਗੁਫ਼ਤਾ ਥਾ ਸੋ ਅੱਬ
 ਉਸ ਕਾ ਅਬਤਰ ਹਾਲ ਹੈ
 ਇਕ ਸਬਜ਼ਾ ਪਾਮਾਲ ਹੈ
 ਇਕ ਫੂਲ ਕਮਲਾਇਆ ਹੁਆ
 ਟੂਟਾ ਹੁਆ ਬਿਖਰਾ ਹੁਆ
 ਉਂਦਾ ਪੜਾ ਹੈ ਖ਼ਾਕ ਪਰ”(69)

ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਵੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਜਾਂ ਲਿੱਖਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਖ਼ਲੀਕ ਲਈ ਵੀ ਨਵੇਂ ਆਸਮਾਨ ਦਿੰਦਾ ਏ ਤੇ ਇਲਮੀ ਵਿਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਗ਼ਜ਼ਾ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਨੇ। (70)

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਏ ਕਿ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੋਰ ਵਿਚ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਏ। ਸਾਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਹੋ ਸਕੇ ਫ਼ਾਇਦਾ

ਚੁਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਿਆਰੀ ਤਰਜਮੇ ਲਈ ਹੋਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ ਤੇ ਇਨਾਮ ਵੀ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਦੇ ਸੈਲ ਕਾਈਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਮਾਹਿਰਾਂ ਦਾ ਬੌਰਡ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਜਿਹਰਤਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਛੱਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਫ੍ਰਿਸਤ ਬਣਾਏ ਤੇ ਮਿਆਰੀ ਸ਼ਹਿ ਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਸਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕਰੇ। ਇੱਕ ਰਸਾਲਾ ਛਾਪੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਕਮਪੀਊਟਰ ਮਾਦਾ ਦਾ ਅਸਥਾਪਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਨਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਸਿੰਧੀ, ਉਰਦੂ, ਬਲੋਚੀ, ਪਸ਼ਤੋ, ਬਰੋਹੀ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਤਖਲੀਕੀ ਅਦਬ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਾਂ ਗੇ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਪਾਕ ਬਰਕਤ ਪਾਵੇਗਾ। ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਣੀ ਆਂ-

ਆਪਣੀ ਕਸ਼ਤੇ ਵੇਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਮਾਯੂਸੀ ਨਹੀਂ
ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਤਰਓਂਕ ਤੋਂ ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਵਸਮ ਜਾਂਦੀ ਏ

ਹਵਾਲੇ

- 1- ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਅਲੀ ਸੱਯਦ, “ਫਨੇ ਤਰਜਮਾ ਕੇ ਅਸੂਲੀ ਮਬਾਹਿਸ” ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ(ਮਰਤਬਾ), ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਹਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਇਸਲਾਮ ਅਬਾਦ”
ਮੁਕਤਿਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ: 1986, ਸ46
- 2- ਬਸ਼ੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾਜ਼ਮ, “ਤਰਾਜਮ” ਇਨਾਮ-ਉਲ-ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ-ਓ- ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ: ਮੁਕਤਿਦਰ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: 1997 ਸ421
- 3- ਵਾਰਿਸ ਸਰਹਿੰਦੀ, ਇਲਮੀ ਉਰਦੂ ਲੁਗਤ, ਲਹੌਰ: ਇਲਮੀ ਕਿਤਾਬ ਖਾਨਾ, 2000,ਸ 444
- 4- ਹਾਜੀ ਅਹਿਮਦ ਫਖ਼ਰੀ, “ਦੋਰ-ਏ-ਤਰਾਜਮ” ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ(ਮਰਤਬ) ਤਰਜਮਾ ਰਵਾਇਤ ਔਰ ਫਨ, ਇਸਲਾਮ ਆਬਾਦ: ਮੁਕਤਿਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, 1985, ਸ41-40
- 5- ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਅਲੀ ਸਯਦ, “ਫਨ-ਏ-ਤਰਜਮਾ ਕੇ ਅਸੂਲੀ ਮਬਾਹਿਸ” ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ(ਮਰਤਬਾ), ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਹਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਇਸਲਾਮ ਆਬਾਦ”
ਮੁਕਤਿਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ: 1986, ਸ31
- 6- ਓਹੀ, ਸ 34
- 7- ਓਹੀ,ਸ 42

- 8- ਰਸ਼ੀਦ ਅਮਜਦ, ਪਰੋਫੈਸਰ, “ਫਨ ਤਰਜਮਾ ਕੇ ਅਸੂਲੀ ਮਬਾਹਿਸ” ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ, ਉਰਦੂ ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਸ44
- 9- ਓਹੀ ਸ 44
- 10- ਓਹੀ ਸ 45
- 11- ਓਹੀ, ਸ 45
- 12- ਐਣ- ਉਲ-ਹੱਕ ਫਰੀਦ ਕੋਟੀ “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਾ ਪਸ ਮਨਜ਼ਰ” ਇਨਾਮ-ਉਲ-ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ, (ਮਰਤਬ) ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ-ਓ-ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ, :ਮੁਕਤਿਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: 1997, ਸ7
- 13- ਓਹੀ ਸ 8
- 14- ਓਹੀ, ਸ 7-8
- 15- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਫਨ, ਇਸਲਾਮ ਆਬਾਦ: ਮੁਕਤਿਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: ਜੂਨ 1987, ਸ10
- 16- ਓਹੀ, ਸ 10-11
- 17- ਬਸ਼ੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾਜ਼ਮ, “ਤਰਾਜਮ” ਇਨਾਮ-ਉਲ-ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ-ਓ-ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ: ਮੁਕਤਿਦਰ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: 1997 ਸ422-423
- 18- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਫਨ, ਇਸਲਾਮ ਆਬਾਦ: ਮੁਕਤਿਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: ਜੂਨ 1987, ਸ12
- 19- ਓਹੀ ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 15, ਸ13
- 20- ਓਹੀ, ਸ 13
- 21- ਓਹੀ ਸ 13

- 22- ਓਹੀ ਸ 14
- 23- ਓਹੀ ਸ 15
- 24- ਸ਼ਿਬਲੀ ਨਾਮਾਣੀ, ਮੌਲਾਨਾ, ਰਸਾਈਲ-ਏ-ਸ਼ਿਬਲੀ,
ਸ218
- 25- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਫਨ, ਉਤਲਾ
ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 15,ਸ17
- 26- ਓਹੀ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 15,ਸ18
- 27- ਓਹੀ, ਸ 18
- 28- ਓਹੀ, ਸ 19
- 29- ਓਹੀ, ਸ 21
- 30- ਓਹੀ, ਸ 23
- 31- Every Men Encylcopaedia, ਪੁਸਤਕ ਨੇਂ,
ਉਪਨਿਆਸ ਦੇ ਬਾਬ ਵਿਚ
- 32- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਓਹੋ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ
15,ਸ29
- 33- ਬਾਹਵਾਲਾ: “ਜ਼ਬਾਰ ਖ਼ਾਤਰ” ਲਹੌਰ: ਮਕਤਬਾ ਮੈਰੀ
ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਚੌਥੀ ਵਾਰ: ਸ134
- 34- ਸਿਬਤੇ ਹਸਣ ਨਵੀਦ ਫ਼ਿਕਰ, ਕਰਾਚੀ: ਮਕਤਬਾ
ਦਾਨੀਆਲ ਅਬਦ-ਉਲੁ-ਹਾਰੂਨ ਰੋਡ, ਸ91
- 35- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਡਾਕਟਰ, ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਫਨੋ,
ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 15,ਸ 35-36
- 36- ਓਹੀ, ਸ 36
- 37- ਬਸ਼ੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾਜ਼ਮ, “ਤਰਾਜਮ” ਇਨਾਮ-ਉਲ-
ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ-ਓ-ਅਦਬ ਕੀ
ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 2,ਸ 423
- 38- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਡਾਕਟਰ, ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਫਨੋ,
ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 15,ਸ 42

- 39- ਬਸ਼ੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾਜ਼ਮ, “ਤਰਜਮ” ਇਨਾਮ-ਉਲ-ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ-ਓ-ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 2, ਸ 423
- 40- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਡਾਕਟਰ, ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਫਨ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 15, ਸ 39
- 41- ਓਹੀ, ਸ 41
- 42- ਨਰਾਈਨ ਦੱਤ ਸਿਹਗਲ “ ਫਸਾਨਾ-ਏ-ਲੰਨਦਨ (Mysteries of London ਦਾ ਤਰਜਮਾ) ਲਹੌਰ: ਏਸ਼ੀਆ ਬੁਕ ਡਿਪੂ ਖਾਕ ਖਾਨਾ ਵਤਨ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1927
- 43- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਦ ਬੇਗ, ਡਾਕਟਰ, ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਫਨ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 15, ਸ 42
- 44- ਬਸ਼ੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾਜ਼ਮ, “ਤਰਜਮ” ਇਨਾਮ-ਉਲ-ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ-ਓ-ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 2, ਸ 424
- 45- ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ, “ਚੰਦ ਮਸਰੂਫੀਆਤ” ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ (ਮਰਤਬਾ) ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮਾ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਬਰ 1, ਸ 8
- 46- ਓਹੀ, ਸ 9
- 47- ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਅਹਿਮਦ ਬਰਗੋਡੀਅਰ “ਇਫਤਤਾਹੀ ਖੁਤਬਾ” ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ (ਮਰਤਬਾ) ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 1, ਸ 16

- 48- ਬੇਗਮ ਸਾਕਿਬਾ ਰਾਹੀਮ “ਚੰਦ ਕਲਮਾਤ” ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ(ਮਰਤਬਾ) ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 1,ਸ 14
- 49- ਜਮਾਲ ਸੱਯਦ ਮੀਆਂ (ਰਿਟਾਇਰਡ) ਜਨਰਲ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ “ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ(ਮਰਤਬਾ), ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 1,ਸ16
- 50- ਓਹੀ, ਸ17
- 51- ਓਹੀ, ਸ18
- 52- ਮਕਬੂਲ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, “ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ” ਇਜਾਜ਼ ਅਹਿਮਦ(ਮਰਤਬਾ) “ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ”, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 1,ਸ 19
- 53- ਓਹੀ, ਸ 20
- 54- ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਅਲਾਨਾ, ਡਾਕਟਰ,” ਅਦਬ ਮੇਂ ਤਰਜਮ ਕੀ ਅਹਿਮੀਅਤ”, ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ(ਮਰਤਬਾ), ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ ਨੰਮਬਰ 1,ਸ 22
- 55- ਓਹੀ, ਸ 23
- 56- ਓਹੀ, ਸ 24
- 57- ਓਹੀ, ਸ 39-40
- 58- ਜਮੀਲ ਜਾਲਬੀ, ਡਾਕਟਰ, “ਤਨਕੀਦ ਔਰ ਤਜਰਬਾ”
- 59- ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਾਇਲ ਮਤਬੂਆ ਅਦਬ ਲਤੀਫ, ਲਹੌਰ, ਆਗਸਤ 1953
- 60- ਅਹਿਮਦ ਫਖਰੀ, ਹਾਜੀ, ਮਜ਼ਮੂਨ “ਦੋਰ-ਏ-ਤਰਜਮ” ਮਤਬੂਆ ਸਹਿ ਮਾਹੀ ਉਰਦੂ ਦਕਨ:ਅਨਜੁਮਨ ਤਰੱਕੀ ਉਰਦੂ, ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹਾ 1929

- 61- ਜੀਲਾਨੀ ਕਾਮਰਾਨ, ਤਨਕੀਦ ਕਾ ਨਿਆ ਪਸ
ਮਨਜ਼ਰ, ਲਹੌਰ: ਮਕਤਬਾ ਆਲੀਆ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ
1986, ਸ 84
- 62- ਅਨੀਸ ਨਾਗੀ, ਡਾਕਟਰ, ਤਰਜਮੇਂ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ”
ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ (ਮਰਤਬ): ਤਰਜਮਾ:
ਰਵਾਇਤ ਔਰ ਫਨ ਇਸਲਾਮ ਅਬਾਦ: ਮੁਕਤਿਦਰਾ
ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, 1985 ਸ35
- 63- ਸੁਹੇਲ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਡਾਕਟਰ, “ਤਰਜਮਾ,
ਤਾਲੀਫ, ਤਖਲੀਸ ਔਰ ਅਖਜ਼ ਕਰਨੇ ਕਾ ਫਨ”
ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ (ਮਰਤਬ) ਤਰਜਮ:
ਰਵਾਇਤ ਔਰ ਫਨ, ਸ7
- 64- ਮੁਮਤਾਜ਼ ਹੁਸੈਨ “ਤਰਜਮਾ ਕੇ ਚੰਦ ਪਹਿਲੂ” ਨਿਸਾਰ
ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ (ਮਰਤਬ) ਤਰਜਮਾ: ਰਵਾਇਤ
ਔਰ ਫਨ, ਸ137
- 65- ਜ਼-ਅਨਸਾਰੀ “ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਾਇਲ”
ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ (ਮਰਤਬ) ਤਰਜਮਾ:
ਰਵਾਇਤ ਔਰ ਫਨ, ਸ102
- 66- ਸੁਹੇਲ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਡਾਕਟਰ, “ਤਰਜਮਾ,
ਤਾਲੀਫ, ਤਖਲੀਸ ਔਰ ਅਖਜ਼ ਕਰਨੇ ਕਾ ਫਨ” ਸ
73
- 67- ਸਜਾਦ ਬਾਕਿਰ ਰਿਜ਼ਵੀ, ਡਾਕਟਰ, “ਅਫਸਾਨਵੀ
ਅਦਬ ਕੇ ਤਰਜਮ” ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ (ਮਰਤਬ) ਉਰਦੂ
ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮੇਂ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਉਤਲਾ ਹਵਾਲਾ
ਨੰਮਬਰ 1, ਸ201
- 68- ਸੁਹੇਲ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਡਾਕਟਰ, “ਤਰਜਮਾ,
ਤਾਲੀਫ, ਤਖਲੀਸ ਔਰ ਅਖਜ਼ ਕਰਨੇ ਕਾ ਫਨ” ਸ
75-76

- 69- ਆਲ ਅਹਿਮਦ ਸਰਵਰ, ਤਰਜਮਾ ਔਰ ਇਸਤਲਾਹ ਸਾਜ਼ੀ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ (ਮਰਤਬ) ਤਰਜਮਾ: ਰਵਾਇਤ ਔਰ ਫਨ. ਸ।63

ਕਿਤਾਬਾਂ

- 1- ਅਹਿਮਦ ਫਖਰੀ, ਹਾਜੀ, ਮਜ਼ਮੂਨ “ਦੋਰ-ਏ-ਤਰਜਮ” ਮਤਬੂਆ ਸਹਿ ਮਾਹੀ ਉਰਦੂ ਦਕਣ: ਅਨਜੁਮਨ ਉਰਦੂ ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹਾ 1929
- 2- ਇਜਾਜ਼ ਰਾਹੀ (ਮਰਤਬ) ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਂ ਤਰਜਮੇ ਕੇ ਮਸਾਇਲ, ਇਸਲਾਮ ਆਬਾਦ: ਮੁਕਤਿਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹਾ 1986
- 3- Every Men Encyclopaedia, ਪੁਸਤਕ ਨੌਂ, ਗਲਪ ਦੇ ਬਾਬ'ਚ
- 4- ਜੀਲਾਨੀ ਕਾਮਰਾਨ, ਤਨਕੀਦ ਕਾ ਪਸ ਮਨਜ਼ਰ, ਲਹੌਰ: ਮਕਤਬਾ ਆਲੀਆ ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1986
- 5- ਸਜਾਦ ਬਾਕਿਰ ਰਿਜ਼ਵੀ, ਡਾਕਟਰ, ਮਾਰੂਜ਼ਾਤ, ਲਾਹੌਰ, ਪੋਲੀਮਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸ ਨ
- 6- ਸ਼ਿਬਲੀ ਨਾਮਾਨੀ, ਮੌਲਾਨਾ, ਰਸਾਇਲ ਸ਼ਿਬਲੀ
- 7- ਅਸਕਡੀ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ, ਮਜ਼ਮੂਆ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਅਸਕਰੀ, ਲਹੌਰ, ਸੰਗਮੀਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ 2000
- 8- ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮੀਦ ਬੇਗ, ਡਾਕਟਰ, ਤਰਜਮੇਂ ਕਾ ਫਨ, ਇਸਲਾਮ ਅਦਬਦ, ਮੁਕਤਿਦਰ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: ਜੂਨ 187

- 9- ਨਿਸਾਰ ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ (ਮਰਤਬ) ਤਰਜਮਾ:
ਰਵਾਇਤ ਅਫਰ ਫ਼ਨ, ਇਸਲਾਮ ਆਬਾਦ, ਮੁਕਤਿਦਰਾ
ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ 1985
- 10- ਨਰਾਈਨ ਦੱਤ ਸਿਹਗਲ, ਫ਼ਸਾਨਾ ਲੰਨਦਨ
(Mysteries Of London ਦਾ ਤਰਜਮਾ) ਲਹੌਰ
ਏਸ਼ੀਆ ਬੁਕ ਡਿਪੂ ਖ਼ਾਕ ਖ਼ਾਨਾ ਵਤਨ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ
1927
- 11- ਵਾਰਿਸ ਹਰਹਿੰਦੀ, ਇਲਮੀ ਉਰਦੂ ਲੁਗਤ, ਲਹੌਰ:
ਇਲਮੀ ਕੁਤਬ ਖ਼ਾਨਾ 2000
- 12- ਇਨਾਮੁਲ ਹਕ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ (ਮਰਤਬ) ਪੰਜਾਬੀ
ਜ਼ਬਾਨੋ ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼, ਪਾਕਿਸਤਾਨ:
ਮੁਕਤਿਦਰਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1997

“ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕ਼ਾ” ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ

ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਅਦਬ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਬਦੁਲ ਗੱਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਆਖਦੇ ਨੇ

“ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਅਦਬ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਖਿਦਮਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੀਤੀ ਏ ਓਨੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ”।(1)

ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਨੇ ਓਥੇ ਇਹ ਵੀ ਏ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੇ ਨਸਰ ਨਗਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਕ਼ਰਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਸਰ ਨਗਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਏ। ਜਦੋਂ ਤਜ਼ਕ਼ਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਸੂਝ ਸੁਰਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਬਤੇ ਜ਼ੈਗਮ ਹੋਰੀ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਤਜ਼ਕ਼ਰੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਅਹਿਦ ਦੀ ਸੁਰਤ ਨੇ ਸੂਜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੀ ਲੋੜੇਂਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਕਿਸ ਖ਼ਾਸ ਅਹਿਦ ਨੇ ਮੁਨੱਖ ਉਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਘਤਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਪਰਸੰ ਜਾਂ ਕਲਾਪਰਾ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡਿਆ?”(2)

ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਨਗਲੈਂਡ 'ਚ ਵੀ ਸਤਾਰਵੇਂ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੀਕਰ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਲਫ਼ਬਾਈ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਟਾਮਸ ਵਾਰਟਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "History of English Poetry" (1774) ਇਨਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤਾਰੀਖ਼ ਏ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ ਤਾਰੀਖ਼ੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਏ"।(3)

ਤਰਤੀਬ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ਼ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਾਂ ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਅਹਿਦ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਤਰਤੀਬ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਅਦਬ ਦੀ ਵੰਡ "ਸਮੇਂ" ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਕਿਵੇਂ ਜੇ ਹਰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਤਖ਼ਲੀਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਦਬ 'ਚ ਫ਼ਿਕਰੀ ਤੇ ਫ਼ਨੀ ਸਾਂਝ ਜਾਂ ਇਸ਼ਤਰਾਕ ਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਏ।

ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਹੋਰੀ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

ਅਦਬ ਦ ਦੋਰ ਮੁੱਕਰਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹਦੀ ਏ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਦੋਰ ਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਲੋੜਾਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਾਂ ਮਾਰਣ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੱਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵਣ"।(4)

ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਲਿਖਈਏ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੇ ਅਸੂਲ ਜਾਂ ਲੋੜਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਡਾ: ਗਿਆਨ ਚਣਦ ਹੋਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿੱਖਦੇ ਨੇ:

"ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਹਜ਼ ਕਥਾਂ ਕਾ ਪੁਰਾਗਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹਦੈ ਨਾ ਆਲੋਚਨਿਕ ਮਜ਼ਮੂਨਾ ਦਾ ਔਰ ਨਾ ਉਹਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸ ਈ ਬਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਉਹਨੂੰ ਅਦਬ ਦਾ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਕਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ ਅਦਬੀ ਮਵਾਹਿਲ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਗਉਣ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹਦੀ ਏ।

ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਇਹ ਅਦਬੀ ਅੰਦਾਜ਼’ਚ ਲਿੱਖੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹਦੀ ਏ ਔਰ ਇਹ ਚੁੰਕਿ ਅਦਬ ਦੀ ਇਕ ਸਿਨਫ਼ ਨੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਰਟ ਹੈ। ਤਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਾਇੰਸ ਨਹੀਂ” (6)

ਅਦਬੀ ਤਹਿਕੀਕ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਸ਼ੀਰ ਅਲਮਾਸ ਬਾਈ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਅਦਬੀ ਤਹਿਕੀਕ ਅਦਬੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਨਾਲੋਂ ਔਖਧ ਏ। ਕਿਉਂ ਜੇ ਅਦਬੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਲਈ ਕਈ ਬੂਹੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਬਿਲਾਸ਼ੁਬਾ ਸਾਫ਼ ਅਦਬੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਸਖ਼ਾਵਤ ਏ ਪਰ ਅਦਬੀ ਤਹਿਕੀਕ ਨਰੀ ਮਾਂਗਤਾਂ ਵਾਲੇ ਤਰਲੇ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਵਕਤ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੋਵੇਂ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਰਬ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਏ” (7)

ਤਜ਼ਕਰਾ ਨਗਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਸੂਲ ਇਹ ਏ ਕਿ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਸਮੇਂ ਵਾਰ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਲਿੱਖਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਬਬ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਉਸ ਦੀ ਮਰਨ ਤਾਰੀਖ਼ ਯਕੀਨਣ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਉਤ ਮਹਿਫ਼ਫ਼ਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਤਜ਼ਕਰਾ ਲਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਰਨ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਤਜ਼ਕਰੇ ਦੀ ਜਾਨ, ਮਰਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਈ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਕਿਉਂ ਜੇ ਹਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭੈੜਚੰਗ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਬੂਲਦੈ ਏ। ਇੰਜ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ’ਚ ਸੌਖਤ ਰਹਿੰਦੇ ਏ।

ਤਜ਼ਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਇਹ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਹੁਮਦਿ ਏ ਕਿ ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੁਤਅੱਲਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਹਰ ਗੱਲ ਤਾਰੀਖੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਲਿੱਖਤਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦਿਤੇ ਜਾਵਣ ਜੇ ਕੋਈ ਤਖਲੀਕ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਲਈ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮਾਖਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੁਸ ਪਾਈ ਜਾਵੇ। ਡਾ: ਗਿਆਨ ਚਣਦ ਹੋਰੀ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਾਹਿਲੇ ਤਾਰੀਖ ਹੋਣਾ ਚਾਹਦੈ ਉਸ’ਚ ਸਾਹੀਹ ਸੰਨ ਦੇਣੇ ਤੇ ਖਾਸ ਗਹੁ ਕਰਨੀ ਚਾਹਦੀ ਏ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ, ਮਰਨ ਸੰਨ ਔਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਹਿਮ ਵਾਕੇਆਤ ਮਸਲਨ ਇੱਕ ਮਕਾਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਕਾਮ ਤੇ ਹਿਜਰਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੇਣੀ ਚਹਾਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਦੇ ਅਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲਿੱਖਤਾਂ ਔਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਹਿਮ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਾਲ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਦੇਣੇ ਚਾਹਦੇ ਨੇ। ਅਗਰ ਤਖਲੀਕ ਕਿਤੇ ਔਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਕਾਲਾ ਔਰ ਮੁਖਤਲਿਫ ਤਰਜਮੇਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿਸਾਨ ਦਿਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ”। (8)

ਤਜ਼ਕਰਾ ਨਗਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਸ਼ੀਰ ਅਲਮਾਸ ਬਾਈ ਲਿੱਖਦੇ ਨੇ:-

“ਵੱਡੇ ਜੀਰੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਵਕਤ ਅਤੇ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕਰ ਕੇ ਲੁੱਕੇ ਚੁਫੇ ਫਨਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਲਬਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰ ਪਰਸਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਦਰਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਏ”। (9)

“ਮੇਰੀ ਗੱਲ” ‘ਚ ਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਰਿਆਜ਼ ਅਨਜ਼ੁਮ ਹੋਰੀ ਲਿੱਖਦੇ ਨੇ:-

“ਇਲਮ ਦੇ ਖੋਜ ਲਈ ਦਿਨ ਦਾ ਚੈਨ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦਰਾਂ ਹਰਾਮ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੀਂ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਔਖਧ ਪੈਂਡਾ ਮੁੱਕ ਦਾ ਏ ਏਸ ਔਖੇ ਪੈਂਡੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮਨਜ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੁਮਦਿ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕੋਜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਖੋਜ ਲਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮਸੋਦਾ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਤੋਂ ਅਡ ਛਾਪੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਪਨਡ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਬਾਅਜੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਬਾਅਜੇ ਮਸਵਦਾ ਲਿੱਖ ਕੇ ਹਿਮਤ ਹਾਰ ਬੈਠਦੇ ਨੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਛਾਪੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਰੁਪਏ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਏ ਪਈ ਸ਼ਾਇਰ ਅਤੇ ਅਦੀਬ ਲੋਕ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦੇ ਨੇ”। (10)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ “ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ” ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਬਹੈਸੀਅਤ ਅਦਬੀ ਇਹਿਤਾਸਕ ਕਾਰ ਵਿਕਾਸ ਉਤੇ ਇਕ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਆਂ। ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰੀਂ ਮੀਆਂ ਸੁਲਤਾਨ ਬਖਸ਼ ਕੌਮ ਰਾਜਪੂਤ ਦੇ ਘਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ 1876 ਵਿਚ ਜਮੇ (13) ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ 1890 'ਚ ਲਹੌਰ ਆ ਗਏ।

ਲਹੌਰ ਆ ਕੇ ਕਾਤਬੀ ਅਤੇ ਸੰਗਸਾਜ਼ੀ ਸਿੱਖੀ। ਗੁੱਲ ਨਵਾਜ਼ ਹਿੰਦ ਪਰੈਸ 'ਚ ਸੰਗਸਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵੇਹਲ ਵੇਲੇ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਈ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੋਇਆ। 1891-92 ਵਿਚ ਹਕੀਮ ਆਗਾ ਅਲਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਗ੍ਰਿਦ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਕਮਰ ਦੀਨ ਦੀ ਸ਼ਾਗ੍ਰਿਦੀ ਇਖ਼ਤਿਆ ਕੀਤੀ”। (13)

1903 'ਚ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਛੱਪਿਆ। (14)

1932'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ'ਚ “ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰੇ” ਦਾ ਨਾਂ ਤੋਂ ਛਾਪੇ ਚੜੀ(15)

“ਇਹ ਚਸਮਾ-ਏ-ਹਿਯਾਤ” ਜਾਂ “ਤਜ਼ਕਰਾ ਤੁਲ ਸੁਅੱਰਾ ਪੰਜਾਬ” ਜਿਹੜੀ (ਮਰਹੂਮ) ਪਰੋਫੈਸਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ “ਆਬ-ਏ-ਹਿਯਾਤ” ਦੇ ਰੰਗ'ਚ ਲਿੱਖੀ ਕੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਏ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਾਦੂ ਰਕਮ ਮੀਰ ਕਰਾਮਤ ਉਲੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ੋਰੇ ਕਲਮ ਦਾ ਨਤੀਜੇ ਏ”।(16)

1932 ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਨਾਖੇ ਹੋਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਫੇਰ ਵੀ ਹਿਮਤ ਨਾ ਹਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਫਜ਼ਲ ਖਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ 1955'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ ਲਿੱਖਿਆ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਏਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਨੇ:

“ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਡੰਗੋਰੀ ਅਫਜ਼ਲ ਦੇ ਮੋਢੇ ਅਤੇ ਸੀ। ਅਫਜ਼ਲ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲਿੱਖਵਾਈ ਜਾਉਣਾ ਅਤੇ ਏਸ ਜੀਵਨ ਜੋਗੇ ਲਿੱਖਦਿਆਂ ਜਾਣਾਂ ਇੰਜ ਇਹ “ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ” ਲਿੱਖਿਆਂ ਗਿਆ”।(17)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਤਜ਼ਕਰਾ ਅਪ੍ਰੈਲ 1955 ਵਿਚ ਲਿੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਸਾਲ ਈ 19 ਜੂਨ 1955 ਨੂੰ ਫੌਤ ਹੋਗਏ। ਏਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫਜ਼ਲ ਖਾਨ ਨੇ ਇਹ 1960 ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਅਫਜ਼ਲ ਖਾਨ ਨੇ ਕੁਝ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਏਸ ਤਜ਼ਕਰੇ ਵਿਚ ਕਰ ਛੱਡੇ ਨੇ। ਉਹ ਆਪ ਈ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ:-

“ਏਸ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉਹਨਾਂ ਧਰਾਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲਿੱਖੇ ਨੇ ਤੇ ਇੰਜ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੰਡ ਰੱਬੋਂ ਹੋਗਈ ਏ। ਮੈਂ ਇਹਦੇ'ਚ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਏਨਾ ਵਾਧਾ

ਕੀਤਾ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਚੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ”।(18)

ਇਹ ਜਿਡੀ ਕਿਤਾਬ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲਿੱਖਤ ਏ। ਇਹਦੇ ਕੁਲ 527 ਸਫੇ ਨੇ। ਤਿੰਨ ਸਫਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ਿਸਤ ਮਗਰੋਂ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਦੇ ਉਨਵਾਨ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਹਿਯਾਤੀ ਦੇ ਅਹਿਮ ਵਾਕੇਅਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿੱਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਸਫਾ 1 ਤੋਂ ਸਫਾ 3 ਤਕ ਅਤੇ ਐਡੀਟਰ ਦਾ ਨੇ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਲਿੱਖਿਆ ਏ। ਸਫਾ 4 ਤੋਂ ਸਫਾ 32 ਤੀਕ ਐਡੀਟਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਜ਼ਮੂਨ (ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ), (ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ) ਤੇ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨੇ। ਸਫਾ 33 ਤੋਂ 527 ਤੀਕ ਕੁਲ 344 ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦੀਆਂ ਵੰਗੀਆਂ ਦ੍ਰੁਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨੇ। “ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕ੍ਰਾ” ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਅਦਬ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਖ’ਚ ਨਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀ ਏ। ਏਸ ਕਿਤਾਬ’ਚ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰੀ ਪ੍ਰਖ, ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਪੀਡੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਏ ਕਿ ਅੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨਾਖੇ ਹੋਵਣ ਮਗ੍ਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਾਸ਼ਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਲਿੱਖਵਾਇਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਤਾ ਵਿਚ ਕੁਖ ਘਾਟਾ ਦਾਧਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਏਸ ਤਜ਼ਕ੍ਰੇ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਘਾਟ ਮੁਕੰਮਲ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਏ। ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਵਰਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਅਦਬੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਲੱਭਦੇ ਨੇ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਨਾਮੁਕੰਮਲ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ ਗਈ ਏ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਿੱਖਾਰੀ, ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸਫਾ ਨੰਮਬਰ ਗਾਇਬ ਏ।

ਪੂਰੇ ਤਜ਼ਕ੍ਰੇ ਵਿੱਚ ਟਾਂਵੇਂ ਟਾਂਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਸੇ ਗਏ ਨੇ। ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਮਾਖ਼ਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਥੂਹ ਲਗਦਾ ਲਹਾਜ਼ਾ “ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕ੍ਰਾ” ਦੇ ਹਵਾਲੇ

ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਲਿੱਖਣ ਲਈ ਅਮਕਾਨੀ ਮਾਖੜ ਈ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਅਮਕਾਨੀ ਮਾਖੜ ਉਹ ਉਹ ਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਨੇ ਜੋ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਛੱਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਾਂਜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ “ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ” ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿੱਖਾਰੀ ਤੇ ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹਾ ਅਕਸਰ ਗਾਇਬ ਪਾਏ ਗਏ ਨੇ। ਵੰਗੀ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਵਰਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਵਾਲੇ ਇਹ ਨੇ। (ਕਮਾਲਾਤ-ਏ-ਫਰੀਦੀਆ), (ਅਖਬਾਰ ਉਲ ਅਖਬਾਰ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਦਹਿਲਵੀ), (ਸੀਰ-ਉਲ-ਮਸ਼ਾਇਖ), (ਅਰਸ਼ਾਦਾਤ-ਏ-ਫਰੀਦੀ ਮੌਅਲਫਾ ਚਿਸ਼ਤੀ ਰਾਮ ਮੁਸ਼ਤਾਕ) ਅਤੇ (ਸਾਲਾਨਾਮਾ ਮਾਸਕ ਪਤਰ ਧਾਦਗਾਰ ਲਹੌਰ) (19)

ਗੁਰੁਨਾਨਕ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੀਕ੍ਰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲ ਦੂਜ ਨਹੀਂ ਏ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਿਤਾਬ’ਚ ਦੂਜ ਅਖੀਰੀ ਸ਼ਾਇਰ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਅਦਿ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ’ਚ ਹਵਾਲੇ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਜ ਨਹੀਂ ਨੇ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਦੁੱਲ੍ਹਾ ਅਬਦੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਮਾਖੜਾਂ ਦੀ ਦੱਸ ਇੰਜ ਪਾਈ ਗਈ ਏ। (ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਸ ੪੪), (ਰਸਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਬਾਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜਨਵਰੀ 1930 ਸ 10), (ਅਨਵਾ ਕਮਾਲ) ਅਤੇ (ਖੈਰੁਲ ਆਸ਼ਕੀਨ ਖੁਰਦ) (20)

ਅਸੀਂ ਬਲਦੇਵ ਚੰਦਰ ਬੇਕਲ ਸਫਾ 506 ਤਾ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਸਫਾ 527 ਤੀਕ੍ਰ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹਵਾਸ਼ੀ ਲਿੱਖਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਰਸਲਿਆਂ, ਅਖਬਾਰੀ ਬਿਆਨਾਂ ਤੇ ਮਕਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਏ ਉਹ ਇੰਜ ਨੇ:

“ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤੇ ਤਾਰੀਖ” (21)

- “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰਖ” (22)
 “ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ ਜ਼ਿਲਾ ਕਸੂਰ” (23)
 “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ (24)
 “ਨਵੀਂ ਰੁਤ” (25)
 “ਸਾਂਝ ਸੁਰਤ” (26)
 ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ” (27)
 “ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖਤਸੀ ਤਾਰੀਖ” (28)
 “ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਾ” (29)
 “ਉਰਦੂ ਕੀ ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖੇਂ” (30)
 “ਫਲੈਪ ਨੋਟ ਅਜ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ” (ਸ਼ਮਾਹੀ) (31)
 “ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ (ਇਨਟਰਵਿਊ) “ਨਵਾਜ਼ ਮੁਲਾਕਾ”
 (ਲਹਿਰਾਂ)(32)
 “ਰੰਗ-ਏ-ਇਲਾਹੀ, “ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਦੀ ਹਿਯਾਤੀ ਤੇ
 ਸ਼ਾਇਰੀ” (33)
 “ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ (ਇਨਟਰਵਿਊ) “ਮੁਹੰਮਦ ਸਲਮਿ “ਬਨਾਮ
 ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ, “ਲਹਿਰਾਂ” (34)
 “ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ” (35)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵਾਰੋਵਾਰ ਗਿਆਰਾ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਵੇਰਵਾ ਕਰਨੇ ਆਂ ਜਿਹੜੇ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ “ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਾ” ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਾ ਨੰਬਰ 506 ਤੋਂ 527 ਸਫ਼ੇ ਤਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨੇ।(36)

ਬਲਦੇਵ ਚੰਦਰ ਬੇਕਲ

ਮੀਆ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸ੍ਰੀ ਹੋਰਾਂ ਬਲਦੇਵ ਚੰਦਰ ਬੇਕਲ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬਲਦੇਵ ਚੰਦਰ, ਤਖੱਲੁਸ ਬੇਕਲ ਤੇ ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ “ਹੀ ਚੰਦ”

ਏ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਨੇ। ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 1912 ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਫੇਰ “ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਫਿਲਮ “ਸੂਰਸ ਦਾਸ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ, ਮੇਰਾ ਮਾਗੀ, ਰਾਵੀ ਪਾਰ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਣੇ ਲਿੱਖੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੱਤ ਰੰਗੀ ਪੀਂਘ, ਅਰਸੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਜੰਨੂਨ ਲਹਿਰਾਂ, ਮਿੱਠੇ ਮਹੀਨੇ, ਬੇਕਲ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਛੱਪ ਚੁੱਕੇ ਨੇ” (37)

ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ” ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਫਸੀਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸਿਰਫ ਨਮੂਦਾਰ ਕਮਾਲ ਦਿੱਤਾ ਏ (38)

ਡਾ: ਆਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ “ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ” ਵਿੱਚ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ ਤੇ 1912 ਈ ਦੱਸਿਆ ਉਹ ਲਿੱਖਦੇ ਨੇ।

“ਆਪ ਫਿਲਮ ਕੰਮਪਨੀਆਂ ਲਈ ਗੀਤ ਲਿੱਖੇ। ਆਪ ਦੀ ਫਿਲਮ ਸੂਰਸ ਦਾਸ’ਚ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ’ਚ, ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ’ਚ ਗੀਤ ਲਿੱਖੇ। ਸੱਤ ਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਅਰਸ ਦਰਸ਼ਨ, ਪਿਆਰੀ ਜੋਗਣ, ਲਹਿਰਾਂ, ਮਿੱਠੇ ਮਹੀਨੇ, ਬੇਕਲ ਦੇ ਗੀਤ ਛੱਪ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। (39)

ਆਲਮ ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼

ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਆਲਮ ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਉਰਫ ਬਾਬਾ ਆਲਮ ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਮੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਕੌਮ ਜੱਟ ਅਤੇ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 1913-14 ਦੱਸਿਆ ਏ। ਕਲਾਨੂਰ ਤੋਂ ਵ੍ਰਨੀਕਲਰ ਮਿਡਲ ਕਰ ਕੇ ਬਟਾਲਾ

ਆਏ। ਏਥੇ ਦਸਵੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਿਓ ਖਾਂਧਾ ਪੀਂਦਾ ਤਾਜਰ ਸੀ ਪਰ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਗਰੀਬੀ ਆ ਗਈ। 1931 ਵਿੱਚ ਆਲਮ ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼ ਹੋਰੀ ਫਕੀਰ ਹੋਗਏ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਵਾਂਗ ਮਾਮੇ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਗਇਆ। 21 ਦਿਨ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾਧਾ ਕੋਲਾਂ ਅਕੀਦਤ ਤੇ **ਮਣਤਾਂ** ਦਾ ਰੁਖ ਕੀਤਾ। (40)

ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਲਿੱਖਦੇ ਨੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਗਇਆ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਤਲਾਕ ਹੋਗਈ ਤੇ ਫਕੀਰ ਸਿਆਹ ਪੋਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ 1934 'ਚ ਹੋਇਆ, ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦਾ ਕੁਝ ਨਮੂਦਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਏ (41)

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਠਾਕਰ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਪਿੰਡ ਨੀਸ਼ਟਾ (ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਏ। ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 1915 ਏ। ਕਵਿਤਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਪੁਰਾਗੇ) ਮਹਾਂ ਨਾਚ, ਅਮ੍ਰ ਗੀਤ, ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਜਵਾਨ ਮੁੱਖੀ, ਨਾਵੱਲ ਕੱਕਾ ਰੀਤਾ ਅਤੇ ਡਰਾਮੇਂ ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ, ਕੁਆਰੀ ਟੀਸੀ, ਦੋ ਪਾਸੇ, ਸੀਲ ਪੱਥਰ ਦੱਸੇ ਨੇ ਕਲਾਮ ਦਾ ਕੁਝ ਨਮੂਦਾਰ ਦਿੱਤਾ ਏ। (42)

“ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ” ‘ਚ ਗਾਰਗਰ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਜਮ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 4 ਦਸੰਬਰ 1987 ਏ ਤੇ ਲਿੱਖਣ ਵਰ੍ਹਾ 1943 ਏ। ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ, ਸੀਲ ਪੱਥਰ, ਨਵਾਂ ਮੁੱਢ, ਕਸੇਰੋ, ਘਿੱਘੀ, ਦੋ ਪਾਸੇ, ਬੇਬੇ, ਕਣਕ ਦੀ ਬਿੱਲੀ, ਨਾਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੱਸੇ

ਨੇ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾਗਾ ਗ਼ਮ ਦੇ ਪਤੇ, ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਗ, ਹੌਲੇ ਫਲ, ਦੱਸੇ ਹਨ। ਏਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਡਰਾਮੇਂ ਦੇ ਨਿਉਯਾਰਕ, ਬ੍ਰਲਨ, ਮਾਸਕੋ, ਪੋਲੈਂਡ, ਜਾਪਸਨ, ਹੋਨੋਲੋਲੋ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਜਮੇਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਨੇ। (43)

ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਹੋਰਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਦੀ ਹੈਡਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਜੰਮਣ ਜ਼ਿਲਾ ਤੇ ਜਗਾ ਕੁਸ਼ਤਾ ਵਾਲੀ ਦੱਸੀ। ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 1915 ਦਿੱਸਿਆ। ਪੈਰ ਦਾ ਨਾਂ ਠਾਕਰ ਦੀਨਾ ਦੱਸਿਆ ਕਲਾਮ ਨਮੂਦਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ, ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਮਹਾਂ ਨਾਚ, ਅਮ੍ ਗੀਤ, ਜਵਾਨ ਮੱਖੀ ਅਤੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦੇ ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹੇ ਵੀ ਲਿੱਖੇ।

ਡਾ: ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 1915 ਈ ਦੱਸਿਆ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਆਖਿਆ, ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਡਰਾਮੇਂ ਛੱਪ ਚੁਕੇ ਨੇ। (45)

ਸਰਦਾਨੀ ਬਲਜੀਤ ਤੁਲਸੀ

ਮੌਲਾ ਬੁਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਹੈਡਿੰਗ ਵਿੱਚ “ਸਰਦਾਨੀ ਬਲਜੀਤ ਤੁਲਸੀ” ਲਿੱਖਿਆ ਏ। ਨਾਂ ਬਲਜੀਤ, ਤਖਲੁਸ ਤੁਲਸੀ, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਬਵਾ ਦਿੱਤਾ ਲਿੱਖਿਆ। ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਦੱਸਿਆ ਏ। ਜਨਮ ਵਰ੍ਹਾ ਮਹੀਨਾ 15 ਫ਼ਰਵਰੀ 1915 ਦੱਸਿਆ। ਮੁਲਕੀ ਵੰਡ ਪਾਰੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਚਲੀ ਗਈ। ਕਵਿਤਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਾਗਾ ਨਿਲ ਕੰਠ 1944 ‘ਚ ਛੱਪਿਆ 1954 ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਰਸ ਟੋਟੇ, ਨੀਲਾ ਅੰਮਬਰ, ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ, ਨੀਲ ਕਮਲ ਛੱਪੇ ਦੱਸੇ ਨੇ।

ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਹੈਡਿੰਗ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਲਜੀਤ ਤੁਲਸੀ ਬੀ-ਏ, ਬੀ-ਟੀ ਲਿੱਖਿਆ ਏ। ਤਾਰੀਖ਼ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤਾਲੀਮ, ਜੰਮਣ ਭੋਈਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ। ਸਿਧਾ ਸਿਧਾ ਕਲਾਮ ਨਾ ਨਮੂਦਾਰ ਦੇ ਛੱਡਿਆ ਏ। (47)

ਡਾ: ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਬਲਜੀਤ, ਤਖ਼ਲੁਸ ਤੁਲਸੀ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 1915 ਦੱਸਿਆ, ਜੰਮਣ ਭੋਈਂ ਜਿਹਲਮ, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਬਵਾ ਦਿੱਤਾ ਦੱਸਿਆ। ਲਿੱਖਤਾਂ ਨੀਲ ਕੰਠ, ਪਾਰਸ ਟੋਟੇ, ਨੀਲਾ ਅੰਮਬਰ, ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ, ਨੀਲ ਕਮਲ ਛੱਪ ਚੁਕੀਆਂ ਨੇ।

ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ

ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੱਸਿਆ ਏ। ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 31 ਅਗਸਤ 1919 ਜੰਮਣ ਭੂਮੀਂ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਦੱਸੀ ਏ। ਮਾਂ ਪਿਓ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ।

ਲਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ ਦੱਸਿਆ ਏ। ਜਿਹਡਾ 16 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਛੱਪਿਆ ਸੀ ਜਿਉਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਲਕ ਪੀੜ, ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਪਲੇ ਉੱਚੇ, ਪਥਰ ਗੀਟੇ, ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਰਖ਼ ਹਾਂ ਹਿੰਦਵੀ. ਤੜੇਲ ਧੋਤੇ ਫਲ, ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ, ਸੁੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ, ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ, ਨਵੀਂ ਰੁਤ, ਗੀਤਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਗੇ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਗੇ, ਕੁੰਜੀਆਂ,

ਛੱਭੀ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ, ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਡਾਕਟਰ ਦੇਵ ਛੱਪੇ। ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਵਿਆਹ ਸੁਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਵਾਤਰਾ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਹੁਣ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਣ ਗਈ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ “ਸੁਣੇਹੜੇ” ਉਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ “ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ” ਅਤੇ 500 ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਮੂਦਾ ਕਲਾਮ ਦਿੱਤਾ ਏ। (49)

ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹਾ 31 ਅਗਸਤ 1919, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਜੰਮਣ ਭੂਮੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੱਸੀ। ਪੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਪਾਇਆ। ਲਹੌਰ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੀ, ਗੀਤ, ਨਾਵਲ, ਕਵਿਤਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਗੇ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਗੇ ਲਿੱਖੇ। ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਚ ਛੱਪਣ ਵਰ੍ਹਾ ਸੰਨ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨੇ (51)

ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਨਮੂਦਾਰ ਕਲਾਮ ਜ਼ਰਾ ਘੱਟ ਦਿੱਤਾ ਏ ਪਰ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤਫ਼ਸੀਲ ਅਤੇ ਹੈਡਿੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। (52)

ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ “ਨਵੀਂ ਰੁਤ” 'ਚ ਉਹਦਾ ਕਲਾਮ “ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ” ਸਫ਼ਾ 113 ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਏ। (53)

ਫੇਰ “ਰਾਂਝਣ ਤੇਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਏ” (54)

ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਹੋਰਾਂ “ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ” 'ਚ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ ਅਗਸਤ 1919 ਅਤੇ ਜੰਮਣ ਭੂਮੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿੱਖਤਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ, ਜਿਉਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਤਰੇਲ ਪੋਏ ਫੁੱਲ, ਓ ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆ, ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਪਲੇ ਉੱਚੇ, ਸੁੰਝ ਦੀ ਲਾਲੀ, ਲਕ ਪੀੜ, ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਮੈਂ ਤਾਰੀਖ ਹਾਂ ਹਿੰਦ ਦੀ, ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ, ਸਰਗੀ ਵੇਲਾ ਤੇ

ਸਨੇਹਵੜੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਗੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ 1935 ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਤਜ਼ੁਬਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਅਦਬ 'ਚ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਏ। (57)

ਡਾ: ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕੁਰੈਸੀ ਨੇ ਵੀ ਅਕਲੋਤੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੀ ਦੱਸਿਆ ਜਨਮ ਵਰ੍ਹਾ 31 ਅਗਸਟ 1915 ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ। 1933 ਨੂੰ ਮਿਡਲ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। 1935 ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ਾਇਆ ਹੋਈ ਲਹੌਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਿਵਾਰ 'ਚ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਜਿਉਂਦਾ ਜੀਵਨ, ਤਰੇਲ ਧੋਤੇ ਫੁੱਲ, ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ, ਨਵੀਂ ਰੁਤ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਾਵਲ ਵੀ ਦੱਸੇ ਨੇ। (58)

ਰਸ਼ੀਦਾ ਸਲੀਮ ਸੀਮੀਂ

ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਰਸ਼ੀਦਾ ਸੁਲਤਾਨਾ ਤੇ ਤਖਲੁਸ ਸੀਮੀਂ ਦੱਸਿਆ ਪਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ੇਖ ਖਾਦਮ ਮੁੱਯੁਦੀਨ ਐਮ-ਏ, ਐਮ-ਈ-ਡੀ ਦੱਸਿਆ, ਪਿਓ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦ ਸਲੀਮ ਦੀ ਪਤ ਵੰਤੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨਾਂ ਰਸ਼ੀਦਾ ਸਲੀਮ ਹੋਇਆ। ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 23 ਸਤੰਮਬਰ 1920 ਏ। ਮਾਨਯੋਗ ਪਤਾ ਲਾਈਪੁਰ ਗੋਰਮੈਨਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪਰੋਫੈਸਰ ਸਨ। ਮਕਾਮੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਮੈਟਰਕ ਕਰ ਕੇ ਕਨੇਰਡ ਕਾਲਜ ਲਹੌਰ ਤੋਂ ਫਸਟ ਡਵੀਯਨ ਵਿਚ ਬੀ-ਏ- ਕੀਤਾ। ਤਾਰੀਖ 'ਚ ਆਨਰਜ਼ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਐਮ-ਏ ਅਤੇ ਬੀ-ਟੀ ਕੀਤਾ। ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ 1956 'ਚ

ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਲਈ ਗੀਤ ਲਿੱਖਿਆ। ਮਾਹੀ ਟੁਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਭੁਲ ਗਏ”। (59)

ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬੱਧਾ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਬਜ਼ਮ ਅਦਬ ਅਤੇ ਡਰਾਮੈਟਿਕ ਕਲਬ ਦੇ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਬਣ ਕਾ ਵਾਹਵਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। (61)

ਡਾ: ਅਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਨਾਂ ਰਸ਼ੀਦਾ ਸੁਲਤਾਨਾ ਤਖਲੁਸ ਸੀਮੀ ਦੱਸਿਆ। 1920 ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਦੀ ਜੰਮਣ ਭੂਮੀ ਦੱਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸਲੀਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰਸ਼ੀਦਾ ਸਲੀਮ ਹੋਈ। (61)

ਡਾ: ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਆਜ਼ ਅੰਨਜੁਮ ਹੋਰਾਂ “ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ ਜ਼ਿਲਾ ਕਸੂਰ 'ਚ ਰਸ਼ੀਦਾ ਸਲੀਮ ਸੀਮੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 1920 ਬਮਤਾਬਕ 1338 ਹਿਜ਼ਰੀ ਦੱਸਿਆ। ਅਸੂਜ ਦੀ 8 ਮੁਹਰਮ 9 ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਸਤੰਮਬਰ ਦੀ 23 ਤਾਰੀਖ 1920 ਜੁਮੇਰਾਤ ਦਿਹਾੜੇ ਬੁੱਲੇ ਦੀ ਨਗਰੀ 'ਚ ਜਮੀ (62)

ਅਫਸਾਨਿਆ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛੱਪ ਚੁਕਿਆ ਏ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਾਰੀ ਪੁਰਗਾ “ਚਸ਼ਮ ਖੂੰ ਬਸਤਾ” ਵੀ ਛੱਪਿਆ ਏ। (63)

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੱਸਿਆ। ਪਿਓ ਨਾ ਨਾਂ ਸੁਦਾਰ ਨਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 1924 ਪਿੰਡ ਲੰਗੜਿਆ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੱਸਿਆ। ਬੀ-ਏ 1945 ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੂਮੈਨ ਲਹੌਰ ਤੋਂ ਕੀਤਾ। ਇਕਨਾਮਿਕਸ 'ਚ ਆਨਰਜ਼ 1947 'ਚ ਕੀਤਾ, ਮੁਲਕੀ

ਵੰਡ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। 1948 ਨੂੰ ਨਰੀਨਦਰ ਪਾਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਵਾ 1938 'ਚ ਫੇਰ 1942 'ਚ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੁਰਾਗਾ (64) ਲਟ ਲਟ ਹੋਤ ਚੁਗੇ" ਛੱਪਿਆ। 1958 ਵਿੱਚ ਰੂਸ 'ਚ ਕੁਲ ਏਸ਼ੀਆ ਕਾਨਫ਼ੈਂਸ 'ਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਈ। "ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖ਼" ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਤੀਹ ਬਤੀ ਸਾਲ ਏ। ਮੇਜਰ ਨਰੀਨਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਏ। ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਅਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਪਕਿਆਈ ਨਹੀਂ ਜਜ਼ਬੇ ਸਾਦਾ ਨੇ। ਸਰਹੱਦਾਂ ਸੁਪਨੇ, ਦੋ ਰੰਗ, ਲਟ ਲਟ ਜੋਤ ਚੁਗੇ। ਪਖੇਰੂ, ਅਜ਼ਲ ਤੋਂ, ਪਲਕਾਂ ਔਹਲੇ, ਕੁਝ ਹੋਰ, ਕਣਕੇ ਅਦਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੱਸਿਆ ਨੇ। ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ, ਅਫ਼ਸਾਨੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿੱਖਦੀ ਰਹੀ ਏ। (65)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾ ਨੇ ਕੁਝ ਕਲਾਮ ਦਾ ਨਮੂਦਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਏ। (66)

"ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼" ਵਿੱਚ ਕਲਾਮ ਦਾ ਨਮੂਦਾਰ ਵੀ ਏ (67)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਹਰ ਗੱਲ ਸੰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਏ ਜਦ ਕਿ ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਕੋਲ ਹਰ ਗੱਲ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ। (68)

ਅਹਿਮਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਸੰਨ ਪੈਦਾਇਸ਼ 1924 ਦੱਸਿਆ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਹੋ ਈ ਦੱਸੀਆਂ ਜਿਹੜੀ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾਮ ਦੀ ਵੰਗੀ ਦਿੱਤੀ। (69)

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫ਼ੀਰ

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਤੇ ਤਖ਼ਲੁਸ ਸਫ਼ੀਰ ਦੱਸਿਆ, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਤਾਬ ਪੰਡਲ,

ਰਾਵਾਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਦੱਸਿਆ ਏ। ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1916 ਏ। ਪਿਓ ਹੈਡ ਮਾਸਟਰ ਏ। 1931 'ਚ ਦਸੀਂ ਕੀਤੀ। 1935 ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬੀ-ਏ ਕੀਤਾ। ਲਹੌਰ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਐਲ ਐਲ ਬੀ ਕਰ ਕੇ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਮੁਲਕੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਣਕ ਕੂੰਜਾਂ, ਰੁਕਤ ਬੂੰਦਾਂ, ਰਾਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਕਵਿਤਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰਗੇ ਛੱਪੇ ਨੇ। ਸ੍ਰਿ ਕੱਢਵੇਂ ਲਾਲਾ ਰੁਖ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਰੁਕਤ ਬੂੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਏ। (70)

ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ 1916 ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬੀ ਏ ਕੀਤਾ। ਵਕਾਲਤ ਪੜ੍ਹੀ, ਪਹਿਲੋਂ ਲਹੌਰ ਤੇ ਅੱਜ ਕਲੁ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਏ। ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀ ਏ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ “ਕਣਕ ਕੂੰਜਾਂ, ਪਾਪ ਦੇ ਸੋਹੇ, ਰੁਕਤ ਬੂੰਦਾਂ ਤੇ ਰਾਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ, ਪੰਜਾਬ?!” ਅਦਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ (71) ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਕਲਾਮ ਦਾ ਕੁਝ ਨਮੂਦਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਏ। (72)

“ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼” ਵਿੱਚ ਏ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰਜ ਕੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਏ। ਕਲਾਮ ਦੀ ਵੰਗੀ ਵੀ ਏ। (73)

ਡਾ: ਆਹਿਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਵੀ 1916 ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦੱਸੀ, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਤਾਬ ਈ ਦੱਸਿਆ, ਹੈਡ ਮਾਸਟਰ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਣਕ ਕੂੰਜਾਂ, ਰੁਕਤ ਬੂੰਦਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਦੱਸਿਆ (74)

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਦੇ ਘਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ 1916 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸਫ਼ੀਰ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਅਰਥ ਕਵੀ ਏ। ਕਣਕ ਕੂੰਜਾਂ, ਪਾਪ ਦੇ

ਵੌਹਲੇ, ਰਕਤ ਬੂੰਦਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਟਿਹਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ। ਰਵਾਇਤੀ ਅਸਰ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਏ ਤੇ ਵਖਰ ਅੱਖੜਾ ਏ। ਉਹ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਕਾਦਰ ਕੁਦਕਤ ਦੀ ਮੀਮਾਂ ਨਹੀਂ ਗਾਉਂਦਾ ਨਾ ਈ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ ਵਾਂਗ ਪਰ ਏ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੈ ਏ। ਰੂਮੈਨਟਿਕ ਕਵੀ ਏ। ਪਰ ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਪਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਖਰਾ ਏ। (75)

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦੱਸਿਆ ਪਿੰਡ ਘੰਡਰਾਨਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਨਾ ਵਿੱਚ 2੪ ਦਿਸੰਮਬਰ 1921 ਨੂੰ ਜਮੇ 1940 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1943-47 ਤਕ ਸਿੰਘ ਮੁਸ਼ਤਰੀ ਕਾਲਜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਗੂਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅਦਿ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਗਜ਼ਟ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਰਹੇ। 1950 ਤੋਂ ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪਟਿਆ ਦੇ ਮਾਸਕ ਪਤਰ “ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ” ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਬਣੇ। ਨਜ਼ਮ ਨਾਲੋਂ ਨਸਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿੱਖੀਆਂ ਛੱਪ ਚੁਕੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਕਵੀ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਕਨੋ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ, ਪੁਸ਼ਪਾ ਤਜਲੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸੋਲਾ ਕਿੱ, ਕਲੀਆਂ ਵਾਰੀ ਹੀਰ, ਬਾਗਬਾਂ, ਅਸੀਂ ਪੰਛੀ ਹਾਂ, ਹਾਸ਼ਮ ਰਜ਼ਾ ਦਿੱਲੀ ਅਦਿ। (76)

ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅਲੀ ਮੁਅੱਜ਼ਰ

ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਧਦ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅਲੀ, ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਧਦ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬੁਖਾਰੀ ਦੱਸਿਆ। ਲਹੌਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ 1916 ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਰ੍ਹਾ 1959 ਦੱਸਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿੱਖਿਆ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਆਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਸੈਂਸੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਨ ਸੁਅਰਾ ਅੰਦਰ, ਰੋਜ਼ਮਰਾ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਰਵਾਨੀ, ਉਸ ਤੇ ਲੁਚ ਏ। (77)

“ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਕਹਾਣੀ” ਵਿੱਚ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਲਹੌਰ ਦੀ ਏ ਅਤੇ 1916 ਈ ਮਰਨ ਵਰ੍ਹਾ 1959 ਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਰਦੂ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਆਏ। ਤਾਲਬ ਬਦਾਯੂਨੀ ਨੇ ਅਹਿਲ ਏ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪੰਨਾ ਫਾੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀਰ ਵਾਰਤ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਅਪਨਾਈ ਫੇਰ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬੁੱਲੇ ਦਾ ਰੰਗ ਅਪਨਾਇਆ ਬੁੱਲੇ ਰੰਗ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਬਾਬ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਅਪਨਾਇਆ (78)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਹਿਲੇ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾ ਹੋਵਣ ਦਾ ਤਾਹਨਾ ਮਿਲਿਆ ਫੇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਆਏ (79) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅਲੀ ਮੁਅੱਜ਼ਰ ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਅਸ਼ਲੋਕ ਲਿੱਖੇ। (80)

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਹੈਡਿੰਗ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅਲੀ ਮੁਅੱਜ਼ਰ ਦੱਸਿਆ ਇਹ ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅਲੀ ਮੁਅੱਜ਼ਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦੱਸਿਆ। ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅਲੀ ਨਾਲ ਮੁਅੱਤਰ ਤਖ਼ਲੁਸ, ਪਿਓ ਹਕੀਮ ਸੱਧਦ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਲਹੌਰ ਦੇ ਮਣੇ

ਪਰਮਣੇ ਹਕੀਮ ਸਨ। 1916 ਵੱਚ ਜਮੇ ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਂ ਸਤਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਆਖ ਲੈਣਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਾਇਰੇ ਉਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਤਾਲਬ ਬਦਾਯੂਨੀ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ ਦੱਸਿਆ। (81)

ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ

ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨੋਵੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਜਮੇ। ਮਾਂ ਪਿਓ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਂ ਗੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਸੀ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ ਰੱਖਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼ ਸੀ ਪਿਓ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਬਾਲਕਾ ਬਣਾ ਦਿਓ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵਡੇ ਭਰਾ ਮਰਹੂਮ ਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦੈ ਜੁਲਦੈ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮੇ ਸਾਦਕ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਚੰਗੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ। 1941 ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਅਰ ਆਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। 1942 ਵਿੱਚ ਮੈਟਰਕ ਕੀਤਾ ਐਮ ਏ ਓ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆ ਤਾਲਬ ਇਲਮਾਂ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿਓ ਨਾਲ ਸ਼ਾਲ ਵੇਚਣ ਕਲਕਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। 1947 ਮੁਲਕੀ ਵੰਡ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆ ਕੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। 1949 ਨੂੰ ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਨਟੋ ਦੀ ਇਕ ਫਿਲਮੀ ਕਹਾਣੀ “ ਬੇਲੀ” ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਲਿੱਖਿਆ। 1953 ਨੂੰ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਲਾਮ ਦੀਆਂ ਵੰਗੀਆਂ ਵੀ ਕੁਸ਼ਤਾ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ। (82)

“ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼” ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸ਼ਾਇਰ ਆਖਿਆ ਏ। ਕਲਾਮ ਦਾ ਪੁਰਾਗਾ ਤ੍ਰਿਣਜਨ” ਛੱਪ ਚੁਕਿਆ ਏ। ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ ਹਿਸਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਪ ਚੁਕਿਆ ਏ। (85)

12 ਨੋਵੰਬਰ 1923 ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੰਦਰ ਕੂਚਾ ਧਰਮ ਸਾਲ ਸੋਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। (85)

ਫਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਧਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣਾ ਕਲਮੀ ਨਾਂ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਰੱਖਿਆ। (86)

ਪਿਓ ਦਾ ਨਾਂ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਏ। ਬਾਕਾਇਦਾ ਖਡੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲ ਬੁੰਦੇ ਸਨ। ਵੇਚਣ ਲਈ ਕਲਕਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। (87)

ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿੱਖੀਆ। ਤ੍ਰਿਣਜਨ, ਰੁਤ ਆਏ ਰੁਤਾ ਜਾਏ। ਨਿਮੀ ਨਿਮੀ। (88)

ਸੈਟਰਕ 1942 ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਤਾਲਬ ਇਲਮਾਂ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾ ਲੈਣ ਪਾਰੋਂ ਐਮ ਏ ਓ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। (89)

ਉਹ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤਖਲੁਸ ਸੈਫ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸੈਫ ਮੇਰਾ ਉਸਤਾਦ ਵੀ ਏ। (91)

1951 ਤੋਂ 1953 ਤਕ ਦੋ ਮਾਹੀ ਪਰਚੇ ਸਵੇਰਾ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਏ। (91)

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ

1. ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼”, ਲਹੌਰ: ਤਾਜ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1956, ਸ ੧
2. ਸਈਦ ਭੁਟਾ, ਮਰਤਬ: “ਸਾਂਝ ਸੁਰਤ, ਲਹੌਰਲ”: ਏ ਏਚ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, 1997, ਸ 316
3. ਗਿਆਨ ਚੰਦ, ਡਾਕਟਰ, “ਉਰਦੂ ਕੀ ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ਼ੇਂ”, ਕ੍ਰਾਚੀ: ਅਨਜੁਮਨ ਤਰੱਕੀ ਅਦਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ), 2000, ਸ22
4. ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼”, ਲਹੌਰ: ਮਲਕ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਤਾਜ ਬੁਕ ਡਿਪੂ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, 1958, ਸ 73
5. ਗਿਆਨ ਚੰਦ, ਡਾਕਟਰ, “ਉਰਦੂ ਕੀ ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ਼ੇਂ”, ਕ੍ਰਾਚੀ: ਅਨਜੁਮਨ ਤਰੱਕੀ ਅਦਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ), 2000, ਸ22
6. ਓਹੋ ,ਸ 23
7. ਬਸ਼ੀਰ ਅਲਮਾ ਬਾਈ “ਅਦਬੀ ਤਹਿਕੀਕ ਕਾ ਪਾਂਧੀ” ਡਾਕਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਆਜ਼ ਅੰਨਜੁਮ, “ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਜ਼ਿਲਾ ਕਸੂਰ”, ਲਹੌਰ: ਖ਼ਜ਼ੀਨਾ ਇਲ ਉ ਅਦਬ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਗਸਤ 2002, ਸ 38
8. ਗਿਆਨ ਚੰਦ, ਡਾਕਟਰ, ਉਰਦੂ ਕੀ ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ਼ੇਂ, ਸ 27
9. ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਆਜ਼ ਅੰਨਜੁਮ, ਡਾਕਟਰ, ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਜ਼ਿਲਾ ਕਸੂਰ, 2002, ਸ 38
10. ਓਹੋ ,ਸ 40
11. ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼, ਸ 427

12. ਓਹੋ, ਸ 427
13. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਲਹੌਰ: ਅਜੀਜ਼ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ: 1988 ਸ ਦ
14. ਓਹੋ ਸ ਹ
15. ਓਹੋ, ਸ ਵ
16. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਕਿਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ, 1913
17. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ :ਵ
18. ਓਹੋ ,ਸ 3
19. ਓਹੋ ਸ33, 38
20. ਓਹੋ ਸ 60, 61, 62
21. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖਤਸੀ ਤਾਰੀਖ, ਲਹੌਰ ਮਾਡਰਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸ:ਨ
22. ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ, ਲਹੌਰ, ਪੰਜਨਦ ਅਕੈਡਮੀ: ਦੂਜੀ ਵਾਰ: 1988
23. ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਆਜ਼ ਅੰਨਜੁਮ, ਡਾਕਟਰ , ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ ਜ਼ਿਲਾ ਕਸੂਰ, ਲਹੌਰ, ਖਜ਼ੀਨਾ ਇਲਮ ਉ ਅਦਬ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: ਅਗਸਤ 2002
24. ਅਦਬੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼”, ਲਹੌਰ: ਤਾਜ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1956, ਸ
25. ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਨਵੀਂ ਰੁਤ, ਲਹੌਰ: ਅਬਦੁਲ ਰਾਉਫ਼ ਮਲਕ, ਅਲਜਦੀਦ, ਸਨ, ਨੀਂ

26. ਸਈਦ ਭੁਟਾ, ਮਰਤਬ: “ਸਾਂਝ ਸੁਰਤ, ਲਹੌਰਲ”: ਏ ਏਚ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, 1997,
27. ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ ਕੁਰੈਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਲਹੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: ਅਗਸਤ: 1987, ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1989
28. ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਕੁਰੈਸੀ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਲਹੌਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1964
29. ਮੱਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਲਹੌਰ: ਅਜ਼ੀਜ਼ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1988
30. ਗਿਆਨ ਚੰਦ, ਡਾਕਟਰ, “ਉਰਦੂ ਕੀ ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖੇਂ”, ਕ੍ਰਾਚੀ: ਅਨਜੁਮਨ ਤਰੱਕੀ ਅਦਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ), 2000,
31. ਫਲੈਪ ਨੋਟ ਅਜ਼: “ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ” (ਤਮਾਹੀ) “ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੇ” ਸ਼ਮਾਰ ਨੰਮਬਰ 63, ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਨੰਮਬਰ
32. ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ (ਇੰਟਰਵਿਊ) “ ਨਵਾਜ਼ ਮੁਲਾਕਾਤ” ਲਹਿਰਾਂ, ਸ਼ਮਾਮਾ ਅਵਲ 1989
33. ਰੰਗੋ ਇਲਾਹੀ, ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ, (ਤਹਿਕੀਕੀ ਮਕਾਲਾ ਬਰਾਏ ਐਮ ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਮਮਲੂਕਾ, ਪੰਜਾਬ ਸੈਮੇਨਾਰ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ, ਔਰਇਨਟਲ ਕਾਲਜ ਲਹੌਰ, 2001-03
34. ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ (ਇੰਟਰਵਿਊ) ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ”, ਬਨਾਮ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ:, ਲਹਿਰਾਂ, ਸ਼ਮਾਮਾ ਅਵਲ 1989

35. ਮੁੰਮਦ ਆਸਫ਼ ਖਾਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ, ਇਸਲਾਮ ਆਬਾਦ, ਆਕਦਮੀ ਅਦਬੀਆਤ, (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1986
36. ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕ਼ਾ” ਦੂਜੀ ਵਾਰ: 1982 ਸ 506 ਤੋਂ ਕ27
37. ਓਹੋ ਸ 506
38. ਅਦਬੁਲ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼”, ਲਹੌਰ: ਤਾਜ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1956, ਸ 774, 775
39. ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼, ਲਹੌਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1964 , ਸ168
40. ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕ਼ਾ, ਸ 507
41. ਓਹੋ ਸ 508
42. ਓਹੋ ਸ 509
43. ਅਦਬਦੁਲ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਲਹੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ: ਅਗਸਤ: 1987, ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1989 ,ਸ 502, 503
44. ਅਦਬੁਲ ਗ਼ਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼”, ਲਹੌਰ: ਤਾਜ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1956, ਸ 670, 671
45. ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼, ਲਹੌਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1964 , ਸ168

46. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ 511
47. ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, "ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ", ਲਹੌਰ: ਤਾਜ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1956, ਸ 744
48. ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਲਹੌਰ, 208
49. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ 512,513
50. ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, "ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ", ਸ686,687
51. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ 513,514,515
52. ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, "ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ", ਸ690
53. ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਨਵੀਂ ਰੁਤ, ਲਹੌਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 2000, ਸ113
54. ਓਹੋ ਸ 21, 22, 23
55. ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਨਵੀਂ ਰੁਤ, ਲਹੌਰ, ਅਲਜਦੀਦ, ਸੰਨ ਨੀਂ, ਸ113
56. ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਨਵੀਂ ਰੁਤ, ਲਹੌਰ, ਸੰਨ ਨੀਂ, ਸ 21, 22, 23
57. ਅਬਦੁਲ ਗਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਲਹੌਰ, ਸ 506
58. ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਸ 312,313

59. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ 516
60. ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਲਹੌਰ, ਸ 513
61. ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਸ 215
62. ਮੁਹੰਮਦ ਰਿਆਜ਼ ਅੰਨਜੁਮ, ਡਾਕਟਰ, ਅਦਬੀ ਤਾਰੀਖ ਜ਼ਿਲਾ ਕਸੂਰ, ਸ 221, 222
63. ਓਹੋ, ਸ 223
64. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ 518
65. ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ”, ਸ 746
66. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ 519, 520
67. ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ”, ਸ 747, 748
68. ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ”, ਸ 746
69. ਅਹਿਮਦ ਹਸਨ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀਆਤ ਕੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ, ਸ 319
70. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ 519, 521
71. ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਅਦਬ ਤੇ ਤਾਰੀਖ”, ਸ 677
72. ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜਕ੍ਰਾ, ਸ 521, 522

“ਜਗਰਾਤੇ” ਦੀ ਆਲੋਚਨਿਕ ਪੜ੍ਹਤ

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਈ ਪਿੱਛਲਿਆਂ ਪੰਜਾਹਵਾਂ ਸੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੇ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਚਰਾਗ਼ ਜ਼ਿਹਨ, ਦਿਲ ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਸ ਅਹਿਦ ਦੇ ਹਰ ਮੋੜ, ਹਰ ਕੋਨੇ ਹਰ ਸੰਕਲ, ਹਰ ਤਹਿਰੀਕ ਤੇ ਹਰ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਅੱਗੜਕਰ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੋਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਆਬੋ -ਤਾਬ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਲਾਉਂਦੀ ਏ। ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਹੁਣ ਇੱਕ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇੱਕ ਤਹਿਰੀਕ ਤੇ ਸਭਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਚੁਕੀ ਏ। ਜਿਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਲਮ, ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸੂਝ (ਉਸ਼ਨਾਕੀ) ਦੀ ਹਰ ਸ਼ਾਖ਼ ਵੱਧਦੀ ਫੁੱਲਦੀ ਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਅਮਲ ਮਤਲਬ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਅਦਬ, ਤਹਿਕੀਕ, ਅਲੋਚਨਾ, ਲਸਾਨੀਆਤ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ), ਲੁਗਤ (ਸ਼ਬਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਅਤੇ ਤਰਜੀਹ ਅਦਿ ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਜਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਇੱਕ Legend ਦਾ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪਛਾਨ ਤੇ ਮਾਣ ਨੇ”। (1)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੀ ਕਵਿਤਵਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ “ਜਗਰਾਤੇ” ਦਾ ਆਲੋਚਨਿਕ ਪੜ੍ਹਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ

ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਦੀਕ ਬਾਬਰ ਹੋਰੀ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਨੇ:-

“ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮਕਸਦ ਐਬ ਲਭਨਾ ਨਹੀਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਲੁਗਵੀ (ਸ਼ਬਦਿਕ) ਅਰਥ “ਪ੍ਰਖਣਾ” ਏ ਅਰਥਕ ਭੈੜੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਖੋਟੇ ਖੱਰੇ ਦਾ ਨਤਾਰਾ ਕਰਨਾ”।(2)

ਆਇਨ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਏ ਕਿ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਤਜ਼ੀਆ ਕਰਨਾ, ਉਹਦੀ ਮੁਦਲੱਲ ਤੋਜ਼ੀਹ ਤੇ ਬਿਲਆਖਰ ਉਹਦੀ ਜਮਾਲੀਆਤੀ ਕਦਰਾਂ ਬਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇਣਾ ਏ।(3)

ਸਰਦਾਰ ਮੱਸੀਹ ਗਿਲ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਅਲੋਚਨਾ ਹਮਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿ ਲਿਏ ਉਤਨੀ ਹੀ ਨਾਗੁਜ਼ੀਰ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਸਾਂਸ” (4)

“ਮੈਥਯੂ ਆਰਣਲਡ ਦਾ ਆਖਣਾ ਏ ਕਿ ਸਹਿਤ ਉਤੇ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਮਬਾਹਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਏ।(5)

ਹਾਫਿਜ਼ ਅਬਦੁਲ ਹਮੀਦ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਫਨਪਾਰੇ ਦੀ ਤਖਲੀਕ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ”।(6)

ਨਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਾਸ਼ਮੀਰੀ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਇਹ ਗੱਲ ਡਾਢੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਕਿਹਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ ਪਈ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ’ਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਖਾਨਾ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੀਕ ਖਾਲੀ ਰਿਹਾ ਏ। ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਅਲੋਚਨਾ ਤਸਨੀਫਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਜ਼ਾਤੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਤਹੀ ਤਾਸੁਰਾਤ ਤੇ ਵੱਧ ਨੇ”।(7)

ਪਾਰਖੂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਉਤੇ ਗਲਾਮ ਦਸਤਗੀਰ ਰਬਾਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ:-

ਇੱਕ ਤਖਲੀਕਕਾਰ ਦੀ ਲਿੱਖਤ ਅੰਦਰ ਲੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਆਲੋਚਨਿਕ ਸੁਚੇਤ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੋਚ ਦਾ ਆਗੂ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੀ ਟੈਕਨੀਕ ਅਤੇ ਬਿਆਨਣ ਢੰਗ ਤੀਕਰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪਾਰਖੂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰਖੂ ਜਿਸ ਕਿਤਾਬ ਉੱਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰਦਾ ਏ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਕਾਬਲ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤਦ ਈ ਫੁੱਲਾਂ ਭਰੀ ਚੰਗੇਰ ਚੋਂ ਫੁੱਲ ਚੁੱਕਦਾ ਏ। ਦੂਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਪਰਸੰ ਵਿਚ ਉਚੀਚ ਥਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਏ”। (8)

ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਦੁਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੋਂ ਬਝਾ। ਇਹ ਤਖਲੀਕੀ ਕਾਰਜ ਬਾਕਾਇਦਾ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ (1175-1265) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਆ।

ਆਰਫ ਅਬਦੁਲ ਮੱਤੀਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਿਕ ਤੇ ਤਹਿਕੀਕੀ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜ਼ਹੀਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ੱਫੀਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਐਮ-ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਕਾਲੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ-

“ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਫਨ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ 20ਵੀਂ ਸੈਂਕੜੇ ‘ਚ ਇਖਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਮਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰ ਹਕੀਕਤ ਹਰ ਸ਼ਾਇਰ ਆਲੋਚਨਿਕ ਸੁਚੇਤ ਤੋਂ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਅਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਨਸਾਨੀ ਹਿਯਾਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਮਕਾਮ ਤੇ ਮਰਤਬਾ ਏ। ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਕੀ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਾਂ ਮਿਆਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਲੋੜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ”। (9)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇੱਕ ਕਸਬੇ “ਕੁੰਜਾਹ” ਵਿਚ ਜਮੈਂ। (1)

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਸਣ ਮੂਜਬ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਪੈਦਾਇਸ਼ 13 ਮਈ 1914 ਏ (2)

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ “ਮੀਆਂ” ਦਾ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਲਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। (10)

ਵਾਲਦ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹਯੂ ਦੀਨ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦੇ ਅੱਬੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਸੀ। ਅੱਬਾ ਜੀ ਤੇ ਦਾਦਾ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ। ਵੱਡਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਲਵੀ ਸਾਲਿਹ ਵੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਉਹ ਫਕੀਰ ਤਖੱਲੁਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਦੇ ਸੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਅਰ ਆਖਦੇ

1-ਕੁੰਜਾਹ ਗੁਜਰਾਤ ਸ਼ਹਰ ਤੋਂ ਲਹਿਨਦੇ ਪਾਸੇ 6 ਮੀਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਵਾਕੇਅ ਏ।
2-ਸਾਜ਼ਇਅ ਖੁਰਸੀਦ ਨੇ ਅਮ ਏ ਉਰਦੂ ਦਟ ਮੱਕਾਲੇ “ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਕੀ ਸਤਹਿਤੀ ਖ਼ਿਦਮਆਤ” (ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 1989) ਵਿਚ 13 ਓਕਤੂਬਰ 1915 ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਲਿੱਖੀ ਏ। ਮਾਹਨਾਮਾ ‘ਜੁੱਜਅਜ਼’ ਗੁਜਰਾਤ (ਫਰਵਰੀ, ਮਾਰਚ 1991) ਵਿਚ ਛੱਪਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਇਨਟਰਵਈਊ ਵਿਚ ਏਹੋ ਏ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੱਸੀ ਗਈ ਏ। ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਅਹਮਦ ਹੁਸੈਨ ਕਿੱਲਾਦਾਰੀ ਹੋਰਾਂ “ਪੰਜਾਬੀ ਸਤਹਿਤ ਕੀ ਤਾਰੀਖ਼” ਵਿਚ 13 ਦੀ ਬਜਾਏ 15 ਓਕਤੂਬਰ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਲਿੱਖੀ ਏ। ਅਬਦਲ ਗੱਫੂਰ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਨੇ “ਪੰਜਾਬੀ ਸਤਹਿਤ ਕੀ ਕਾਹਾਨੀ” ਵਿਚ ਰਈਅਜ਼ ਅਹਮਦ ਨੇ “ਸਤਹਿਤੀ ਨਿੱਖਾਰ” ਤੇ ਹੱਮਈਦੂੱਲਾ ਹਾਸ਼ਮੀ ਨੇ “ਪੰਜਾਬੀ ਜੁੱਬਣਨ ਵ ਅਦਸ” (ਉਰਦੂ) ਵਿਚ 15 ਓਕਤੂਬਰ 1915 ਏ ਤਾਰੀਖ਼ ਪੈਦਾਈਸ਼ ਲਿੱਕੀ ਏ। ਮੈਂ ਓਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਦੱਰੁਸਤ ਮੰਨਏ ਏ। ਮਾਹਨਾ “ਰਿਜ਼ਮੇ ਨੇ” ਗੁਜਰਾਤ (ਜਿਲਦ ਨੰਬਰ 2 ਸ਼ੱਮਾਰਾ 8-9) ਵਿਚ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦਏ ਜੂਤਾ ਇਨਟਰਵਈਊ ਫਪਯਾ ਓਹਿਦੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾ ਅਏਖਏ “ਮਗਰ ਕਰਾਈਨ ਯੇਹ ਬੱਤਾਤੇ ਹੈਂ ਕੇ ਯੇਹ ਤਾਰੀਖ਼ ਗਲਤ ਹਏ। ਮੈਰੇ ਬੱਜ਼ੁਰਗੋਂ ਕੇ ਬੱਕੌਲ ਮੈਂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁਵਾ ਥਾ। ਤਕਵੀਮ ਕੇ ਹਿੱਸਾਬ ਸੇ ਮੇਰੀ ਪੈਦਾਈਸ਼ 13 ਮਈ 1914 ਹਏ।”

ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਮਦ ਦਹਿਲਵੀ ਦੇ ਹਮ-
ਅਸਰ (ਸਾਮਿਅ) ਤੇ ਹਮਨਸੀਣ (ਜੋੜੀ ਦਾਰ) ਵੀ ਸਨ।(11)

ਮੁੱਢਲੀ ਤਾਲੀਮ ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨੇ ਕੁੰਜਾਹ ਤੋਂ ਈ
ਲਈ। ਮਿਡਲ ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਜੱਲਾਲਪੁਰ
ਜਾ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ 1930'ਚ ਕੁੰਜਾਹ ਦੇ
ਸਣਾਤਨ ਧਰਮ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਹਾਸਲ
ਕੀਤੀ”।(12)

ਡਾਕਟਰ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਅਜ਼ਹਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨੇ
ਦੱਸਿਆ”-

“ਕਾਲਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਈ ਮੇਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਆਖਣ ਦਾ
ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ ਲਿਕਨ ਅਲੀ ਅਬਾਸ ਜੱਲਾਲਪੁਰੀ
ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਲਾਵਾ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਕਲਾਸਫੈਲੋ ਵੀ ਸੀ ਉ ਵੱਧ
ਖੁਦ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਲੂਮ
ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਆਂ ਮੇਂ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ
ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਈ ਸੁਣਾਇਆ ਹੋਏ। ਬੇਤਾਬੀ-ਏ-ਅਜ਼ਹਾਰ
ਮੇਰੇ'ਚ ਕਿਸੇ ਦੋਰ'ਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਬਾਅਦ ਮੇਂ ਜਦ
ਬੈਹਸੀਅਤ ਸ਼ਾਇਰ ਮੁਤਾਰਫ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕਈ
ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਤ ਹੋਈ”।(13)

ਸ਼ਰੀਫ ਹੋਰੀਂ ਦੱਸ ਪਾਈ:-

“ਉਸਤਾਦਾਂ'ਚ ਪਿਤਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ੋਕ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ
ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿੰਦੇ
ਸਨੇ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨੇ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ
ਬੋਲੀ'ਚ। ਘਰੇਲੂ ਸੰਗ ਦੇ ਅਲਾਵਾ ਮੇਰੀ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ
ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਨੇ ਵਿਚ ਹਫੀਜ਼ ਜਾਲੰਧਰੀ ਦਾ ਵੀ ਵੱਡਾ
ਹਿੱਸਾ ਹੈ।(14)

ਮਾਹਨਾਮਾ ਜੁੱਜਾਜ'ਚ ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ:-

“ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਜ਼ਮ ਅਤੇ ਨਸਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬਾਂ “ਗੁਲਸਿਤਾਨ ਤੇ ਬੋਸਤਾਨ” ਦਾਦਾ ਜਾਨ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੁਅਰਾ ਖੱਸੂਸਨ ਸਾਦੀ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼, ਜਾਮੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੇ ਅਸ਼ਆਰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਦਾ ਰਵਾਜ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਚੰਦ ਇੱਕ ਕਵਿਤਵਾਂ ਕਹੀਆਂ ਸਨ। ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਤੋਂ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਅਰਰੀ ਜ਼ੋਕ ਮੈਨੂੰ ਵਿਰਸੇ'ਚ ਮਿਲਾ ਹਨ। (15)

ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ:-

“ਸਾਡਾ ਪਿਰਵਾਰ ਰਵਾਇਤੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਇਲਮੀ ਪਿਰਵਾਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਸਾਹਿਬ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਸਨ। ਦਾਦਾ ਜਾਨ ਵੀ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਦੋਨੋਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ” (16)

ਗੱਜ਼ਾਲਾ ਰੱਫੀਕ ਨੇ ਤਹਿਕੀਕ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ:-

“ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਿਅਰ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਸਾਹਿੱਤਕ ਹਲਕਿਆਂ'ਚ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਜਾਨੇ ਪਿਹਚਾਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ”। (17)

ਡਾਕਟਰ ਅਸਲਮ ਰਾਣਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਨੇ:-

ਕਿ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਹੁਣ ਇੱਕ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਤਹਿਰੀਕ ਤੇ ਸਭਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੱਟਾ ਚੁਕੀ ਏ। ਜਿਹਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਲਮ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਉਸ਼ਨਾਕ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ਾਖ ਵੱਧਦੀ ਫੁੱਲਦੀ ਏ, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਅਮਲ ਮਤਲਬ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਸਾਹਿੱਤ, ਤਹਿਕੀਕ, ਲਸਾਨੀਆਤ (ਭਾਸ਼ਾ

ਵਿਗਿਆਨ) , ਲੁਗਤ (ਸ਼ਬਦਿਕਾਂ) ਅਤੇ ਤਰਜਮੇਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਜਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੀਜੈਨਡ ਦਾ ਰੂਪ ਵੱਟਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਾਵੇਦ ਕਲਾਸੀਕ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁਕੇ ਨੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੱਛਲ ਤੇ ਮਾਣ ਨੇ। (18)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨੇ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਇੰਜ ਦੱਸਿਆ:-

“ਉਸ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਹੁਣ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ’ਚ ਇੰਜ ਈ ਫ਼ਰਕ ਏ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਧੱੜੇ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ”। (19)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਸਾਹਿਬ ਨਫ਼ਸੀਆਤੀ (ਸੋਨ ਬਿਤਰੀ) ਪਦ-ਛਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕਾਰਨ ਇੰਜ ਦਸਦੇ ਨੇ:-

“ਹਰ ਪਾਰਖੂ ਆਪਣੀ ਉਫ਼ਤਾਦੇ ਤਬਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਪਾਂਦਾ ਏ। ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਏ ਕਿ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਛੁੱਪੀ ਹੋਈ ਵਿਅਕਤਿਤਕ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ”। (20)

ਆਪਣੀ ਨਫ਼ਸੀਆਤੀ (ਸੋਨ ਵਿਤਰੀ) ਅਲੋਚਨਿਕ ਅਪਰੋਚ ਬਾਰੇ ਵਜ਼ਾਹਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕੁੰਜਾਹੀ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਨਫ਼ਸੀਆਤ (ਸੋਨ ਵਿਗਿਆਨਕ) ਨਾਲ ਹਰ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਫ਼ਿਤਰੀ ਲਗਾਉ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਅਗਰ ਸ਼ਾਇਰ ਵਾਰਦਾਤੀ ਏ ਤੇ ਨਫ਼ਸੀਆਤੀ (ਸੋਨ ਵਿਤਰੀ) ਯਕੀਨਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨਸਾਨੀ ਨਫ਼ਸੀਆਤ (ਸੋਨ ਵਿਗਿਆਨਕ) ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਗ਼ੈਰ ਮਹਾਕਮਾਤ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ”। (21)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਲਾਮਤ ਨਗਾਰੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਏ ਤੇ ਇੰਜ ਇਲਾਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸ ਪੈਂਦੀ ਏ। :-

“ਇਲਾਮਤਾਂ ਅਚੇਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਦਬ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਈ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਆਪ ਇਸ ਇਲਾਮਤ ਨਗਾਰੀ ਦਾ ਮਾਹਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਲਾਮਤ ਨਗਾਰੀ ਦੇ ਰੁਜ਼ਹਾਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨਾ”। (22)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੀ ਕਵਿਤਵਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਜਗਰਾਤੇ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸੈਂਤੀਸ (37) ਨਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਤੇ “ ਜਗਰਾਤੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਪਾਂਦਿਆਂ ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ ਰਫੀਕ ਆਖਦੀਆਂ ਨੇ:-

“ਜਗਰਾਤੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀ ਏ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਗੁਰਮੁਖੀ 'ਚ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਤੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ” (23)

ਜਗਰਾਤੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਆਖਦੇ ਨੇ:-

“ਮੇਰੇ ਉਰਦੂ ਕਲਾਮ ਦੇ ਕੰਮਪਾਇਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸੁਸਤੀ ਏ ਤੇ ਵਸਾਇਲ ਦੀ ਕਮੀ ਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੁਰਾਗਾ “ਜਗਰਾਤੇ” ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਛੱਪਦਾ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਜਗਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰਦਾ” (24)

ਪਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਵਿਚ ਤਿੰਨ **ਹੈਸੀਤਾਂ** ਨੇ: ਸ਼ਾਇਰ, ਪਾਰਖੂ ਅਤੇ ਤਰਜਮਾ ਕਾਰ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਿਅਰੀ ਪੁਰਾਗੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਛੱਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਨੇ ਇੱਕ “ਜਗਰਾਤੇ” ਤੇ ਦੂਜਾ “ਔੜ੍ਹਕ ਹੁੰਦੀ ਲੁ”। “ਜਗਰਾਤੇ” ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਗਾ ਏ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਫ਼ਰਵਰੀ 1965 ਵਿਚ ਅਦਾਰਾ ਇਸ਼ਆਤ ਅਦਬ ਗੁਜਰਾਤ ਵਲੋਂ ਛੱਪਿਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ 37 ਨਜ਼ਮਾਂ ਸਨ”। “ਸਭਾ” ਵਲੋਂ ਇੱਕ ਨੋਟ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਏ ਕਿ

“ਇਹ ਪੁਰਾਗਾ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ”। “ਜਗਰਾਤੇ” ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਸਰੀ ਲਿਖਤ “ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ” ਸ਼ਫਕਤ ਤਨਵੀਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਮੁੱਠੀ ਭਾਈ ਦੀ “ਕੁੰਜਾਹ ਦਾ ਸ਼ਰੀਫ” ਦੇ ਸਿਰਨਾਂਵੇਂ ਹੇਠ ਛੱਪੀ ਮਿਲਦੀ ਏ। “ਜਗਰਾਤੇ” ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵੀ ਛੱਪੇ। ਦੂਜਾ ਸ਼ਿਅਰੀ ਪੁਰਾਗਾ ਡਾਕਟਰ ਅਸਲਮ ਰਾਣਾ ਹੋਰਾਂ ਮਰਤਬ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 1995 ਵਿਚ ਪੌਲੀਮਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਹੌਰ ਨੇ ਛਾਪਿਆ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ 54 ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ 42 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨੇ। ਇਹਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਅਸਲਮ ਰਾਣਾ ਹੋਰਾਂ ਲਿੱਖਿਆ।

ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਐਫ-ਏ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਿਅਰ ਆਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ। (25) ਉਹਨਾਂ 1931 ਵਿਚ ਮੈਟਰਕ ਤੇ 1933 ਵਿਚ ਐਫ-ਏ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰੀ ਪੰਧ 1931 ਤੋਂ 1933 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਝ ਅਲੀ ਜਲਾਲਪੂਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮ-ਜਮਾਤ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕੁੰਜਾਹ ਦੇ ਮਕਾਮੀ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਸੁਣਾਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (26)

ਇੱਕ ਹੋਰ ਇਨਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਇੱਕ ਨਜ਼ਮ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਫਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਤੇ ਕੁਝ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਛੱਪੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਮ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰਨਾਂਵਾਂ “ਪਸਪਾਈ” ਸੀ। 1941 ਵਿਚ ਹਲਕਾ ਅਰਬਾਬੇ ਜ਼ੋਕ ਵਲੋਂ ਉਸ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਚੋਣ ਮੀਰਾ ਜੀ ਨੇ ਛਾਪੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚ “ਪਸਪਾਈ”

ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤੇ ਬਕੌਲ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ “ਉਸ ਨਜ਼ਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨਾਸ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ”।(27)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਈ ਨੱਵੀਆਂ ਆਲਮੀ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਤੋਂ ਮੁਤਾਰਫ਼ ਹੋਗਏ ਸਨ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਸਗਮੈਨਡ ਫ਼ਰਾਇਡ, ਐਡਲਰ, ਯੰਗ ਤੇ ਬਰਟਰੈਨਡ ਰਸਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੱਲ ਮਾਇਲ ਕੀਤਾ। 1933 ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਲਿੱਖਅਰੀਆਂ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਤੇ “ਅਨਜੁਮਨ ਏ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਮੁਸਨਫੀਨ (Association Of Progressive Writers) ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਜਿਹਦਾ ਨੀਤੀ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਕਿ:

“ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਅਦੀਬੋਂ ਕਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਵੋਹ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਂ ਰੂਨਮਾ ਹੋਣੇ ਵਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀਓਂ ਕਾ ਭਰ ਪੂਰ ਅਜ਼ਹਾਰਾ ਕਰੇਂ ਔਰ ਅਦਬ ਮੇਂ ਸਾਇੰਸੀ ਅਕਲੀਅਤ ਪਸੰਦੀ ਕੋ ਫ਼ਰੋਗ ਦੇਤੇ ਹੂਏ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕੋਂ ਕੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰੇ। ਹੱਮਾਰੀ ਅਨਜੁਮਨ ਕਾ ਮਕਸਦ ਅਦਬ ਔਰ ਆਰਟ ਕੋ ਇਨ ਸੁਰਖਿਅਕ ਤਬਕੋਂ ਕੇ ਚੁੰਗਲ ਸੇ ਨਿਜਾਤ ਦਿਲਾਨਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਥ ਅਦਬ ਔਰ ਫ਼ਨ ਕੋ ਭੀ **ਇਨਹਿਤਾਤ** ਕੇ ਗੜ੍ਹੇਂ ਮੇਂ ਪੱਕੇਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ। ਹਮ ਸਾਹਿਤ ਕੋ ਲੋਕਾਈ ਕੇ ਕਰੀਬ ਲਾਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ ਔਰ ਇਸੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਇਕਾਸੀ ਔਰ ਮੁਸਤੱਕਬਿਲ (ਭਵਿੱਸ਼) ਕੀ ਤਾਮੀਰ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਲੀ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ। ਹੰਮ ਚਾਹਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਕਾ ਨਿਆ ਸਾਹਿਤ ਹਮਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਾਇਲ ਕੋ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਏ। ਇਹ ਭੂਖ, ਅਫ਼ਲਾਸ, ਸਮਾਜੀ ਪਸਤੀ ਔਰ ਗੁਲਾਮੀ ਕੇ ਮਸਾਇਲ ਹੈਂ”।(28)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੁਰੀਂ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰੀ ਪੁਰਾਗੇ “ਔੜੁਕ ਹੁੰਦੀ ਲੁ” ਤੋਂ ਪੱਤਾ ਲਗਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਮ ਨਗਾਰੀ 1934 ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਤਿੰਨ ਨਜ਼ਮਾਂ “ਕੀ ਕਰਾਂ”, “ਅੱਧ ਵਾਟ” ਤੇ “ਸੱਜਣਾਂ” ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਲ ਤਅੱਲੁਕ ਰਖਦੀਆਂ ਨੇ। (29) ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 5 ਜੂਨ 1952 ਨੂੰ ਆਖੀ। (30) ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਅਲਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ ਲਿੱਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਜਾਗੀਦਾਰੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੌਰ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਸਿਨਫ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਖਣ ਮੁਜਬ “1934 ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰੀ ਪੁਰਾਗਾ “ਵੱਗਦੇ ਪਾਣੀ” ਛੱਪਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ’ਚ ਸੀ। (31) 1935 ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ (1905-1978) ਦੀ ਕਿਤਾਬ “ਸਾਵੇ ਪਤਰ” ਛੱਪ ਗਈ ਸੀ। (32) ਇਹ ਸਾਹੀਹ ਮਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੁਰਾਂ ਇਨਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਰਦੂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲ ਕਿਉਂ ਆਏ।

“ਰਫ਼ਤਾ ਰਫ਼ਤਾ ਮੁੱਝੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੂਆ ਕਿ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਕੀ ਮਹਿਕ ਮੁਝ ਮੇਂ ਹੈ, ਵੋਹ ਮਹਿਕ ਮੇਰੀ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਮੇਂ ਨਹੀਂ ਆ ਪਾਤੀ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਕੇ ਸਾਥ ਮੇਂ ਉਰਦੂ ਸੇ ਦੂਰ ਹੋਤਾ ਗਿਆ ਔਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕੀ ਤਰਫ਼ ਮਾਇਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਤਾ ਗਿਆ। ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਕੀ ਆਪਣੀ ਐਕ ਵਿਚਾਰਕ ਔਰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਵੋਹ

ਲਿਖਣੇ ਵਾਲੇ ਪਰ ਅੱਸਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋਤੀ ਹੈ ਔਰ ਉਸੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਮੇਂ ਰੰਗ ਲੇਤੀ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੀ

ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਔਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਫਿਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਫਿਜ਼ਾ ਸੇ ਮੁਖਤਲਿਫ਼ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੀ ਫਿਜ਼ਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਰਦੂ ਸੇ ਬਲਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੀ ਫਿਜ਼ਾ ਸੇ ਭੀ ਮੁਖਤਲਿਫ਼ ਹੈ। ਇਹਾਂ ਤਕ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰ ਭੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸੇ ਮੁਖਤਲਿਫ਼ ਹੈ”। (33)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਬਰੇਸ਼ਗੀਰ ਉਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਅਸਰਾਤ ਮਰੱਤਬ ਕੀਤੇ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਤਾਫ਼ ਹੁਸੈਨ ਹਾਲੀ ਦੇ ਮਕੱਦਮਾ ਸ਼ਿਅਰ ਓ ਸ਼ਾਇਰੀ” ਨੇ ਨਵੇਂ ਅਲੋਚਨਿਕ ਮਹਾਰਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਲ ਹੱਲੀਮ ਸ਼ਰੱਰ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਤੱਬਾ ਤੱਬਾਈ ਨੇ ਨਜ਼ਮ ਮਰਾ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ।

ਮਕਾਮੀ ਹਿੰਦਸਤਾਨੀ ਮਾਹੋਲ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਲਹਿਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਨਸਲ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਅਗੇ ਵੱਧਣ ਦੇ ਅਮਕਾਨਾਤ ਬੜੇ ਸੀਮਿਤ ਸਨ। ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਨਵਾਬਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਡੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਈ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਕੁਰਬਾਣੀਆਂ ਤਲਬ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੰਗ ਮੁੱਕਣ ਦੇ ਛੇਤੀ ਬਾਅਦ ਈ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਮਿੰਟਾਂ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨੇ ਭੁਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ਲਾਫ਼ਤ ਤੇ ਅੱਦਮ ਤਾਵਣ ਦੀਆਂ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ

ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਗਰਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ਲ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਵੀਖਨ ਲਗ ਪਈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਸਨ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਤਾਲੀਮ ਯਾਫ਼ਤਾ ਨਸਲ ਪੁਰਾਣੇ ਅਜ਼ਹਾਰੀ ਸਾਂਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਜ਼ਾਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਲਹਿੰਦੇ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਪਸੰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਿੱਖਾਰੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਚਾਹੀਵਾਨ ਸੀ। ਸਹਿਤ ਵਿਚ ਪਾਬੰਦ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਮਰਾ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਉਸੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੋੜੀ ਗਜ਼ਲ ਆਖਣ ਵਲ ਤਵਜ਼ੂ ਨਾ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਪਰ 1903 ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦੀਵਾਨ ਛਾਪ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿੱਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਲ ਮਾਇਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਦੀ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਫ਼ੇਰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਕਾਮੀ ਮਾਹੌਲ ਰਚਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋਗਿਆ।

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਵੱਛ ਮਕਸਦ ਲੈਕੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਏ। ਉਹ ਮਜ਼ਾਜਨ ਇੱਕ ਰੂਮਾਨਵੀ ਮਜ਼ਾਜ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹਯਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਤਤਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਮ ਫੱਜ਼ਲ ਦੇ ਵਖਾਵੇ ਤੇ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰੀ ਦੇ ਅਜ਼ਹਾਰ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸਾਤ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਿਚ ਆਕੀ ਦੀ ਅੱਗ ਪਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਤਾਣਿਆਂ ਮਿਹਣਿਆਂ ਵੱਲ ਤਵਜ਼ੂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਸਿਧੇ ਸਭਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਦੀ

ਮਕਸਦੀਅਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਰਾਹ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਮਸਲਿਹਤ ਪਸੰਦੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ:

ਅੱਜ ਵੀ ਜੇ ਅੱਖ ਮੱਟਕੇ ਦੇ ਈ ਗੀਤ ਸੁਣਾਵਾਂ
ਬਾਲਨਾਥ ਦੇ ਚੇਲੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਨਾਦ ਵਜਾਵਾਂ
ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਾਂਝਾ ਬਣ ਬਣ ਜਿਸ ਘਰ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰਾਂ
ਉਸੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਉਥੇ ਈ ਸੰਨ੍ਹ ਮਾਰਾਂ
ਚੰਨਾਂ ਦੀ ਜੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਾਈਂ
ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ ਚੱਸਕੇ ਲੈ ਲੈ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਸਿਫਤ ਸੁਣਾਈਂ
ਤਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਜਾਨੋ
ਮੇਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਓ (34)

ਸ਼ਾਹੀਨ ਮੁਫਤੀ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਐਸ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਲੱਬੋ ਲਹਿਜਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਕੁਝ ਪਰਾਪੋਗੰਡਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰ ਕਿਸੀ ਮਿੰਮਬਰ ਤੇ ਖਲੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆ ਦਸੇ। “ ਲੋਕੋ! ਤੁਸੀਂ ਨੰਗੇ ਓ। ਤੁਸੀਂ ਬੇਗੈਰਤ ਓ। ਤੁਸੀਂ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਓ। ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਾਲਮ ਓ..... ਇਹ ਕਥਾਰਸਸ ਦਾ ਬੜਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਸਸਤਾ ਤਰੀਕਾ ਏ। ਇੱਕ ਜ਼ਾਲਮਾਨੂ ਤੇ ਸਫ਼ਾਕਾਨਾ ਰਦੇਅਮਲ। (35) ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਵਲ ਝਾਤ ਪਾਇ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਤਰਜ਼ੇ ਅਮਲ ਕੋਈ ਏਡਾ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਤੇ ਸਫ਼ਾਕਾਨਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿਉਂ ਜੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਦੌਰ ਦੀ ਘੁਟਣ ਤੇ ਇਸਤਿਹਸਾਲੀ ਰੱਵਇਆਂ ਤੋਂ ਬੇਜ਼ਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਪੁਰ ਅਮਨ ਕਦਰਾਂ ਦਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਰਖਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰਾਝ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਣ।

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਦਬੀ ਸਿਰਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਪਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਾਹਿੱਤਕ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਧਰ ਕੇ ਬੜਾ ਖੁਲ੍ਹ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕੇ ਹਿਯਾਤੀ ਦੀਆਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਦਾ ਰੋਣਾ

ਰੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਹਿਯਅਤੀ ਆਪ ਇਖਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਪਾਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਇਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿੱਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦਾ ਹੁਸਨ, ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਚੁਣਾਓ ਤੇ ਸ਼ਿਅਰੀ ਰੱਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਰਮਜ਼ੀਂ ਪੈਰਾਇਆ ਮੰਗਦੀ ਏ। ਤਸ਼ਬੀਹ, ਇਸਤਿਆਰਾ, ਮੁਹਾਵਰਾ, ਕਹਾਵਤ ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਰਮਜ਼ੀਆ ਬਣਾਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਡੂੰਘਿਆਈ, ਲਤਾਫਤ ਤੇ ਤਾਸੀਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। “ਵੀਰ ਤੂੰ ਕੁੰਜਾਹ ਦਾ ਐਂ” ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਵਾਨੀ ਦਾ ਬੋਲ ਇੱਕ ਬੜੀ ਈ ਤਲਖ ਸੁਰਤਹਾਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਬਲਾਗਤ (ਸੁਭਾਸ਼ਤਾ) ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤਰਜ਼ੇ ਅਦਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਏ। ਉਹਦੀ ਬੇਸਾਖਤਾ ਦਾਦ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਤਸ਼ਬੀਹ ਆਪਣੇ ਈ ਮਕਾਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਏ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਅਲੁੜ ਮੁਟਿਆਰ ਏ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਿਊ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਉਮਰੋਂ ਹੰਡੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਉਹ ਪਿਊ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਪਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਏ ਅਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੀ ਵੀ ਏ ਤੇ ਇੰਜ:

ਮੈਂ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਬੈ ਗਾਈ ਸਾਂ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ
ਜਾਗ ਲਾਈ ਸੌਂਕਣ ਦੇ ਪੀਤੇ ਹੋਏ ਦੁੱਧ ਦੇ ਹੰਗਾਲ ਨੂੰ (36)

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਿਅਰੀ ਅਸਲੂਬ ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਹੋਏ ਉਹ ਇਲਾਮਤ ਤੇ ਇਮੈਜਰੀ ਨਾਲ ਸੰਗਾਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਲਾਮਤੀ ਅਸਲੂਬ ਵਿਚ ਅਬਹਾਮ (ਸੰਦੇਹ) ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਲਾਮਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਬਲਾਗ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਪੇਚੀਦਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਤੋਂ ਦੀ ਬੇਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਇਖਲਾਕੀਆਤ ਦੀ

ਇਲਾਮਤ ਬਣਾਇਆ ਏ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ
ਟੰਬਿਆ ਏ ਇਵੇਂ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨੇ ਵਣ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੀ
ਇਲਾਮਤ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਹ ਜੀਵਨ
ਬਖ਼ਸ਼ ਸੁਣੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੋਲ ਨੇ ਪਰ ਬੜੇ ਈ
ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਭਲੇ ਸਭਾ ਦੇ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਮਕਸਦੀਅਤ ਤੇ
ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਘੁਲਾ ਮਿਲਾ ਹੈਰਤ ਅੰਗੋਜ਼ ਹਦ ਤੱਕ ਸੁਹਨਾ
ਏਂ। ਵਣ ਦਾ ਬੂਟਾ ਇੱਕ ਥੱਕੇ ਮਾਂਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਏ:

ਆ ਜਾ	ਝੱਟ	ਗੁੱਸਾ	ਲੈ
ਮੇਰੀਆਂ	ਪੀਲੋ	ਖਾ	ਲੈ
ਮੇਰੀ	ਛਾਵੇਂ	ਬੈ	ਲੈ
ਮੈਂ ਵਣ	ਦਾ	ਸੰਘਣਾ	ਬੂਟਾ
ਠੰਡੀਆਂ	ਮੇਰੀ	ਛਾਵਾਂ	
ਕੀ	ਹੋਇਆ	ਪੰਧ	ਸਾਤ ਅੱਗੇ
ਕੀ	ਹੋਇਆ	ਦਿਨ	ਸਰ ਤੋਂ ਢੱਲਿਆ
ਜੀਵਨ	ਪੈਂਡਾ	ਡੂੰਗਾ,	ਮਣਿਆ
ਪਰ	ਇੰਜ	ਧੁੱਪੇ	ਸੱਤਿਆਂ
ਕੱਝ	ਨਹੀਂ	ਬਨਦਾ	
ਉਹੋ	ਝੱਟ	ਸੁਹਾਣੇ	
ਜਿਹੜੇ	ਛਾਵਾਂ	ਹੇਠ	ਧਾਨੇ
ਇਹ	ਛਾਵਾਂ	ਦੀ ਚਾਰ	ਦਿਹਾੜੇ
ਚਾਰ		ਦਿਹਾੜੇ	ਜੋਬਣ
ਮੁੜ	ਪਤਰਾਂ	ਨੇ ਝੜਨਾਂ	
ਅਜ	ਆ	ਕੇ ਬੈ	ਲੈ ਥੱਲ
ਮੈਂ	ਵਾਣ	ਦਾ	ਸੰਘਣਾ ਬੂਟਾ
ਠੰਡੀਆਂ	ਮੇਰੀਆਂ	ਛਾਵਾਂ	

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਲਹੌਰ ਲਹੌਰ ਏ” ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਲਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਇਲਾਮਤ ਬਣਿਆ ਏ। ਬਜ਼ਾਹਰ ਬੜੇ ਪੁਰ ਰੌਨਕ ਤੇ ਦਿਲ ਅਫ਼ਰੋਜ਼ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਅਲਮੀਏ ਛੁੱਪੇ ਹੋਣਦੇ ਨੇ। ਇਹਦੀ ਗ਼ਮਾਜ਼ੀ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਤਮਸੀਲੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਹੋਣਦੀ ਏ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੀ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਬੜੇ ਈ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋਣਦੇ ਨੇ। ਗਰੀਬ ਮਾੜੇ ਲੋਕ ਰੋਗਜ਼ਾਰ ਤੇ ਅਸਾਇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਦੇ ਨੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨੇਰਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਏ। ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਮਾਨ ਕਿਵੇਂ ਟੁੱਟਦੇ ਨੇ, ਇਹਦਾ ਅਜ਼ਹਾਰ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਵਿਚ ਇੰਜ ਆਇਆ ਏ ਕਿ ਲਗਦਾ ਏ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਵਾਲੀ ਤਮਸੀਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਈ ਕਲਾਈਮੈਕਸ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਏ। ਅੰਦਾਜ਼ ਬੜਾ ਡਰਾਮਾਈ ਏ:

ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਢਾਕਨੇ ਮਾਰੀ ਏ
ਉਹ ਲੈ ਭਾਵੇਂ ਜੰਤੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਮਰ ਗਿਆ
(ਵਣ ਦਾ ਬੂਟਾ)

ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਮੇਜਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਏ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰ ਮਨਜ਼ਰ ਨਗਾਰੀ ਆਪਣੀ ਫਨਕਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਵਾਕੇਆ ਜਾਂ ਮਨਜ਼ਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੁਜ਼ੀਆਤ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਬਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਕਮਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਨਗਾਰੀ ਕੈਮਰੇ ਦਾ ਅਮਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਕਤ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਇਮੇਜਰੇ ਦਾ ਉਹ ਖਿਆਲ ਜਿਹੜਾ ਏਜ਼ਰਾ ਪਾਉਨਡ ਨੇ

ਦਿੱਤਾ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਇਮੇਜਿਜ਼ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਟੰਮਬਦੇ ਨੇ। ਹਿੱਸਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਂਦੇ ਨੇ। ਸ਼ੱਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸੁਹਣੇ ਫ਼ਨੀ ਲਵਾਜ਼ਮਾਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਏ ਕਿ ਮਨਜ਼ਰ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਉਹ ਮੁਤਹੱਰਕ (ਚਲ) ਏ ਜਾਂ ਅਚਲ ਸਾਡੀ ਅਹਿਸਾਸਾਤੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹਲਚਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਏ। ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ, ਲਹੌਰ ਲਹੌਰ ਏ, ਪਾਣੀ ਭਰਣ ਪੰਨਹਾਰੀਆਂ ਵਾ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਇਮੇਜਰੀ (ਬਿੰਬਾਵਲੀ) ਦਾ ਕਮਾਲ ਨਮੂਦਾਰ ਨੇ ਪਰ “ਬਗਲੇ ਤੇ ਮਛਲੀਆਂ” ਅਤੇ “ਤੇਰਾ ਪਿੰਡ” ‘ਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਮੇਜਰੀ (ਬਿੰਬਾਵਲੀ) ਦਾ ਕਮਾਲ ਇੱਕ ਮਖਸੂਸ ਲੰਮਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਏ। (37)

ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਜਗੋ ਮਿਟੀ ਨਾਰ ਮੁਟਿਆਰਰ ਵਾਂਗ
ਕਾਲੇ ਕਾਲੇ ਬਦਲੀ ਦੁਪੱਟੇ ਵਿਚੋਂ ਤੱਕ ਕੇ
ਠੰਡੀ ਠੰਡੀ ਵਾਦੀਆਂ ਲੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ
ਮੁੜ ਲੱਮੀ ਤਾਨੱਣੇ ਦੇ ਆਹਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ
ਹਾੜ ਦੀ ਅਖੀਰ ਸੀ ਤੇ ਸੁਹਨੀ ਵਾਲਾ ਅੰਗ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ
ਬਦਲ ਇੰਜ ਟਿਲੇ ਵਲੋਂ ਉਠ ਪਿਆ ਗਜਦਾ
ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਨਾਥ ਕੋਲੋਂ
ਰਾਂਝਾ ਜੋਗ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਨਾਦੋ ਜਾਂਦਾ ਆਵੇ
ਪਿੰਡੋਂ ਮਕਲੇਰਾ ਇੰਵੇਂ ਫਿਰ ਦਿਆ ਟੁਰਦਿਆਂ
ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਸੇਮ ਵਾਲੇ ਛੱਪੜੇ ਤੇ ਪੱਜਿਆ
ਬਗਲੇ ਕੀ ਤੱਕਨਾਂ ਜੇ ਅੰਤ ਸੁਮਾਰ ਨਹੀਂ
ਕਾਲੇ ਕਾਲੇ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਏ ਉਡਦੇ
ਚਿੱਟੇ ਚਿੱਟੇ ਖਮਬਾਂ ਨਾਲ ਕੱਡੇ ਸੁਹਣੇ ਲਗਦੇ
ਪੋਲੀ ਪੈਰੀਂ ਦਾ ਪਈ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੰਘਦੀ

ਬਨੇ ਉਤੇ ਅਗਿਆ ਬਰੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘਦੀ
 ਮਛੀਆਂ ਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੀ ਉਮੀਦ ਤੇ
 ਇਨ ਉਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਾਹ ਪੀਆਂ ਲੈਂਦੀਆਂ
 ਚਕ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਜਿਵੀਂ ਨਾਰਾਂ ਪੀਆਂ ਵੇਂਹਦੀਆਂ
 ਫੱਟੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੀਕੇ ਵਾਂਗ ਬਗਲੇ
 ਸਰਹੜਆਂ ਭੋਲ ਜਿਜੀਆਂ ਮਛੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜ ਦੇ
 ਕਦੇ ਇਸ ਦੰਦੇ ਕਦੇ ਉਸ ਪੇ ਜਾਉਂਦੇ ਨੇ
 ਆਦਮੀ ਖਿਆਲ ਦਾ ਨਿਆਇੰ ਏ
 ਸੋਚ ਦੀ ਮੁਹਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਗਈ
 ਕਿਹੀ ਰਾਸ ਦਿਹਾਰੇ ਨੇ ਰਾਸ ਸੱਚਾਈ
 ਆਪਣਾ ਈ ਬੱਕਰਾ ਤੇ ਆਪ ਕਸਾਈ ਏ
 ਪਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪ ਕਰੇ ਸੇਮ ਬਣਾਂਦਾ ਏ
 ਫੇਰ ਇਸ ਸੇਮ ਵਿਚ ਮਛੀਆਂ ਤਰਾਂਦਾ ਏ
 ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਗਲੇ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਅੱਪੜਾਂਦਾ ਏ
 ਬਗਲੁ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨੇ ਤੇ ਮਛਲੀਆਂ ਵੀ ਤੇਰੀਆਂ
 ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰੱਬਾ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਉਚੀਰੀਆਂ (38)
 ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਹਾਠਾਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ” ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਮੁਤਹੱਰਕ (ਚਲ)
 ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਹਿਸਾਸਾਤ ਨੂੰ ਟੰਮਬੀਆਂ ਨੇ। ਪਾਣੀ ਵੀ ਅਫਰਾਤ
 ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਕਸ਼ਾ ਜਿਵੇਂ ਬਿਗਾੜ ਦਿੰਦਾ
 ਏ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੜਾ ਈ ਦਰਦਨਾਕ ਮਨਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ
 ਏ। ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਸਣ ਵਾਲਾ ਕਿਣ ਮਿਣ ਤੋ ਲੈ ਕੇ ਨੱਦੀਆਂ
 ਨਾਲੇ ਬਣਨ ਪਰਨਾਲੇ ਵਗਣ, ਫਸਲਾਂ ਡੁਬਣ ਤੇ ਕਾਂਗਾਂ ਚੜ੍ਹਨ
 ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਮਲ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇੰਜ
 ਸਿਮਟ ਆਇਆ ਏ ਕਿ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਹਲਾ ਦਿੰਦਾ ਏ।

ਕਿਣਮਿਣ ਕਿਣਮਿਣ ਬੱਦਲ ਵਸੇ
 ਰੁਣੇ ਨਾਲੇ ਵੱਸੇ
 ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਪਰਨਾਲੇ ਵੱਸੇ

ਨਦੀਆਂ ਬਣ ਨਵਾਨਾਂ ਵੱਗੀਆਂ
 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਛੱਤ ਚੋਏ
 ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਹ ਸਥਰ ਲਿੱਥੇ
 ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ
 ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸਵਾਹਰੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ
 ਜ਼ਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਫੁੱਟੇ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹੋਏ
 ਡਿੱਬੇ ਪੱਠੇ ਦਿੱਬੇ
 ਡੁਬੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਇਆਂ
 ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਵਿਚ
 ਕਾਂਗਾਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ
 ਪੰਜੇ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦਰਿਆਵਾਂ
 ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕੀਤੀ
 ਇਹ ਬਨੇਂ ਟੁੱਟਾ ਉਹ ਬਨੇਂ ਟੁੱਟਾ
 ਇਹ ਪਿੰਡ ਰੁੜ੍ਹਿਆ ਉਹ ਪਿੰਡ ਰੁੜ੍ਹਿਆ
 ਸੀਮੀ ਕੇ ਬਰਸਾਤੀ ਨਾਲੇ
 ਕੀ ਸੋਏ ਕੀ ਚੋਇਆਂ
 ਰੱਸੇ ਇੰਜ ਤੁੜਾ ਕੇ ਵੱਗੇ
 ਜਿਵੇਂ ਮਰੇਲੇ ਅਥਰ ਢੱਗੇ
 ਹਰ ਕੋਈ ਪਿਆਲਾ ਆਸਮ ਅਲਯੌਮ ਪੁਕਾਰੇ (39)

ਸ਼ੱਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਾਕੇਆਤ ਤੇ ਕਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਪੱਛਾਣ ਰਖਦੀਆਂ ਨੇ। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰਦਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਫਲਾਸਫੀ ਨਿਸਬਤਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹੂਲਤ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਨੇ। “ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਤਾਨੀ ਹਕੀਕੀ ਵਾਕੇਆਤ ਦੇ ਮਵਾਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੱਖਯੂਲ ਦੀ ਕੰਘੀ ਤੇ ਸੁਹਸੇ ਸੁਘੜੇ ਤੇ ਰੰਗ

ਬਰੰਗੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਪੇਟੇ ਨਾਲ ਉਣੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਏ।(40)
ਜਿਵੇਂ ਮਸਲਨ “ਗਾਮਾ” ਇੱਕ ਕਰਦਾਰ ਏ।ਬੁੱਢਿਏ ਵਿਚ
ਉਹਨੂੰ ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ
ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ਕਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਏ।ਰਸ਼ੀਦਾ ਸਲੀਮ ਸੀਮੀਂ
ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਬਕੋਲ “ ਗਾਮੇ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਾਮੇ ਨੇ ਤੇ
ਗਾਮੇ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ, ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ
ਮਜਬੂਰੀ ਏ।ਅੱਜ ਕੰਮ ਤੇ ਝੋੜਿਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹਾਸੇ ਲੁੱਟ ਲਏ
ਨੇ।ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਪੂੜ ਉਡਦੀ ਏ ਤੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਲਾਲੀਆਂ ਦੀ
ਥਾਂ ਜ਼ਰਦੀਆਂ ਖਿੰਡ ਗਈਆਂ ਨੇ:(40)

ਗਾਮਾਂ ਹੁਣ ਗਾਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਏ
ਹੁਣ ਉਹ ਵਿਲਕਾਂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਏ
ਟੋਕਰੀਆਂ ਢੋਇਆਂ ਹਾਸੇ ਆਪ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਕੰਡੇ ਤੇ ਪਲਾਨੇ ਆਕੇ ਟੈਟਨੇ ਭੁਲਆਂਦੇ ਨੇ (42)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਕੋਣਤ ਮੇਰਾ ਘਰ ਆਏ”, “ਖੇਡ ਲੈ”,
ਤੇ “ਵੀਰ ਤੂੰ ਕੁੰਜਾਹ ਦਾ ਐਂ” ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ, ਪਿਉ ਧੀ
ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ
ਮਾਸ਼ਰੇ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ
ਖੂਨੀ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ
ਪਵਿਤਰ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਗੱਲ ਛੂਈ ਗਈ ਏ।“ਲਮੀਆਂ ਸਿਆਲੀ
ਰਾਤਾਂ” ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕ ਬੀਵੀ ਦੀਆਂ ਖਲੂਸ ਭਰਿਆਂ
ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਈ ਉਲੀਕਿਆਂ ਗਿਆ ਏ ਪਰ ਇਥੇ ਪਸ
ਮੰਨਜ਼ਰ ਜ਼ਰਾ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ ਏ।ਮਤਲਬ ਇਹ ਦੂਜੀ ਵਡੀ ਜੰਗ
ਦਾ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨਾ ਏ ਜਦੋਂ ਇਸਤਿਮਆਰੀ ਤੇ ਤਾਗੂਤੀ ਤਾਕਤਾਂ
ਮਖ਼ਸੂਸ ਮਕਸਦਾਂ ਲਈ ਆਪੋ ਵਿਚ ਭਿੜ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ
ਬਰੇਸ਼ਗੀਰ ਦੇ ਮਹਿਕੂਮ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰਨ ਫੌਜ
ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਕੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਪਿਆ

ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਨਹੀਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿਚ ਕਈ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਖਾਨਗੀ ਮਸਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਗਏ ਸਨ। (43)

ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਨਾਰੀ ਕਰਦਾਰ ਆਏ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸੱਵਾਨੀ ਵੀ ਏ ਜਿਹਦਾ ਖਾਵੰਦ ਲਾਮ ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਉਹ ਜੁਦਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖ ਪੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਏ। ਉਹਦੀ ਇਨਤਜ਼ਾਰ ਦੀ ਕੈਫੀਅਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਅਕਾਤੀ ਸੂਰਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਨਜ਼ਮ “ਲੰਮੀਆਂ ਸਿਆਲੀ ਰਾਤਾਂ” ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਵਾਨੀ ਦੀ ਦਾਖਲੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਸਕਨੇ ਆਂ।

ਲੰਮੀਆਂ ਸਿਆਲੀ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਨਾ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਸ਼ੁਕਦੀਆਂ

ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਕਰ ਕੇ ਡਰਾਂਦੀਆਂ

ਬੈਠੀ ਬੈਠੀ ਆਪਣੇ ਈ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਪਈ ਫੋਲਾਂ

ਸਬਰ ਦੀ ਕਟੋਰੇ ਭਰਾਂ

ਭਰ ਭਰ ਪਈ ਡੋਲਾਂ

ਚਿੰਦਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਬੰਨ ਬੰਨ ਖੋਲਾਂ

ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰ ਚਾਰੇ

ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਂਡੇ ਇਹ ਦਲੀਲਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੱਕ ਜਾਨ

ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਖੌਬੇ ਕਦੇ ਸੁੱਕ ਜਾਨ

ਕਦੇ ਡਾਹਵਾਂ ਚਰਖਾ ਐੜਿਆਂ ਕਦੇ ਛਲੀਆਂ

ਡੌਲੀ ਹੋਈ ਜਿੰਦੜੀ ਨੂੰ ਹੋਣ ਨਾ ਤਸਲੀਆਂ

ਉਨਸੀਆਂ ਪਾਂਦੀ ਮੈਂ ਥਕੀ

ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾਂਦੀ ਥਕੀ

ਛੁਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਂਦੀ ਥਕੀ

ਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਦਿਲ ਪਾ ਕੇ ਜੇ ਘਲੇ ਜਾਂਦੇ

ਆਪੇ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਮੇਰੇ ਬਾਬ ਜੋ ਵਿਛੋੜੇ ਕੀਤੀ
 ਜੋ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੀਤੀ
 ਏਡਾ ਦਿਲ ਪਕਾ ਕੀਤਾ ਕਿਹੜੀ ਗਲੇ ਹਾਣੀਆਂ
 ਆਸਾਂ ਇਹ ਜੁਦਾਇਆਂ ਕਦੋਂ ਤਿਕਨ ਹੁੰਡਾਉਨੀਆਂ
 ਆਂਢੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਿਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਾਰ ਕੇ
 ਸੰਨਦੀਆਂ ਨੇ ਰੋਜ਼ ਗਲੋਕੜੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ
 ਸਾਡੇ ਹੇਠ ਕਦੋਂ ਤਾਈਂ ਮੰਜੀਆਂ ਅਲਾਨੀਆਂ
 ਪਿਆਂ ਪਿਆਂ ਹੁਨ ਪਿਆਂ
 ਦਾਜ ਦੀਆਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰਜਾਇਆਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ
 ਮੋੜ ਚਾ ਮੁਹਾਰਾਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਾ ਤਸੇਹੇ ਦੇਹ
 ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖਟੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵਿਚ ਪਏ ਖੇਹ
 ਅਸੀਂ ਭੁੱਖੇ ਚੰਗੇ ਬੇਬਾਰ ਜਿਹਨੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ
 ਇਥੇ ਵੀ ਰੱਬ ਉਹੋ ਸਾਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕੇ ਦੀ ਥੋੜੁ ਨਹੀਂ
 ਕਟੀਆਂ ਨਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਲੰਮੀਆਂ ਸਿਆਲੀ ਰਾਤਾਂ
 ਦੱਸਾਂ ਕੀ ਜੋ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਵਾਰਦਾਤਾਂ (44)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ
 ਜੰਗਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵੇਖੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਜੰਗਾਂ ਦੇ
 ਭੜਕਦੇ ਚਣਗਿਆੜੇ ਵੇਖੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਰਾਸਰ
 ਅਮਨ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਏ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਜੰਗ ਦੇ ਸਆਏ
 ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਭਵਿੱਸ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਨ ਲਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਅਹਿਤਜਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਸ਼ਾਂ ਦਰਦ ਮੰਦਾਨਾ
 ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਸਾਮਨੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ:-

ਜੰਗਾਂ	ਮੁੜ	ਛਿੜੀਆਂ	ਕਿ	ਛਿੜੀਆਂ
ਕੌਮਾਂ	ਮੁੜ	ਭਿੜੀਆਂ	ਕਿ	ਭਿੜੀਆਂ
ਦੂਰ	ਕੁੱਤੇ	ਗੱਜਦੇ	ਨੇ	ਜਿਹੜੇ
ਉਸੇ	ਜਦ	ਵੇਹੜੇ		

ਕੀ ਹੋਵੇ ਦਾਅ

ਕੀ ਬਣੇ ਦਾਅ

ਕੀ ਕਰਾਂ ਗੇ

ਕਿਧਰ ਜਵਾਂ ਗੇ

ਘੁਲ ਮਿਲ ਆਏ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਬਦਲ ਜਦੋਂ ਸਵਾਹਰੇ

ਮੌਲਾ ਬੈਰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ

ਦਿਲ ਆਖੇ ਇਹ ਨਿਸਰੀਆਂ ਕਣਕਾਂ

ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਫਸਲਾਂ

ਤੀਵੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ

ਮੰਗਣ ਰੂਪ ਉਧਾਰੇ

ਮੁੜ ਸਾਉਣੀ ਦੀਆਂ ਕਣਕਾਂ

ਸਿਰੋਂ ਸਿਰੋਂ ਉਚੇ ਟਾਂਡੇ

ਲਚਕ ਲਚਕ ਕੇ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾਂਦੇ

ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਲਗੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਨਾਲੋਂ ਲੰਮੀਆਂ
ਛੱਲੀਆਂ

ਢਾਕੇ ਲਾ ਕੇ ਬਾਲ ਇਆਣੇ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ
ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਸਣ ਗੇ ਅੰਗਾਰੇ
ਮੌਲਾ ਬੈਰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ (45)

ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਦੂਜੀ ਜੰਗ-ਏ-ਅਜ਼ੀਮ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨ ਦੇ
ਦੋ ਸ਼ਹਿਰ ਐਟਮ ਬੰਬ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ
ਇੱਕ ਮੁਕੇ ਉਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ
ਅਸਾਂ ਅਮਨ ਲਈ ਅੱਜੇ ਬੁੜਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਏਂ ਤੇ ਸ਼ਰੀਫ਼
ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਤਲਖ ਹੋਇਆ। ਭਰਪੂਰ ਤਨਜ਼ੀਆ
ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਖਦੇ ਨੇ:

ਅਜੇ ਅਸਾਂ ਅਮਨ ਲਈ ਬੁੜਾ ਕੁਝ ਕਾਨਾ ਏਂ

ਅਜੇ ਤੁਸਾਂ ਕੌਰੀਆ ਦੇ ਵਿਚ ਕੀ ਤੱਕਿਆ

ਅਜੇ ਥਾਂ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਕੌਰੀਆ ਬਣਾਨੀਆਂ
 ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਲਾਣੀਆਂ ਬੁਝਾਣੀਆਂ
 ਜੋਵੀਆਂ ਦੇ ਤਬਕ ਅਜੇ ਕਈ ਅਸਾਂ ਸਾੜਣੇ
 ਅਜੇ ਅਸਾਂ ਕਈ ਹੀਰੋਸ਼ੀਮੇ ਨੇ ਉੱਜਾੜਣੇ
 ਅਜੇ ਘੱਟ ਅਸਾਂ ਖੌਹਰੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਦਾ ਭਰਨਾ ਏਂ
 ਅਜੇ ਅਸਾਂ ਅਮਨ ਲਈ ਬੜਾ ਕੁਖ ਕਰਨਾ ਏਂ (46)
 (ਅਮਨ ਲਈ)

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਤਬਕਾਤੀ ਨਜ਼ਮ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੂ
 ਬਣਾਇਆ ਏ। ਉਤਲਿਆਂ ਤਬਕਿਆਂ ਨੂੰ “ਮਹੇਟ” ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ
 ਖਬਰਦਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਏ ਕਿ ਵੇਲਾ ਸਦਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ
 ਰਹਿਣਾ। ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਠਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਜ਼ਰੂਰ
 ਮਿਲੇ ਗਾ। ਅਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹੂਟੇ ਲੈ ਰਹੇ ਓ। ਫੇਰ ਅਸਾਂ ਮਹੇਟ ਲੈਣੀ
 ਏ।

ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਮਾਨਵੀ ਮਜ਼ਾਜ
 ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ। ਰੁਮਾਨੀਅਤ ਵਿਚ ਯਾਦ ਦਾ ਤੱਤ ਬੜਾ
 ਨੁਮਾਇਆਂ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਬੀਤੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
 ਨਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਵਿਛੜੇ ਮਨ ਮੁਹਨੇ
 ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। 1947 ਦੀ ਮੁਲਕੀ ਵੰਡ
 ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਬਚਪਣ ਦੇ ਹਮਜੋਲੀ ਦਾਹਗੇ ਪਾਰਟਰ ਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੀਨੇ ਲਈ ਬੈਠੇ ਨੇ ਇੱਕ
 ਇੱਕਤਬਾਸ:

ਵਿਛੜੇ ਸੱਜਣ ਜਦ ਯਾਦ ਆਵਣ
 ਅੱਖ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਢੇਵੇ ਪਾਵਣ
 ਹਰ ਅੱਥਰੂ ਦੇ ਸੀਸ਼ ਮਹੱਲ ਵਿਚ
 ਦਸਣ ਤਾਂਘਾਂ ਡੱਕੀਆਂ ਹੋਇਆਂ

ਕੈਦਾਂ ਕੱਟ ਕੱਟ ਥੱਕੀਆਂ ਹੋਇਆਂ
 ਅਦਰਨੀਵੀਂ ਪੈ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦੀ
 ਕਾਹਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੌੜੇ ਪੈਂਦੇ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਹਲਾਂ ਸੌੜਾਂ ਹੱਥੋਂ
 ਅੱਖ ਝਮਕ ਵਿਚ
 ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹੱਲ ਪੈ ਢੇਂਦੇ
 ਸਮਝੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ
 ਸੁਜੀਆਂ ਪਲਕਾਂ
 ਪਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰੱਤ ਦੀਆਂ ਡਲਕਾਂ
 ਬਲਦੇ ਹਾਵੇ
 ਠੰਡੇ ਹੋ ਕੇ
 ਕਿ ਮੁਕ ਹੁੰਦੇ ਹਾੜ ਤੇ ਸਾਉਣ
 ਵਿੱਛੜੇ ਸੱਜਣ ਜਦ ਯਾਦ ਆਵਣ
 ਮੁੜ ਅੱਜ ਆਈ ਯਾਦ ਕਿਸੇ ਦੀ
 ਆਈ ਯਾਦ ਕਿਸੇ ਦੀ!! (47)

(“ਵਾਹਗਾ ਪਾਰ ਵਸੇਂਦੇ ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਦੇ ਨਾਂ”)

“ਔੜੁਕ ਹੁੰਦੀ ਲੁ” ਪੁਰਾਗੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ
 ਗਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ੱਰੀਫ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਵੱਡੀ
 ਖਸੂਸੀਅਤ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼) ਇਹ ਵੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸਰਾਸਰ
 ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੇਬ ਨੂੰ ਰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੀਰ ਫਜ਼ਲ
 ਗੁਜਰਾਤੀ ਵੀ ਗਜ਼ਲ ਅੱਖ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ
 ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਕਲਾਸੀਕੀ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਛਾਪ
 ਸੀ। ਸ਼ੱਰੀਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ
 ਬੁਹਾਸ ਇੰਜ ਰਚਾਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ
 ਢਿੱਟੀ ਹੋਏ ਸਿਨਫ ਜਾਪਦੀ ਏ। ਵਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੀ ਮੁਕਲਾ
 ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਅਵਲ ਤੇ ਸ਼ਮਾ ਪਰਵਾਨਾ, ਸਿਆਦ ਤੇ
 ਗੁਲਚੀਂ, ਮੈ ਖ਼ਾਰ ਤੇ ਸਾਕੀ ਦੇ ਤਲਾਜ਼ਮਾਤ ਵਰਤੇ ਨੇ ਤੇ ਜੇ

ਵਰਤੇ ਨੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਤਨਾਜ਼ਰ ਵਿਚ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁਆਸ਼ਰਤੀ ਉੱਚ ਨੀਚ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਤਵਾਜ਼ਨ ਨਾਲ ਗਜ਼ਲ ਵਰਗੀ ਲਤੀਫ ਸਿਨਫ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਚੰਦ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੇਖੋ:-

ਗੱਲ ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਜੁਲਮੋਂ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਮੇਸ਼ ਦੁਹਾਈਆਂ
ਫੜਕ ਫੜਲ ਕੇ ਭਾਂਵੇਂ ਰਤਾਂ ਫਇਆਂ ਵਿਚ ਲੰਘਾਈਆਂ
ਫੁੱਲ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਬੁਲਬੁਲ ਭੂਰੇ ਲੋਭੀ ਨੇ ਰੰਗਰਸ ਦੇ
ਬੱਤੀ ਤੇ ਬੰਦ ਵਾਰ ਕੇ ਭੁਲਭਟਾਂ ਲੁੱਕੀਆਂ ਪਾਲ ਵਿਖਾਈਆਂ
(48)

(ਮਿਸ ਫਾਤਿਮਾ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਅਲੈਕਸ਼ਨ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਏ)
ਸਹਮੀ ਹੋਈ ਦਸ ਨਾ ਸਕਦੀ ਸਰੀਹੋਂ ਸਿਰ ਤੇ ਬੀਤੀ
ਅਖੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਈਂ ਓਹਲੇ ਜੋ ਕਝੁ ਪੋਹ ਨੇ ਕੀਤੀ
(49)

ਸੁਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੋਰਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਰ ਵਰਤੇ ਨੇ। ਇਹ ਲਫਜ਼ ਗਜ਼ਲ ਵਰਗੀ ਜਿਹੀ ਸਿਨਫ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰੇ ਜਾਪਦੇ ਨੇ:

ਨੂਰ ਸਵੇਲ ਸ਼ਰੀਫ ਮੈਂ ਜਿਧਰ ਚਾਹਵਾਂ ਟੁਰਦਾ ਜਾਵਾਂ
ਡਰਦਾ ਫਿਰੇ ਕਲਾਸ਼ਨਕੌਫੇ ਨੂੰ ਜਿਸ ਮੋਢੇ ਲਾਇਆ (50)

ਬਿਜਲੀ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਨੂੰ ਰਸ਼ਨਾ ਦੇਂਦੀ ਏ
ਲੰਘ ਤਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਹੋਵੇ ਕੋਲ ਮਹੱਲਾ ਬੈਠਾ (51)

ਥੇਰੇ ਇਨਟਰਕਾਨਟੀਨੈਂਟਲ, ਤੋਂ ਕੀ ਜਾਣੇ ਗੁਣੁ ਪਕਾਇਆ
ਨਾਂ ਤੂੰ ਵੱਢ ਚਣੇ ਨਾ ਸਰਗੀ ਉੱਠ ਕੇ ਚਕੀ ਝੂਠੀ (52)

ਸ਼ੱਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਹੁਰੀ ਨਵੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤਿਹਰੀਕਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਆਗਾਹੀ (ਸਚਿਤ) ਰੱਖਦੇ ਨੇ ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਡਰਨ ਇਸਮ ਦੇ ਖ਼ਬਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਅਰੀ ਤਖਲੀਕਆਤ (ਸਿਰਜਨਾ) ਨੂੰ ਅਬਹਾਮ (ਸੰਦੇਹ) ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸ਼ਾਹਿੱਤਕ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਗੀਹਰਾ ਸੁਚੇਤ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਨਬਜ਼ ਸਿਨਆਸ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਗਹਿਰੀ ਮੁਹੱਬਤ ਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ “ਜਗਰਾਤੇ” ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਇਮਕਾਨਾਤ (ਹੋਣਹਾਰ) ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਖਾਇਆ। ਆਰਫ ਅਬਦੁਲ ਮਤੀਨ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਇਸ ਰਾਏ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬਹਿਸ ਸਮੇਟਨੇ ਆਂ:

“ਸ਼ੱਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨੇ ਕਲਾਮ ਤੇ ਖ਼ੁਦਕਲਾਮੀ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਅਸਲੂਬ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬੀਆਂ, ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀ ਪਸ-ਮਨਜ਼ਰ (ਪਰਸ) ਸਮੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਿਹਜੇ (ਬੋਲੀ ਉਪ) ਵਿਚ ਸਿਹਤਮੰਦਾਨਾ ਨੁਕਤਾ (ਬਿੰਦੀ)-ਏ-ਨਜ਼ਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਫਨੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਏ”। (55)

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਏ ਕਿ ਸ਼ੱਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਮੁੱਢੀ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਲ ਇਸੇ ਉਲਰੇ ਕਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨਆਂ ਨਵੀਂ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਸਮਝੇ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਕ ਤੇ ਸੱਚੇ ਹੋ ਨਾਲ ਚਾਨਣ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਅਗੇ ਰੱਖਿਆ ਏ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵਿਆਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਨਾ ਵੀ ਮੰਨੀਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡਿਆਈ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪਰ ਸਾਡੇ

ਨਿੱਕੇ ਪਣ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੱਕ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਏ ਪਈ ਉਹ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਮੁਢੀ ਨੇ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਅਰਬੀ ਭਰਾ ਨੇ ਅਰਬੀ ਮਕੂਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਈ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕੇ “ਅਲਫ਼ਜ਼ਲੋ ਲਿੱਲਮੁਕੱਦਮ” ਮਤਲਬ ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੋ ਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਅ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ”

ਹਵਾਲੇ

- (1) ਅਸਲਮ ਰਾਣਾ, ਡਾਕਟਰ, “ਝਾਤੀਆਂ ਵਲ ਝਾਤ” ਸ਼ੱਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਝਾਤੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਤਿਜੀ ਵਾਰ ਜਨਵਰੀ 1994, ਸ 9
- (2) ਸਦੀਕ ਬਾਬਰ, “ਵਚਾਰ ਲੇਖ” ਚਿਤਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, ਛਪਨ ਵਰ੍ਹਾ 1986, ਸ 50
- (3) ਸਯਦ ਅਬਦੁਲਾਹ, ਡਾਕਟਰ, “ਅਸ਼ਾਰਾਤ ਅਲੋਚਨਾ”, ਲਾਹੌਰ, ਮਕਤਬਾ ਖ਼ਿਬਾਨੇ ਸ਼ਤਹਿਤ, ਛਪਨ ਵਰ੍ਹਾ 1976, ਸ 4
- (4) ਸਮੀਹ ਗਿਲ, ਸਰਦਾਰ, ਉਰਦੂ ਅਲੋਚਨਾ ਨਗਾਰੀ” ਲਾਹੌਰ ਉਰਦੂ ਲਿਟਰੇਚਰ ਕੰਪਨੀ, ਛਪਨ ਵਰ੍ਹਾ 1966, ਸ 9
- (5) Histroy & Principles of Literary Criticism, Dr. Raghulaltialak P. 2
- (6) ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਸਰਸ਼ਾਰ, ਹਾਫਿਜ਼, “ਅਦਬੀ ਰਿਸ਼ਮਆਂ” ਲਾਹੌਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਸ 33-34
- (7) ਨਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਾਸ਼ਮੀਰੀ, “ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਿਆਂ ਮੇਲ ਪਥਰ” ਆਰਿਫ ਅਬਦੁਲ ਮਤੀਨ, ਪ੍ਰਥ ਪੜਚੌਲ”, ਲਾਹੌਰ, ਟਿਕਨੀਕਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਾਜ਼ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਛਪਨ ਵਰ੍ਹਾ 1933, ਸ 7
- (8) ਗੁਲਆਮ ਦਸਤਗੀਰ ਰਬਾਨੀ, “ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੌਤੀਕਾ (ਰਨਗ ਸਨਗ)” ਇੱਕਬਾਲ ਸਲਾਹੁਦ ਦੀਨ “ਲਾਲਆਂ ਦੀ ਪਨਡ”, ਲਾਹੌਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਤਿਜੀ ਵਾਰ: 1997, ਸ 565

- (9) ਜ਼ਹੀਰ ਆਬਦ ਸ਼ਫੀਕ, ਆਰਿਫ ਅਬਦੁਲ ਮਤੀਨ ਦਾ ਅਲੋਚਨੀ ਤੇ ਤਿਹਕੀਕੀ ਜਾਇਜ਼ਾ, ਮਕਾਲਾ ਐਮ ਏ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਛਪਨ ਵਰ੍ਹਾ 1990, ਸ 28
- (10) ਮੁਹਮਦ ਹੁਸੈਂ ਕਿਲਾਦਾਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਤਹਿਤ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼” ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਸ418
- (11) ਇਨਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ, “ਮੁਲਾਕਾਤ” ,ਲਾਹੌਰ, ਮਕਤਬਾ ਆਲੀਆ ਛਪਨ ਵਰ੍ਹਾ 1988,ਸ 210
- (12) ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ ਰਫੀਕ, ਝਾਤੀਆਂ ਦਾ ਅਲੋਚਨੀ ਤੇ ਤਿਹਕੀਕੀ ਮਤਾਲੇਆ” ਐਮ ਏ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਛਪਨ ਵਰ੍ਹਾ 1990, ਸ71
- (13) ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਅਜ਼ਹਰ, ਡਾਕਟਰ, ਰੂਬਰੂ” ਲਾਹੌਰ ਸਨਗ ਮੀਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 1991
- (14) ਉਹੀ, ਹਵਾਲਾ ਉਤਲਾ ਨੰਬਰ 13, ਸ146
- (15) ਮਾਹਨਾਮਾ “ਜੁਜਾਜ” ਗੁਜਰਾਤ, ਫਰਵਰੀ- ਮਾਰਚ ਸੰਨ 1991, ਸ26
- (16) ਉਹੀ ਹੱਵਾਲਾ ਉਤਲਾ ਨੰਬਰ 15,ਸ26
- (17) ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ ਰਫੀਕ, “ਝਾਤੀਆਂ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਤਿਹਕੀਕੀ ਜਾਇਜ਼ਾ” ਹਵਾਲਾ ਉਤਲਾ ਨੰਬਰ 12,ਸ 87
- (18) ਅਸਲਮ ਰਾਣਾ, ਡਾਕਟਰ, “ਹਰਫ ਹਕੀਕਤ”, ਸ67
- (19) ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ ਰਫੀਕ, “ਝਾਤੀਆਂ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਤਿਹਕੀਕੀ ਜਾਇਜ਼ਾ” ਹਵਾਲਾ ਉਤਲਾ ਨੰਬਰ 12,ਸ 102-103

- (20) ਉਹੀ, ਸ117
- (21) ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਅਜ਼ਹਰ, ਡਾਕਟਰ, ਰੂਬਰੂ” ਲਹੌਰ ਸੰਗ-ਏ-ਮੀਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 1991, ਸ146-147
- (22) ਉਹੀ ਸ117
- (23) ਗਜ਼ਾਲਾ ਸ਼ਾਹੀਨ, , “ਝਾਤੀਆਂ ਦਾ ਅਲੋਚਨੀ ਤੇ ਤਹਿਕੀਕੀ ਜਾਇਜ਼ਾ” ਹਵਾਲਾ ਉਤਲਾ ਨੰਮਬਰ 12,ਸ 157
- (24) ਉਹੀ, ਸ91
- (25) ਕਾਬੀ ਬਹਿਲਪੂਰੀ, ਮਿਹਵਿਸ਼/ਸ਼ਹਲਾ(ਮਰਤਬੀਨ), ਇਨਟਰਵਿਊ ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ, “ਲਹਿਰਾਂ” ਲਹੌਰ ,ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨੰਮਬਰ ਦਸੰਮਬਰ 1994,ਸ 125
- (26) ਉਹੀ ,ਸ 128
- (27) ਖ਼ਾਲਿਦ ਹੁਮਾਯੂੰ (ਮਰਤਬ) ਵੀਰ ਤੂੰ ਕੁੰਜਾਹ ਦਾ ਏਂ (ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਨਾਲ ਇਨਟਰਵਿਊ) ਸੰਗਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਹੌਰ 1998
- (28) ਸਲੀਮ ਅਖ਼ਤਰ, ਡਾਕਟਰ, “ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼” ਸੰਗ-ਏ- ਮੀਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਹੌਰ 2000,ਸ 445
- (29) ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ, “ਔੜਕ ਹੁੰਦੀ ਲੁ” ਪੌਲੀਮਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਹੌਰ, 1995 ਸ109 ਤੋਂ 112
- (30) ਉਹੀ, ਸ164
- (31) ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ (ਮਰਤਬ), ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਮਹਿਕਮਾ ਅਤਲਾਤ ਸਕਾਫ਼ਤ ਵਾ ਉਮੂਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਹਕੂਮਤ ਪੰਜਾਬ, ਲਹੌਰ 1999, ਸ40

- (32) ਸਣਤ ਸਿੰਘ ਸੀਖੋਂ/ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁਗਲ, ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਸਾਹਿਤੀਆ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿਲੀ 1922, ਸ145
- (33) ਇਨਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ, ਮੁਲਾਕਾਤੇ (ਇੰਟਰਵਿਊ ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ) ਮਕਤਬਾ ਆਲੀਆ, ਲਹੌਰ ,1988, ਸ221
- (34) ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਜਗਰਾਤੇ, ਅਦਾਰਾ ਇਸ਼ਾਅਤ ਸ਼ਤਹਿਤ, ਗੁਜਰਅਤ, ਫਰਵਰੀ 1965, ਸ36
- (35) ਸ਼ਾਹੀਨ ਮੁਫਤੀ “ਵਣ ਦਾ ਬੂਟਾ” (ਮਜ਼ਮੂਨ) ਮਸਮੂਲਾ “ਸਾਂਝ ਵਿਚਾਰ” (ਮਰਤਬ:ਸਾਇਦ ਭੁਟਾ), ਏ ਐਚ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਲਹੌਰ 1997,ਸ 751
- (36) ਜਗਰਾਤੇ, ਸ17-18
- (37) ਸਾਂਝ ਵਿਚਾਰ, ਸ 760
- (38) ਜਗਰਾਤੇ, ਸ109 ਤੋਂ 111
- (39) ਔਤੁਕ ਹੁੰਦੀ ਲੁ, ਸ50 ਤੋਂ 54
- (40) ਮੁਹੰਮਦ ਆਰਿਫ ਰਜ਼ਾ, ਮਾਹਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ, ਅਪ੍ਰੈਲ 1962, ਸ 23 ਬਹਵਾਲਾ “ਪੰਜਾਬੀ ਇਰਤਕਾ” ਅਕਾਦਮੀ ਅਦਬੀਆਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਇਸਲਾਮ ਆਬਾਦ, ਸ363
- (41) ਰਸ਼ੀਦਾ ਸਲੀਮ ਸੀਮੀਂ, “ਸ਼ਰੀਫ ਕੁੰਜਾਹੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ” (ਮਜ਼ਮੂਨ, ਮਾਹਨਾਮਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਲਹੌਰ, ਸਮਾਰਾ ਜੂਨ 1965, ਸ28
- (42) ਜਗਰਾਤੇ, ਸ81
- (43) ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦਾ ਇਰਤਕਾ, ਸ363-364
- (44) ਜਗਰਾਤੇ, ਸ42-43
- (45) ਓਹੀ, ਸ 29 ਤੋਂ 31

- (46) ਉਹੀ, ਸ84
- (47) ਉਹੀ ਸ62-63
- (48) ਔੜੁਕ ਹੁੰਦੀ ਲੁ, ਸ126
- (49) ਉਹੀ ਸ127
- (50) ਉਹੀ,ਸ 114
- (51) ਉਹੀ,ਸ116
- (52) ਉਹੀ, ਸ122
- (53) ਆਰਿਫ ਅਬਦੁਲਮਤੀਨ, ਪ੍ਰਖ ਪੜਚੋਲ, ਜਦੀਦ ਨਾਸ਼ਰੀਨ, ਲਹੌਰ, 1981

ਕਿਤਾਬਾਂ

- (1) ਇਨਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ, ਮੁਲਾਕਾਤੋਂ, ਮਕਤਬਾ ਆਲੀਆ, ਲਹੌਰ, 1988
- (2) ਇਨਾਮ-ਉਲ-ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦਾ ਇਰਤਕਾ (1988-1947), ਅਕਾਦਮੀ ਅਦਬੀਆਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਇਸਲਾਮ ਅਬਾਦ, ਦਸੰਮਬਰ 1990
- (3) ਇਕਬਾਲ ਸਲਾਹੁਦੀਨ, ਲਾਲਾਂ ਦੀ ਪੰਡ, ਲਹੌਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, 1997
- (4) ਅਸਲਮ ਰਾਣਾ, ਡਾਕਟਰ, ਹਰਫ਼ ਹਕੀਕਤ, 19
- (5) ਤੰਨਵੀ ਜ਼ਹੂਰ, ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ, ਸਾਂਝਾਂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਹੌਰ, ਜੂਨ 1998
- (6) ਖ਼ਾਲਦ ਹੁਮਾਯੂੰ, ਵੀਰ ਤੂੰ ਕੁੰਜਾਹ ਦਾ ਏਂ, ਸੰਗਤ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਹੌਰ 1992
- (7) ਸਈਦ ਭੁਟਾ (ਮਰਤਬ), ਸਾਂਝ ਵਿਚਾਰ, ਏ ਐਚ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਹੌਰ 1997
- (8) ਸਲੀਮ ਅਖ਼ਤਰ, ਡਾਕਟਰ, “ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਕੀ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਤਾਰੀਖ਼” ਸੰਗ-ਏ- ਮੀਲ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਹੌਰ 19
- (9) ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀਖੌਂ/ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁਗਲ, “ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ” ਸਾਹਿਤੀਆ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿਲੀ, 1992
- (10) ਸੱਯਦ ਅਬਦ ਉਲੂ, ਡਾਕਟਰ, ਅਸ਼ਾਰਾਤ ਅਦਬ, ਲਹੌਰ, ਮਕਤਬਾ ਜਨਾਬਾਤੇ ਅਦਬ, 1976

- (11) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਔਡੁਕ ਹੁੰਦੀ ਲੁ, ਪੌਲੀਮਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਹੌਰ 1995
- (12) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ, ਪਾਕਿਸਾਤਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਮਹਿਕਮਾ ਅਤਲਾਤ ਸਕਾਫ਼ਤ ਵਾ ਉਮੂਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਹਕੂਮਤ ਪੰਜਾਬ, ਲਹੌਰ 199
- (13) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ “ਜਗਰਾਤੇ” ਅਦਾਰਾ ਅਸ਼ਾਤ ਅਦਬ, ਗੁਜਰਾਤ, ਫਰਵਰੀ 1965
- (14) ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੁੰਜਾਹੀ ਝਾਤੀਆਂ, ਲਹੌਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਜਨਵਰੀ 1994
- (15) ਸਦੀਕ ਬਾਬਰ, ਮੁਹੰਮਦ, ਵਿਚਾਰ ਲੇਖ, ਚਿਤਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 1986
- (16) ਅਬਦੁਲ ਹੱਮੀਦ ਸਰਸ਼ਾਰ, ਹਾਫਿਜ਼, ਅਦਬੀ ਰਿਸ਼ਮਆਂ, ਲਾਹੌਰ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿਪੂ ਉਰਦੂ ਬਾਜ਼ਾਰ

ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਤਨਕੀਦੀ ਤੇ ਤਹਿਕੀਕੀ ਮਤਾਲੇਆ

ਜਾਤ-ਏ-ਵਾਹਦ (ਇੱਕਲੋਤੀ) ਤੋਂ ਬੇਹਿਸਾਬ ਮੁਆਫੀਆਂ ਮੰਗ ਕੇ ਕਹਿਣੀ ਆਂ ਪਈ ਇਹ ਗ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਤਕਬਰ ਨਹੀਂ ਬਸ ਆਦਤ ਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਪਈ ਏ ਕਿ ਹਰ ਅਦਬੀ ਲਿਖਤ ਉਤੇ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੈ, ਓਦੋਂ ਤੀਕ ਲਿਖਣਾ ਗੁਨਾਹ ਸਮਜਣੀ ਆਂ ਜਦ ਤੀਕ ਕੁਝ ਅਕਲੇ ਫਿਕਰੇ ਤੇ ਕੰਨੀਂ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਏ ਪਈ ਜਾਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਜੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਜਰਾਸੀਮ ਘੁਟੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਆਮਦ ਮਗਰੋਂ ਆਵਰਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਠੀਕ ਪਰ ਜੇ ਦੋ ਚਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁਰਾ ਕੇ ਇਕ ਦੋ ਟੋਟਕੇ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਲਾਹਨਤ ਏ ਇੰਜ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਉਤੇ ਇੰਜ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਅਦਬੀ ਹਯਾਤੀ ਕੁਝ ਦਿਹਾੜੇ ਮਗਰੋਂ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਏ।

ਮੈਂ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਆਂ ਉਹ ਪੱਕੇ ਪੀਡੇ ਜਮਾਟੀਆਤੀ ਲਹਿਜੇ ਤੇ ਖਣਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਏ। ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਅਦਬ ਦੀ ਕਈ ਸਿਨਫ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਬਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਏ। ਡਾਕਟਰ ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਪਿਛੇ ਕਈ ਕਈ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਹਰ ਅਰਥ ਦੇ ਕਈ ਰੁਖ ਅਤੇ ਹਰ ਰੁਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਹੋ ਚੀਜ ਉਨ੍ਹੋਂ ਦੂਜੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਏ। ਉਹਦਾ ਅਸਲੂਬ ਨਵੇਕਲਾ ਤੇ ਮਨਮੋਹਨਾ ਏ। ਉਹ ਸਾਰਾ

ਪੰਧ ਤਹਿ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਅਣ-ਡਿਠੇ ਪੰਧ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਜਾਪਦਾ ਏ। ਉਹਦੇ ਪੰਧ ਬਾਰੇ ਅਤਹਰ ਨਾਸਕ ਵੀ ਇਤਫ਼ਾਕ ਕਰਦਾ ਏ ਪਈ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਪੰਧ ਦਾ ਰੁਦਾਦ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਰੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਤਾਰੇ ਤਕ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਪੜਾਓ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਅਖਤਰ ਸ਼ੁਮਾਰ ਦੇ ਅਜ਼ਹਾਰ ਦੀ ਤਖਲੀਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤੇ ਕਾਦਰ ਏ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅਪਣਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾੜਨੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ, ਕਾਇਨਾਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੁੱਸਾ ਛਲਣੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਟਰ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਅਖਤਰ ਸ਼ੁਮਾਰ ਨੇ ਇਹ ਤਾਕਤ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਏ। ਲਗਦਾ ਏ ਇਹਦੀ ਮਜ਼ਜ਼ੂਬੀ ਦੁਆ ਨੇ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਇਕ ਨਹੀਂ ਕਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਉਹਨੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਇਸਮ ਆਜ਼ਮ ਪਾ ਲਿਆ ਏ। ਅਤਹਰ ਨਾਸਕ ਨੇ ਹੋਰ ਆਖਿਆ ਪਈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਇਸਮ ਆਜ਼ਮ ਏ ਓ ਇਸ ਇਸ ਆਜ਼ਮ ਨੇ ਅਖਤਰ ਸ਼ੁਮਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। (1)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਖਤਰ ਸ਼ੁਮਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਨੇ, ਖਵਾਜਾ ਜ਼ਿਕੀਆ ਸਮੇਤ ਕਈ ਵੱਡੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਤਰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਆਖਿਆ ਏ। ਡੇਲੀ ਫਰਨਟੀਆ ਪੋਸਟ ਨੇ ਉਹਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ ਏ।

“All in all , “ Kissi Ki Aankh Huvain Hum” is an nature, well thought out and articulate piece of art that enlightens and entertains the senses of the readers to a great

extent. It needs to be recognized, applauded and given adequate status by the rest. Because, Akhtar Shummar is a comparatively young poet with as long way to go and as time goes by, his diligence and devotion toward literary evolution will certainly lead to marked improvement in his style and composition. (2)

ਅਸੀਂ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ਤਰ ਸ਼ੁਮਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜੀ, ਤਹਿਜ਼ੀਬੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲ ਦੀ ਸੱਚੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤ ਨਾਲ ਜੜਤ ਤੇ ਜਾਦਾ ਸਾਜ਼ੀ ਵੀ ਏ ਅਤੇ ਮਾਵਰਾਇਤ ਤੇ ਪੁਰ ਇਸਰਾਰੀਅਤ ਵੀ ਏ।

ਉਹਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਨਾਜ਼ਗੀ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਏ, ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਅਹਿਤਜਾਜ ਜੰਮਦਾ ਏ। ਜਿਹਡਾ ਸਤਹੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਗੱਜ ਰਿਹਾ ਏ ਇਸ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਦਰਯਾਫ਼ਤ ਨੇ ਈ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਤਜਾਜ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹੀ ਅਰਥਿਕਤਾ ਅਤਾ ਕੀਤੀ ਏ। (3)

ਅਖ਼ਤਰ ਸ਼ੁਮਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ ਅੱਜ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਨ੍ਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਹਿਸਾ ਨੂੰ ਜੀਭ ਦਿੱਤੀ ਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਕੇ ਮਰਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜ਼ਹਾਰ ਦੀ ਕੂਵਤ ਤੋਂ ਫਾਇਦਾ ਚੁਕਦਾ ਏ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਉਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਸੱਯਦ ਮੁਈਨ ਰਹਿਮਾਨ ਆਖਦੇ ਨੇ।

“ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਿਕਰੀ ਰਵਈਏ ਅਤੇ ਕਰਦਾਰ ਤੇ ਅਜ਼ਹਾਰ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕਾਬਲ ਤਵਜਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਸੋਚਨੇ ਵਾਲਾ ਜ਼ਿਹਨ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀ ਏ।

ਕੋਈ ਤੋ ਰਸਤਾ ਹੈ ਜ਼ਮਾਨ

ਮਗਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੇ ਦੇਖਤਾ ਹੈ ਜ਼ਮਾਨਾ

ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਅਖਲਾਸ, ਇਸ਼ਾਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਖਲੀਕੀ ਤਵਾਨਾਈ ਦੇ ਅਤਿਬਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹਮ ਉਮਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਤੇ ਕਾਬਲ ਲਹਿਜ਼ਾ ਏ” (4)

ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜੀ ਸਾੜੇ ਅਤੇ ਰੁਮਾਨਸ ਲਭੇ ਗਾ ਉਥੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਏ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਬਾਕੀ ਅਹਿਮਦ ਪੂਰੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਨੇ “ਪਈ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦੇ ਏ ਪਈ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਮਜ਼ਾਜ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਅਕਾਸੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਪਰ ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੇ ਜਿਨੇ ਰਵਈਏ ਉਹਦੀ ਹਕੀਕੀ ਅਤੇ ਇਲਮੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿਚ ਲਭਦੇ ਨੇ। ਇਹੋ ਰਵਈਏ ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਲੀ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਦਰਵੇਸ਼, ਤਵਫ਼ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਏ ਮੇਲ ਜੋੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਖੀ ਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਅਜ਼ਹਾਰ ਉਹਦੇ ਕਲਮ ਦੀ ਚੁੰਜ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ ਇਹੋ ਉਹ ਖ਼ੁਬੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਤੇ ਮੈਂ ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਨੂੰ ਜੈਨੂਅਨ ਸ਼ਾਇਰ ਆਖਣਾਵਾਂ। (5)

ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਉਰਦੈ ਵੱਲੋਂ ਟੁਰ ਕੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਆਇਆ ਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹਦਾ ਮਾਂਵਾਂ ਹਾਰ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। “ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਦਿਲ” ਉਹਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਪੁਰਗਾ ਏ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਪਾਬੰਦ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਮੌਜੂਦ ਏ। ਕਿਸੇ ਤਖਲੀਕ ਕਾਰ ਦੇ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੂਜੇ ਈ ਕਰਦੇ ਨੇ ਇੰਜ ਈ ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਫ਼ਤਿਹ ਪੂਰੀ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਜਿੰਨਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ

ਬਾਹਰ ਮਾਸੂਮ ਤੇ ਸਾਦਾ ਏ ਇਸ ਤੋਂ ਕਈ ਬਹੁਤੇਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅੰਦਰ ਚਾਲਾਕ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਏ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉਤੇ ਜਿੰਨੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਰਾਈ ਮਿਲੀ ਏ ਸ਼ਾਇਦ ਈ ਉਦ ਨਸਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ਅਸਪਣੇ ਅਸਲੂਬ ਦੀ ਸਤਹ ਤੇ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਤੇ ਮਫ਼ਹੂਮ ਦੀ ਸਤਹ ਤੇ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੀਤੀ ਏ। (6)

ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਜੋ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਏ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਾਹਦ ਹੁਮਾ ਹੋਰੀ ਆਖਦੇ ਨੇ ਪਈ “ ਸੋਰਕਦ, ਲਾਲਾ ਰੁਖਸਾਰੇ, ਸਰਾਪਾ ਅਤਫਤ, ਉਮਰ ਖਿਆਮ ਦੀ ਰੁਬਾਈ, ਹਾਫਜ਼ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਅਤੇ ਮੀਰੀ ਬਾਈ ਦੀਆਂ ਗਾਉਣਾ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮਹਿਬੂਬ ਵਰਗੇ ਅਖ਼ਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹੋ ਖੌਰੇ ਕੀ ਸਮਾਨੀ ਪਈ ਸਧਾਰਥ ਵਾਂਗ, ਉਸ ਹਰ ਸ਼ੈ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਬਰੋਹਾਂ ਆਣ ਮਲੀਆਂ। ਚੱਲੋ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ

ਪਹੁੰਚੀ ਵਹੀਂ ਪਿ ਖ਼ਾਕ.....(7)

ਉਹ ਉਚ ਕੱਦ ਕਾਠ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਏ ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਏ ਪਈ:

“ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਕੋਈ ਦਾਵਾ ਨੀਂ, ਨਾ ਈ ਕੋਈ ਘੁਮੰਡ ਅਤੇ ਆਕੜ ਏ ਜੇ ਮੈਂ ਆਖਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ ਏਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਏ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਈ ਉਦਾਸੀ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੀ ਏ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਉਬਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ”। (8)

ਅਖ਼ਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੀ ਜਾਤ ਅੱਤ ਸਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਣ ਦਾ ਢੰਗ ਜਾਂਦਾ ਏ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਮ “ਟਾਹਲੀ ਵਾਲਾ ਟੱਬਰ” ਏਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦਾ ਸਬੂਤ ਏ।

“ਭੰਡੇ ਕੌਣ ਵਡੇਰੇ ਨੂੰ
 ਰੋਕੇ ਕੌਣ ਲੁਟੇਰੇ ਨੂੰ
 ਜੁਲਮ ਦਾ ਹੱਥ ਰੁਕੇਸੀ ਕੌਣ
 ਪਹਿਲਾ ਵਾਰ ਕਰੇਸੀ ਕੌਣ
 ਪਹਿਲੀ ਬਾਤ ਟੁਰੇਸੀ ਕੌਣ
 ਪਹਿਲੀ ਛਾਲ ਮਰੇਸੀ ਕੌਣ
 ਸਭ ਸੋਚਇਟੇ ਪਏ
 ਅੰਦਰ ਅੰਦਰੀਂ ਸੜਬਲ ਜਾਈਏ
 ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਤੱਕਦੇ
 ਹਰ ਜੁਲਮ ਦੇ ਵਾਰ ਵੀ ਝਲ ਜਾਈਏ (9)

ਚੰਗਿਆਈ ਬਰਿਆਈ ਦੀ ਸਹਿਆਣ ਉਹਦੀ ਲੂੰ ਲੂੰ
 ਅੰਦਰ ਰਚੀ ਵੱਸੀ ਹੋਈ ਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਇਹ ਅਖਰ ਦੱਸ ਪਾ
 ਰਹੇ ਨੇ:

ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਹਰ ਇੱਕ ਦਾਗ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਪਏ ਗਾ” (10)

ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਅਰਾ ਉਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ
 ਚਬੂਤਰਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਏ ਤੇ ਇਹ ਚਬੂਤਰੇ ਭਾਂਵੇਂ ਰੱਬੀ
 ਇਨਾਇਤਾਂ ਨੇ ਪਰ ਇਹ ਵਡਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ
 ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ “ ਹਰ ਦਾਗ ਤੋਂ ਬਚਣਾ” ਬਹੁਤ ਔਖਾ
 ਏ। ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਨੇ ਈ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਕਰ ਕੇ
 ਰੱਖਿਆ ਏ। ਤੀਂ ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦਾ ਆਖਣਾ ਏ ਪਈ ਜੇ
 ਹਯਾਤੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਣ ਦਾ ਸੋਚਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਫੇਰ ਨਫ਼ਸੀਆਤੀ
 (ਮਨੋ ਬਿਤਰ) ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਫੰਦਾ ਪਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜੁੱਸੇ
 ਅੰਦਰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਮੰਦੇ ਨੂੰ ਮੁਕਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਮੋੜ ਉਤੇ ਜਾ
 ਕੇ ਜਾਤ ਦੀ ਨਿਣਦੀਆ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸੇ ਲਕੀਰ ਨੇਂ ਅਗੋਂ ਸੁਥਰੀ
 ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੈਰ ਪੁਟਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹੋ ਅਣ

ਡਿਠੀਆਂ ਸਚੀਆਂ ਰਾਹਵਾਂ ਦੀ ਪੌੜੀ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਡੰਡਾ ਏ। ਜਾਪਦਾ ਏ ਪਈ ਉਹਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਅਖਰ ਆਪਣੇ ਆਲ ਦੁਆਲੇ ਕਈ ਕਈ ਜਹਾਨ ਲਹਿਵੇਟ ਕੇ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਉਤ ਤੁਰਦਾ ਏ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦਿਲ ਜਿਗਰ ਲਹੂ ਲਹੂ ਹੋ ਕੇ ਦਿਲ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿੱਚ ਫਿਕਰ ਜਮਦੈ। ਅਖਲਾਕੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਦੀ ਬੇਵਕੂਫੀਆਂ ਤੋਂ ਉਜੜੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਮੱਖੀ ਉਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਹੱਥ ਉਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਖਾਤਬ ਏ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਜੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਆਪਣੇ ਲੰਘਿਆ ਹੋਇਆ ਸੌਖਾ ਸਮਾਂ ਭੁਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਵੇਲੇ ਉਤੇ ਅੱਖ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ-ਏ-ਮਸ਼ਰਕ ਹਾਰ “ਸ੍ਰਿ ਚੁਕ ਕੇ ਵੇਖੋ” ਸੋਚਣਾ ਦਵਾ ਰਿਹਾ ਏ।

“ਲੀਕ ਨੂੰ ਡੰਡੇ

ਮਰਣ ਵਾਲਿਓ

ਸੱਪ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਜੇ” (11)

ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਖੇਡ ਤਮਾਸ਼ਾ ਈ ਮੰਦਾ ਏ ਏਸ ਖੇਡ ਤਮਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਹ ਇੱਕ ਮੇਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਵੜਨਾ ਫਿਤਰੀ ਅਮਲ ਸੀ ਪਰ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਸੂਫੀ ਦਾ ਸੂਫੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੰਨੇਂ ਫਾਨੀ ਮੇਲੇ ਤੋਂ ਈ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਨਣ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਤਣਜ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਏ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੱਸਦਾ ਏ ਪਈ ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਈ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਉਸ ਬਾਲ ਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਹਡਾ ਰੋਸਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਲਾ ਈ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਕੇ ਉਹਦਾ ਜੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਨੂੰ ਕਰਦੈ ਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਇਨਾ ਕੂ

ਸਹਿਮਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ ਪਈ ਵਾਜ਼ ਉਹਦੇ ਸੰਘ'ਚ ਫਸ ਕੇ ਰਹਿ
ਜਾਂਦੀ ਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਏ

ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਕੇ ਯਾਰ
ਕਾਹਦਾ ਮੇਲਾ ਤੱਕਿਆ ਮੈਂ (12)

ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵੱਚ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਕੋਟਾਂ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ
ਆਉਂਦੀ ਏ। ਸਰਾਇਕੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਝੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਇਕੋ
ਵੇਲੇ ਸੁਹਣੇ ਸਭਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਏ।

ਸਲੂਕ ਦੀ ਗੁੰਵਾਂ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਅਗੇ
ਆਪਣ ਮਨ ਦੇ ਫਟ ਖੋਲ ਕੇ ਭੈਠਾ ਏ ਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੋਂ ਈ ਫਟ
ਸਵਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਏ।

“ਸੀ ਸਕਦੀ ਏ ਮੇਰੇ ਫਟ
ਤੇਰੀ ਅੱਖ ਵੀ ਦ੍ਰਜੀ ਏ (13)

ਉਹ ਤੇ ਭ੍ਰੀਂ ਛੁੱਤਾਂ ਕੰਧਾਂ ਬ੍ਰੋਹਾਂ ਬਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ
ਮਾਹੀ ਨੂੰ ਤਕਣ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਖਦਾ ਏ:

“ਮਾਹੀ ਜਿਸ ਚੋਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ
ਕੀ ਕਰਣੀ ਉਹ ਬਾਰੀ” (14)

ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਦਾ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਾਫ਼
ਸਵੱਛ ਤੇ ਚਾਨਣ ਹਾਰ ਏ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਫੁਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਾ
ਆਪਣਾ ਆਖਣਾ ਏ ਪਈ:

“ਉਨ੍ਹੋਂ ਹਾਲ ਸੁਣਾਵਨ ਲਈ
ਇੱਕ ਇੱਕ ਅੱਥਰੂ ਡਕਿਆ ਮੈਂ
ਲੀਕ ਨਾ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਪੈਣ
ਖਾਲੀ ਵਰਕਾ ਰੱਖਿਆ ਮੈਂ” (15)

ਮੈਂ ਸਮਝਣੀ ਆਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਹਯਾਤੀ ਬਿਆਨਣ ਦਾ ਜਿੰਨਾਂ ਢੰਗ
 ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਕੋਲ ਅਣੋਖਾ
 ਏ ਸ਼ਾਇਦ ਈ ਕਸੀ ਹੋਰ ਕੋਲ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਛੋੜੇ
 ਹਿਜ਼ਰ ਦਾ ਸਾੜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਮਹਿਬੂਬ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਵਾ
 ਰੱਖਦਾ ਏ ਤੇ ਨਾਲ ਈ ਉਹਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਰੱਖ
 ਕੇ ਉਹਦੀ ਤੌਹੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਮ “ ਮੁੜ ਕੇ
 ਵੇਖ ਤੇ ਸਹੀ ” ਦੀ ਵੰਗੀ ਵੇਖੋ:

ਇੰਜ ਭੁੱਲਿਆ ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ
 ਜੂੰ ਥਕੀ ਟੁੱਟੀ
 ਕੰਮਾਂ ‘ਚ ਰੁਝੀ
 ਕੋਈ ਜ਼ਨਾਨੀ
 ਬਲਦੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਦੁੱਧ ਧਰ ਕੇ
 ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਏ (16)

ਅੁਹਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਅਜ਼ਹਾਰ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਤੌਹੀਨ
 ਏ। ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ
 ਏ। ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਬਦਲੇ ਦਾ ਭੂਰਾ ਚਾਹੀਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਜਦ
 ਲੋਕਈ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਯਾਦ ਦਵਾਂਦੇ ਏ ਤੇ
 ਉਹ ਬੜੇ ਸਲਖਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ
 ਮਹਿਬੂਬ ਉਤੇ ਆਂਚ ਨਹੀਂ ਆਣ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਟਾਲ ਜੰਮਾਂਦਾ ਏ
 ਕਿ:

“ਖੋਹਰੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ ਮੈਂ
 ਜੋ ਮੁਲ ਦਿਲ ਦੇ ਲਾਲ ਦਾ ਸੀ
 ਜਿਹੜਾ ਟੁਰਿਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ
 ਅਖਤਰ ਵਾਕਫ਼ ਹਾਲ ਦਾ ਸੀ (17)

ਅੁਹ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਵੀ ਏ ਤੇ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀ ਵੀ ਉਹ ਦਰਦ ਦਾ ਪੰਧ ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਵੜ ਕੇ ਮੁਕਾਨ ਦਾ ਆਦੀ ਏ ਏਸੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ ਦੀ ਵਦਾ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਮ “ਜਦੋਂ ਲੰਘਿਆ ਦਰਦ ਦਾ” ਏਸ ਰਵਈਏ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿੰਦੀ ਏ।

ਕੌਣ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਰਮਜ਼ਾਂ ਜਾਣੇ
ਕੌਣ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਝਲੇ
ਹਰ ਦੁਖ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦ੍ਰਵਾਜ਼ਾ
ਹਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਸਤਾ
ਦੂਰ ਦੂਰ ਨਾ ਭਜ ਓ ਯਾਰਾ
ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਲਾਕੇ ਦੁਖ
ਤੇਰਾ ਪੈਂਡਾ ਜਾਵੇ ਮੁਕ” (18)

ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਅਖਲਾਸ, ਸਮਾਜੀ ਕਦਰਾਂ ਦੀਨ, ਧਰਮ ਇਮਾਨ ਕੁਰਾਣ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੇ ਅਸੀਂ ਏਸ ਇੱਜ਼ਤ ਰਾਖੀ ਚੁੱਨੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਏ ਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਗਏ ਆਂ ਇਹ ਉਦਰਿਓਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰਿਓਂ ਉਹਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਜਖਾਣ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਏ।

ਚੁੱਨੀ ਨਾਲੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਆਂ, ਕਿਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁਲ ਗਏ ਆਂ
ਸੁਹਣਾ ਸਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲਈ, ਹਾਸੇ ਖੇਡਾਂ ਭੁੱਲ ਗਏ ਆਂ
ਏਵੇਂ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਲਗੀ ਯਾਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਭੁੱਲ ਗਏ ਆਂ
(19)

ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਨੇ ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਫਿਤਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਦੀ ਏ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਲ ਮੌਜੂਦ ਏ ਜਿਹਡਾ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਜਲੀ ਨੂੰ ਤਕਣ ਲਈ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਆਉਂਦਾ ਏ ਉਹਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸ਼ਿ

ਨਾਂਵਾਂ ਵੀ ਏ ਅਤੇ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਉਨਵਾਨ ਵੀ “ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਿਲ”

“ਉਹਦੀ ਚੁਮਨਿ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ
ਸੱਧਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿੱਲ
ਵਾਹਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਉਡਦੇ ਉਡਦੇ
ਕੀਨੀਓਂ ਕੱਢ ਦੀ ਦਿਲ” (20)

ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੀਂ ਨਾਲ ਕਿਹੇ ਸਲਖਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਵਾ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਏ ਤੇ ਮੁੜ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਉਹਦੀ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਮਾਂਗਤ ਵੀ ਏ।

“ਲਿੱਖਣ ਵਾਲਇਆ ਲੀਖ ਤੂੰ ਵੇਖ
ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੀ ਛੁੱਤ ਲਿੱਖ ਦੇ” (21)

ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਦੀ ਫ਼ਿਕਰ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਸੇਵ ਸਾਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਏ।

“ਦਿਲ ਦੀ ਮੰਨ ਕੇ ਟੁਰਦਾ ਰੋ
ਛੁੱਤ ਦੇ ਹਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ” (23)

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਏ ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿਹਾਣ ਲੈਂਦਾ ਏ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਕੋਈ ਤਮਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੌਲਤ ਮਾੜੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤ, ਸੁਹਰਤ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਚਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਈ ਬਹਿ ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਉਹਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਵੱਟੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਆਖਦਾ ਏ:

“ਤੇਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੋਰ ਸੁਮਾਰ
ਵੇਖ ਨਾ ਤੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਨੂੰ” (24)

ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਿਕਰਾਂ ਉਤੇ ਉਲੀ ਜਿਹੀ ਜੰਮੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਡਾਢਾ ਦੁਖੀ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ ਉਹ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ

ਇਨਸਾਨੀ ਸਤਹ ਤੋਂ ਡਿਗਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਏ:

“ਬੰਦੇ ਡੰਗਰ ਹੋਗਏ ਨੇ
ਜਾਂ ਫ਼ਿਰ ਪੱਥਰ ਹੋਗਏ ਨੇ
ਅਕਲਾਂ ਮਾਰੇ ਜਿਨੇ ਸੀ
ਲੋਕ ਬਰਾਬਰ ਹੋਗਏ ਨੇ” (25)

ਉਹ ਫ਼ਾਮਲ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹਕੀਕੀ ਕਦਰਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਮਸਨੂਈ ਕਦਰਾਂ ਉਤੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਏ ਉਹਦੇ ਬੋਲ ਨੇ:

ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਹਲ
ਖੇਤ ਵੀ ਬੰਜਰ ਹੋਗਏ ਨੇ” (26)

ਉਨਹੂੰ ਲੋਭੀ ਤੇ ਚੋਠੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਆਲਮਾਂ ਦੀ ਨਿਣਦੀਆ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਸੂਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਹਏਰ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਸੰਗਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਇਹ ਨਢਰਕੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਅਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਢੁਲਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਲਭਦੀ ਏ

ਮੁਰਗ ਬਟੇਰੇ ਹਲਵੇ ਮਾਂਡੇ
ਚੰਗਾ ਚੌਖਾਂ ਖਾਂਦੇ
ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਡਿਢੀਆਂ ਵਾਲੇ
ਆਲਮ ਆਪ ਕਹਾਂਦੇ
ਨਾਂ ਦੇ ਆਲਮ ਫ਼ਾਜ਼ਲ ਸਾਰੇ
ਦਲਦਲ ਲਿਥਦੇ ਜਾਂਦੇ
ਫ਼ੇਰ ਵੀ ਦੀਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ
ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸ਼ਰਮਾਂਦੇ” (27)

ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਤਸਵੁਫ਼ ਦੇ ਪੌੜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਡੰਡੇ ਉਤੇ ਏ ਤੇ ਉਹ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦਾ ਕਾਇਲ ਏ ਕਿਉਂ ਜੇ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਏਸ ਅਮਲ ਵਚੋਂ ਨਾ ਲੰਘਿਆ ਜਾਵੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ

ਮੁਮਕਿਨ ਹੁੰਦਾ ਏ ਮਨ ਤੋਂ ਮਰਨਾ ਨਫਸੀਆਤੀ ਸਧਰਾਂ ਦਾ
ਸਾਹ ਤੋਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਜਾਤ ਵਿਚ
ਫਨਾ ਕਰਨਾ ਸੂਫੀਆਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਏ। ਅਖਤਰ
ਸੁਮਾਰ ਦੀ ਏਸ ਰਵਾਇਤ ਉਤੇ ਪਕਿਆਈ ਇੰਜ ਲਭਦੀ ਏ।

“ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆਂ

ਭਾਵੇਂ ਸਾਂਭ ਭਾਵੇਂ ਤੋੜ (28)

ਉਹ ਟੁੱਟਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੁਤਫ ਅਤੇ ਲਜ਼ਤ ਮਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਜੇ
ਅਸਲ ਜਾਤ ਉਹਨੂੰ ਸਾਂਭ ਲੈਂਦੀ ਏ ਤੇ ਉਹ ਤਾਂ ਮੰਜ਼ਲ ਪਾ
ਲੈਂਦਾ ਏ ਇਹ ਇਖਿਆਰ ਉਹ ਮਹਿਬੂਬ ਉਤੇ ਛੁਡਦਾ ਏ।

ਉਹ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਟਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਸਮੇਂ ਦਿਆਂ ਕੋਝਿਆਂ
ਉਤੇ ਉਹਦਾ ਜੀ ਸੜਦਾ **ਕੁੜਦਾ** ਏ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ
ਅਨੀਂਦਰਾ ਏ ਉਹ ਸੋਨਾ ਚਾਹਵੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੋਂ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿਉਂ
ਜੇ

“ਨੀਂਦਰ ਆਵੇ ਕਿੰਜ ਸੁਮਾਰ

ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਏ ਮੇਰੀ ਦੋੜ” (29)

ਨਫਾਨਫਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਮਜਲਿਸਾਂ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀਆਂ
ਜਿਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਭੁੰ ਦੇ ਘਬਰੂ ਆਪਣੇ ਵਡਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਸ
ਭਰੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਸੁਣਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਈ ਤ੍ਰਿਨਜਨ ਤੇ ਪੀਂਘਾਂ
ਕਿਕਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਮਟਿਆਰਾਂ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਰੰਗ ਭਰਦੀਆਂ
ਨੇ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਏ:-

ਵੇਲੇ ਦਾ ਖਰਗੋਸ਼ ਨਾ ਲਭਾ

ਢੂੰਡੇ ਥਕੇ ਹਾਂ ਝਾੜੀ ਝਾੜੀ

ਕਈ ਈਦਾਂ ਸ਼ਬਰਾਤਾਂ ਆਈਆਂ

ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੜ ਕੇ ਪੀਂਘ ਨਾ ਚੁੜੀ (30)

ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਰਾਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਟਣ
ਦਾ ਚਾਹੀਵਾਨ ਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋਚ ਉਡਾਰੀ ਬਣਾ ਕੇ
ਉਹਦੇ ਮਗਰੋਂ ਫਕੀਰੀ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਗਲੋਬਲ ਵਿਲਜ ਦੇ ਚਪੇ

ਚਪੇ ਉਤੇ ਅਹਿਲੇ ਕਰਮ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ। ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਉਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਸਬੂਤ ਨੇ:-

ਰਾਤਾਂ ਜਾਗ ਕੇ ਕਟਿਆ ਕਰ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੋਚ ਬਣਾ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਿੱਛੇ ਟੁਰ
ਦੇਸੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਭੇਸ ਵਟਾ” (31)

ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਜਬਰ ਤੇ ਕਦਰ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ
ਵੀ ਤਕਦੀਰ ਨਾਲ ਝੇੜਾ ਕਰਦੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਈ ਮਕਦਰ ਬਾਹਰ
ਮਿਹਨਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਲਿੱਖੀ ਹੋਈ ਨਿਆਮਤ ਲਈ ਜਦੋ-
ਜਿਹਦ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਏ ਉਕ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਕੰਧ ਢਾਕੇ
ਸੁਚਾਇਆਂ ਤੀ ਅਪਰਝਣ ਦਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਏ

ਅਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਢਾਦੇ ਕੰਧ
ਆਪ ਮੁਕਾ ਇਸ ਦੂਰੀ ਨੂੰ” (32)

ਉਹਨੂੰ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸੱਚਾਇਆਂ ਦੀ ਵਾਸਨਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ
ਦੁਆਲੇ ਗਡੀ ਹੋਈ ਮਸਨੂਈ ਚਾਨਣੀਆਂ ਤੋਂ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਏ ਅਤੇ
ਏਸ ਵਲਿਓਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ
ਨਹੀਂ ਉਹ ਆਖਦਾ ਏ:-

ਆਪਣੀ ਭੋਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰਣੇ ਆਂ
ਕੀ ਕਰਨਾ ਕਸਤੂਰੀ ਨੂੰ
ਦਿਲ ਦੀ ਮੰਨ ਕੇ ਟੁਰਦਾ ਰੋ
ਛੱਡ ਦੇ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ
ਤੇਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਹੋਰ ਸੁਮਾਰ
ਵੇਖ ਨਾ ਤੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਨੂੰ” (33)

ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਰੋਗ ਬੇਕਦਰੀ ਅਤੇ ਚੁਫੇਰੇ ਦਾ ਗਮ ਉਹਨੂੰ ਚੈਣ ਨਹੀਂ ਗਤਨ ਦਿੰਦੇ ਏਸ ਦਾ ਰੋਣਾ ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਏ:

ਆਖਰ ਕਿਦ ਤੀਂ ਰੱਖਾਂ ਗੀ
ਅਖੀਂ ਰੋਜ਼ ਬੰਨੇਰੇ ਬਾਬੂ
ਅਖਤਰ ਤਿਨੂੰ ਕੀ ਕੁਖ ਦੱਸੇ
ਕਿੰਨੀ ਰੋਗ ਚੁਫੇਰੇ ਬਾਬੂ” (34)

ਉਹਦੀ ਹਰ ਨਜ਼ਮ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਏ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਅਸਰਾਰ ਖੋਲਦੀ ਏ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਖੂਸ਼ਬੂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਏ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਜਗਾ ਅਤਾ ਉਲ ਹੱਕ ਕਾਸੀ ਫਰਾਮਾਉਂਦੇ ਨੇ:-

“ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਇਕ ਅਛੂਤੀ ਖੂਸ਼ਬੂ ਸਫਾ ਕਰਤਾਸ ਪਰ ਉਭਰਤੀ ਹੈ ਔਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਵਾਲੇ ਕੋ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਪਰ ਬਾਰਸ਼ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਤੀ ਹੈ। ਕਿਦਲ ਕੇ ਮੋਸਮ ਪਰ ਛਾਣੇ ਵਾਲੇ ਉਹ ਮੰਨਾਜ਼ਰ (ਦਿਸ਼) ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਤੇ ਔਰ ਦਿਲ ਮੇਂ ਉਤਰ ਜਾਣੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਕੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਧੁੰਦ ਮੇਂ ਪਿਟੀ ਹਕੀਕਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣੇ ਕੇ ਲਈਏ, ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੇ ਅਸਰਾਰ ਤਕ ਰਸਾਈ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੀ ਹੈ” (35)

ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਖਤਰ ਸੁਮਾਰ ਕੋਲ ਪੂਰੀ ਟੀਸੀ ਉਤੇ ਅਪੜੀ ਏ ਪਈ ਬੰਦਾ ਭੁੱਲਣ

ਹਾਰ ਏ ਤੇ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰ ਸਕਦੈ ਏ ਭਾਂਵੇਂ ਰੱਬੀ ਕਿਮਤ ਸੀ ਪਰ ਗ਼ਲਤੀ ਬਾਬੇ ਆਦਮ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਪਰ ਇਹਦੇ ਅਜ਼ਾਲੇ ਲਈ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਮੁਕਮੁਕਾ ਦਾਲ ਦਲੀਆ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੁੰਦੀ ਏ ਉਸ ਵੇਹੜੇ ਬੇਬਸੀ ਆਜਜ਼ੀ ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤੇ ਉਸ ਜ਼ਾਤ ਅਗੇ ਇਹੋ ਸ਼ੈਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ

حوالے

(1) اطہر ناسک، فلیپ، ”کسی کی آنکھ ہوئے ہم“، الحمد پبلیکیشنز، لاہور 1992ء

(2) Week End Post, Friday, Sep 1, 1995

(3) جواز جعفری، مضمون، ”آنسو خواب اور اختر شمار“ ماہنامہ محفل، لاہور، شمارہ نمبر 6

جون 2004ء، ص 11

(4) معین الرحمن، سید، ڈاکٹر، ماہنامہ بیاض، لاہور، مئی 2000ء شمارہ نمبر 5

جلد نمبر 8، پیش لفظ ”جیون تیرے نام“ 1994ء جہانگیر بکڈ پولاہور

(5) احمد پوری، باقی، مضمون ”زندہ شاعری“ ماہنامہ بیاض لاہور، مئی 2005ء ص

105

(6) اختر شمار، پروفیسر، ڈاکٹر، اکھیاں دے وچ دل، ”بھانویں سانہ تے بھانویں

توڑ“ احمد لطیف،

اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز، 1996، ص 15، 16

(7) اختر شمار، پروفیسر، ڈاکٹر، ”اکھیاں دے وچ دل، زاہد ہما، اسلام آباد، دوست

پبلیکیشنز، 1996، ص 13

(8) اختر شمار، پروفیسر، ڈاکٹر، ”اکھیاں دے وچ دل“، کچھ گلاں اپنیاں تہاڈے نال،

اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز، 1996ء، ص 11

(9) اختر شمار، پروفیسر، ڈاکٹر، ”اکھیاں دے وچ دل، اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز،

1996ء، ص 78

- (10) اوہی، ص 79
- (11) اوہی، ص 60
- (12) اوہی، ص 22
- (13) اوہی، ص 82
- (14) اوہی، ص 100
- (15) اوہی، ص 22
- (16) اوہی، ص 23
- (17) اوہی، ص 25
- (18) اوہی، ص 26
- (19) اوہی، ص 30
- (20) اوہی، ص 34
- (21) اوہی، ص 35
- (23) اوہی، ص 44
- (24) اوہی، ص 44
- (25) اوہی، ص 47
- (26) اوہی، ص 47
- (27) اوہی، ص 48
- (28) اوہی، ص 51
- (29) اوہی، ص 51

- (30) اوہی، ص 52
- (31) اوہی، ص 38-39
- (32) اوہی، ص 43
- (33) اوہی، ص 43-44
- (34) اوہی، ص 59
- (35) عطاء الحق قاسمی، پیش لفظ، ”کسی آنکھ ہوئے ہم“، الحمد پبلیکیشنز، لاہور 1992
 ء، ماہنامہ بیاض، مئی 2000ء، شماره نمبر 5، جلد نمبر 8، صفحہ 99
- (36) اختر شمار، پروفیسر، ڈاکٹر، ”اکھیاں دے وچ دل“، اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز
 1996ء، ص 61، 62
- (37) خواجہ محمد زکریا، ڈاکٹر، ماہنامہ بیاض، مئی، ص 98
- (38) اختر شمار، پروفیسر، ڈاکٹر، ”اکھیاں دے وچ دل“، اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز
 1996ء، ص 64
- (39) The Nation Nov., 18, 2001 , Dr. Amjad Pervez
- (40) اختر شمار، پروفیسر، ڈاکٹر، ”اکھیاں دے وچ دل“، اسلام آباد، دوست پبلیکیشنز
 1996ء، ص 67
- (41) اوہی، ص 67
- (42) اوہی، ص 68
- (43) اوہی، ص 68
- (44) اوہی، ص 68

- (45) اوہی، ص 71
- (46) اوہی، ص 75
- (47) اوہی، ص 74-75
- (48) اوہی، ص 76
- (49) اوہی، ص 77
- (50) اوہی، ص 83
- (51) اوہی، ص 84
- (52) اوہی، ص 85
- (53) اوہی، ص 88
- (54) اوہی، ص 89
- (55) اوہی، ص 90, 91
- (56) اوہی، ص 92
- (57) اوہی، ص 95
- (58) اوہی، ص 102
- (59) اوہی، ص 119
- (60) اوہی، ص 118

ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰਾਗਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝੋਰਣ ਰਾਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਇਸ ਦੀ ਇਜਾਦ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ਼ਾਹ ਲਤੀਫ਼ ਭਿੱਟਾਈ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਲਿੱਖਿਆਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੱਸ ਪਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਰਬੀ ਦਾ ਲਫਜ਼ “ਕੱਵਾਫ਼ੀ” ਦਾ ਵਿੱਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਫ਼ਾਇਤ ਤੋਂ ਫੁੱਟਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇੰਜ ਇਹ ਸਿਨਫ਼ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਸਲਾ ਲੱੜੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਕਿਤੇ ਗੱਲ ਮੁੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਵਾਹਰਾ ਨਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ” (1)

ਅੱਗੇ ਜਾ ਕਰ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਨੇ ਪਈ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇਐਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਚੋਖਾ ਸੁਹਾ ਕਲਾਮ ਅਜਿਹਾ ਲਭਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਰਾਗ ਜਾਂ ਰਾਗਣੀ ਲੱਭਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੱਦ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵਖਰਿਓਂ ਰੱਖ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਛੀਕੜ ਵਿਚ ਨਖੇੜਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜਾਂਚ ਕੀ ਹੈ।।(2)

ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਿਵੇਂ “ਸਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤ” ਅਤੇ “ਲਕਸ਼ ਸੰਗੀਤ” ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਇੱਕ ਠਾਠ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਸਾਰੰਗ ਦੇਵ ਨੇ 700 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ “ਰਤਨਾਕਰ” ਵਿਚ “ਹਰ ਪਿਆ ਮੇਲ” ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੜ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਜੈਸੇ ਜ਼ਿਹੀਨ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਮਝੋਰਣ ਰਾਗ ਇਜਾਦ ਕੀਤਾ” (3)

ਸੱਯਦ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਹੁਸੈਨ ਨਕਵੀ (4) ਤੇ ਮੌਲਾਣਾ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਗਰਾਮੀ (5) ਵਗੇਰਾ ਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਈ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਇਜਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।